

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

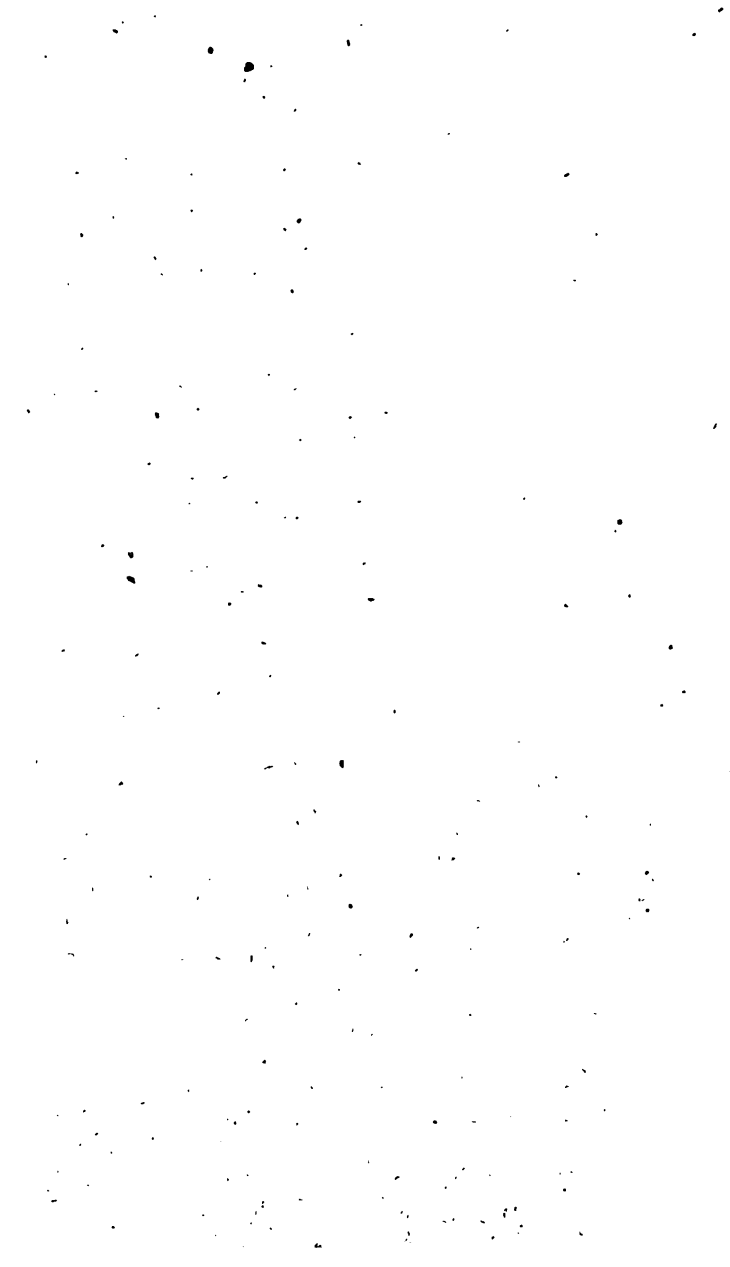

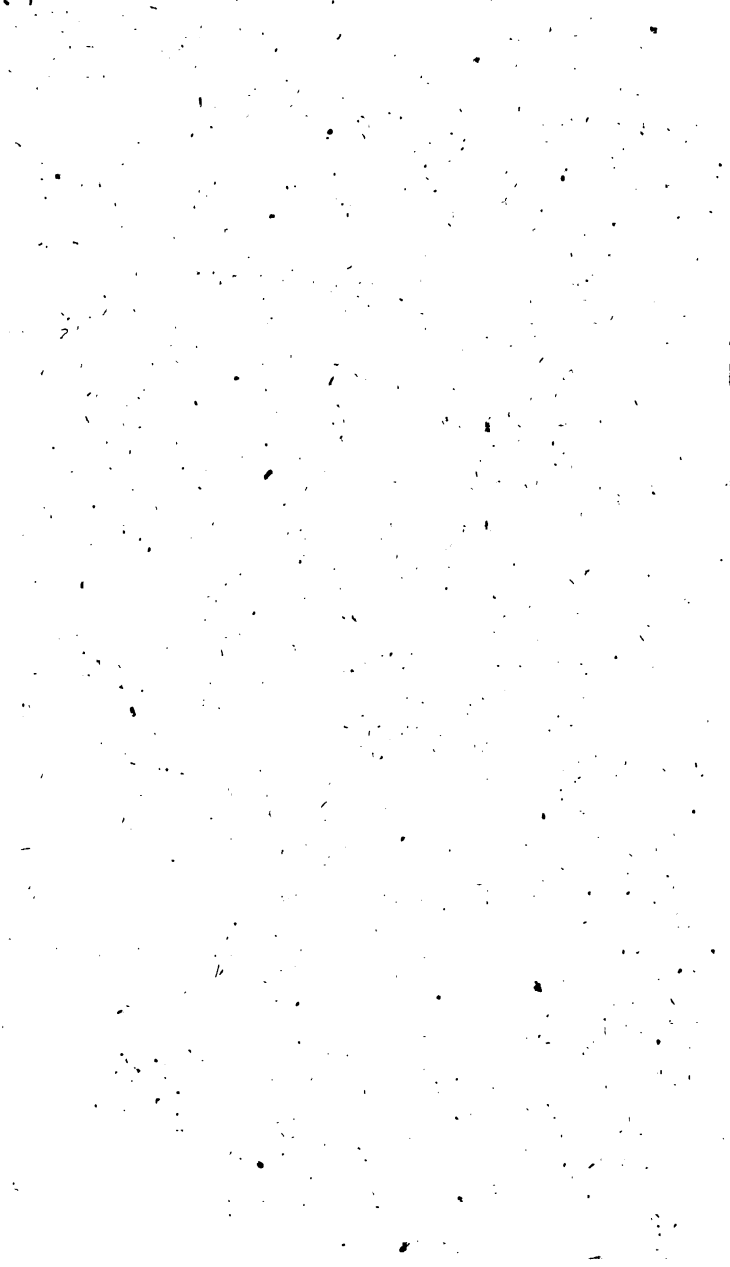

Munificentia
Roberti Mason S. T. P.

110 f. 81r

IO. AVG. NOESSELT
OPVSCVLORVM

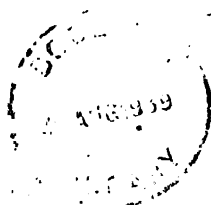
AD
HISTORIAM ECCLESIASTICAM

FASCICVLVS III.

~~~~~
HALAE,
FORMIS HENDELIANIS

1817.

IO. AVG. NOESSELT

T R E S

COMMENTATIONES

AD

HISTORIAM ECCLESIASTICAM

PERTINENTES:

- 1) Providentiae divinae vestigia in pace Passavienſi 1552. et Auguſtana 1555.
- 2) De vera aetate ac doctrina ſcriptorum Q. S. Flor. Tertullinani. ed. tertia.
- 3) Obſervatt. de catenis Patrum Graecorum in N. Teſt. auctore L. F. S. Auguſtin.

HALAE,

FORMIS HENDELIANIS

1817.

DE
VERA AETATE AC DOCTRINA
SCRIPTORVM,
QVAE SVPERSVNT
Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI
DISPVATIO.

IN QVA OBITER
RATIO CHRONOLOGICA IMPERII
SEPTIMII SEVERI AVGVSTI
ET
MVLTIS LOCI
ANTIQVITATIS PRAESERTIM CHRISTIANAE
EXPLICANTVR.

AVCTORE
IO. AVGVSTO NOESSELT

THEOL. DOCT. ET PROFESS. PVBL. ORDIN.
IN ACADEMIA HALENSI.

EDITIO TERTIA EMENDATIO.

ARGUMENTVM

DISPUTATIONIS.

SECTIO I.

Ratio instituti § I.

Quaestiones quaedam
vniuerse proponun-
tur §. II.

1. Quonam anno TER-
TULLIANVS ad Mon-
tanistas defecerit?

2. Vtrum, his relictis,
se denuo ad Ortho-
doxos receperit §. III.

3. Quomodo TERTUL-
LIANVS Montanizans
a Montanista discerni
possit? Huius discrimi-
inis vindiciae ad-
uersus HOFMANNVM
§. IV.

PRIMA CLASSIS LIBRO-
RVM, qui sunt tempo-
re prioris vexationis
Christianorum sub
SEVERO Aug. scripti
§. V. Vbi,

I. de ipsa hac vexatio-
ne disputatur ita, vt
demonstretur: talem
existisse ante SEVE-
RI edictum; (quam
in rem propositis
MOSHEMII argumen-
tis alia noua adiiiciun-
tur) §. VI. et initium
cepisse A. P. C. N.
CXCVII.

1. ex anno, quo periit
ALBINVS. Quo tem-
pore cum acciderint
ea, quae causae huius
prioris vexationis fue-
runt.

primum de his dici-
tur §. VII.

deinde A. CXCVII.
ALBINVM interfectum
esse probatur.

a) ex ordine belli, quod
SEVERVS cum RES-
A 2 GENNIO

CENNO NIGRO gef-
lit. Obiter quaedam
notae in numis SEVE-
RI explicantur et MOS-
HEMII rationes emen-
dantur §. VIII.

b) e tempore expu-
gnati Byzantii §. IX.

c) ex anno, quo CARA-
CALLVS Caefaris di-
gnitatem e SCto acce-
pit §. X.

2. e loco quodam TER-
TVLLIANI ad SCAPV-
LAM, qui cum alio
SPARTIANI confer-
tur §. XI.

3. ex aetate Apologe-
tici TERT. cetero-
rumque librorum, qui
eum antecesserunt §.
XII.

II. Aetas ipfa librorum
huius generis defini-
tur ita, vt

liber ad Martyres

A. CXC VII. §. XIII.

de Spectaculis A.

CXC VIII. §. XIV.

de idololatria eidem

anno §. XV.

Apologeticus A.

CXC IX. §. XVI.

libri II. ad nationes

§. XVII. et

liber de testimonio

animae eidem anno

afferantur §. XVIII.

Simul vindicantur

hi omnes a Montanis-

mi fufpicionē, et obi-
ter nonnulla capita
ex hiftoria SEVERI
Aug. Christianorum-
que iftius temporis
difcutiuntur.

SECTIO II.

ALTERA CLASSIS LI-
BRORVM TERT., quae
eos complectitur, quo-
rum de aetate et er-
roribus Montanifticis
confat. Quo refe-
runtur

1. liber de corona. Dif-
putatur: quoniam tem-
pore SEVERVS et AN-
TONINVS donativum
in hoc libro comme-
moratum ediderint?
quod quidem asferi-
tur A. CCI. eodem-
que anno hunc li-
brum fcriptum effe
docetur §. XIX.

Postea fecus sentien-
tium opiniones exa-
minantur:

HOFFMANNI et OR-
SII, qui illum A.
CXC VIII. tribuerant,
et

PAGII, qui eum af-
fignauerat A. CCII.
§. XX.

BARONII, qui A.
CXC IX. §. XXI.

denique PAMELII et
ALLIXII, qui librum
conie-

conieceraut. in A. CCIX. §. XXII.

2. libri II. de cultu feminarum; vbi ostenditur contra PAMELIUM et TILLEMONTIUM: vtrumquelibrum simul editum fuisse. §. XXIII.

Anno quidem CCI aut CCII. §. XXIV.

3. liber de fuga in persecutione, qui vindicatur A. CCII. §. XXV.

4. Scorpiace. Examinatur popularis sententia de hoc libro libris TERTVLLIANI ad MARCIONEM posteriore, deque eius aduersus hunc libris deperdis disputatur §. XXVI.

quo facto Scorpiacen efficitur scriptam esse A. CCIV. §. XXVII.

5. libri V., qui supersunt, aduersus Marcionem. Quorum primus refertur ad A. CCVII. aut CCVIII., ceteros dubiae aetatis esse docetur §. XXVIII.

item TILLEMONTII opinio contraria castigatur. §. XXIX.

6. liber de pallio. Disputatur de triplici praesentis imperii vir-

tute, cuius mentionem fecerat TERTVLLIANVS, et inquiritur in annum, quo GETA dignitatem Augusti suscepit §. XXX.

Deinceps dubia red- dicitur BASNAGII et WALCHII sententia, qui A. CCXI. hunc librum editum esse voluerant, et A. CCVIII. libellus asseritur §. XXXI.

7. Denique probatur: librum ad SCAPVLAM sub initium imperii ANTONINI CARACALLI A. CCXI. prod- disse §. XXXII.

SECTIO III.

TERTIA CLASSIS LI- BRORVM TERTVLLI- ANI, quos, quamvis incertae aetatis sint, tamen constat scrip- tos ante eius defec- tionem fuisse.

1. liber de Oratione. De HERMAE Pastore a TERTVLLIANO vel laudato vel repudia- to; de die Pascha et temporibus precum apud veteres Chri- stianos. Spiritales et fideles apud TERTVL. non semper sunt Mon- tanistae §. XXXIV.

❖ ARGVMENTVM DISPVATIONIS.

2. liber de baptismo. Confutantur argumenta dissentientium, obiterque de triplici MARCIONITARVM baptismo ac libris Sibyllinis disputatur §. XXXV.

PAMELIVS et DVPI-
NIVS castigantur. Pu-
ritas libri a Monta-
nismo demonstratur.
Montanistae feminis
non dederunt pote-
statem publice docen-
di. Auctoritas Epis-
coporum et Laicorum
in conferendo baptis-
mo apud veteres Chri-
stianos. De LEVCIO,
actorum PAVLLI et
THECLAE scriptore,
coniectura. §. XXXVI.
3) libri II. ad vxorem.
Locum PAVLLI 1 Tim.
III, 2, interpretati sunt
veteres Christiani de
Episcopo secundarum
nuptiarum experte.
Confutatur HEYMAN-
NVS §. XXXVII.

QVARTA CLASSIS LI-
BRORVM, quorum
non nisi Montanis-
mus patet.

1. liber de patientia.
Error TILLEMONTII
§. XXXVIII.

2. liber de velandis
virginibus, qui est

facile librorum Mon-
tanisticorum primus
§. XXXIX.

3. de exhortatione ca-
stitatis. §. XL.

4. de monogamia.

5. de jeuniis

6. de pudicitia §. XLI.

7. aduersus PRAXEAM.

8. aduersus HERMO-
GENEM.

9. de anima liber §.
XLII.

10. aduersus Valenti-
nianos. Obiter de
PROCVLO Montanista
dicitur.

11. liber de praescrip-
tionibus haeretico-
rum. TILLEMONTIVS
et WHISTONVS casti-
gantur et contra hunc
disputatur de appen-
dice huius libri I. in
indice veterum haere-
ticorum. Orthodoxos
inter ac Montanistas
nulla in fide dissensio
fuit §. XLIII.

12. liber de carne
Christi.

13. de resurrectione
§. XLIV.

QVINTA CLASSIS libro-
rum, quorum nec ae-
tas nec doctrina cer-
ta est.

1. liber de poeniten-
tia. Sententia Mon-
tanistarum de disci-
plina

plina quoad laplos.
§. XLIV.

2. liber aduersus Iudaeos, Obiter de expeditione SEVERI in Britannia, deque conditione Iudaeorum istius temporis in Palaestina.

Index et ordo omnium TERTVLLIANI librorum §. XLV.

De actis PERPETVAE et FELICITATIS, harumque Montanismo aduersus WHISTONVM differitur. Facultas miraculorum Christianis Ecclesiae Apostolicae data Saeculo II. videtur exspirasse. Paulli locus Ephes. IV, 7 seq. illustratur. Consensus

Christianorum Iudaeizantium cum ceteris quo fere tempore effectus? §. XLVI.

De MONTANISTIS Artotyritis. Quaedam contra WERNSDORFFII V. C. sententiam modeste proponuntur §. XLVII.

et expenduntur WHISTONI argumenta, quibus Acta PERPETVAE et FELICIT. TERTVLLIANO, tamquam auctori, tribuerat § XLVIII.

Postremo vsus vniuersae disputationis, exemplis quoque ex historia Christiana ductis demonstratur §. XLIX.

DISPUTATIONIS
DE
VERA AETATE AC DOCTRINA
SCRIPTORVM,
QVAE SVFERSVNT
Q. SEPTIMII FLORENTIS
TERTVLLIANI
SECTIO I
QVAE EST
DE LIBRIS IIS
QVORVM
ET AETAS ET ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ CONSTAT.

§. I.

Postquam, depulsis superioris barbariei tenebris, bonis artibus atque disciplinis pristina elegantia restituta fuit, coeperuntque prodeuntibus annis omnia literarum genera maiori lumine collustrari: non defuerunt magno et excellenti ingenio viri, qui nec arte longa, nec maximis difficultatibus deterriti, quidquid industriae poterat impendi, ad illustrandam coetus Christiani historiam contulerunt. Namque hi, ut erant in

in ea sententia, absque veterum scriptorum
seuera lectione, neque literarum elegantiae,
neque arti bene accurateque sentiendi, ne-
que ipsis sanctioribus disciplinis satis posse
consuli: ita maxime excutiendos credebant
eos, quorum lectione perspexerant ipsius
doctrinae disciplinaeque Christianorum in-
telligentiam plurimum adiuuari posse. Sed,
ut ipsorum temporum, ita etiam opinio-
num est quaedam vicissitudo, haec ex an-
tiquitate sapiendi ratio paullatim apud nos
adduci coepit in contemptum; maxime cum
existierint, qui propter ea, quod solo sen-
su communi, a patribus velut hereditate re-
lictæ, virum doctum credebant effici, mo-
do is esset adstrictus subtilitatis Geometri-
cae legibus, instituerunt Theologiae tiro-
cinia ipsa pro Theologia habere, et, con-
tenti scientia sua tam parua, contemnere
eos, quorum studia aut nullam habent no-
uitatis formam, aut acerrimam ingenii con-
tentionem laboremque requirunt operosum.
Vnde factum est, ut hodie plerisque sor-
deat omne id, quod habet aliquam notam an-
tiquitatis, et quae ad sacrarum litterarum,
veterum familiae Christianae doctorum et
historiae Christianae intelligentiam perti-
nent, ea doctoribus umbraticis, quam sa-
gacioribus videantur digniora.

Haec saepius mente agitantibus nobis,
dolentibusque cum iis, qui bonam mentem
amant, temporum nostrorum infelicitatem,
visum

visum est, horum aemulari diligentiam potius, quam ceterorum obscuram sapientiam. Ex quo igitur coepimus cogitare de eo, quo possemus consequi, ut aliquid conferremus ad aliorum utilitatem; religioni nobis duximus, viam sequi popularem, quae sensim ducet nostros homines ad barbariem pristinam, repetendaque putauimus antiquitatis studia, quae cum opera, in diuinis literis diligentius colendis a nobis collocata, maiorem aliquam habeant coniunctionem. Propterea, cum, quoad licebat, etiam ad antiquiorum Ecclesiae doctorum libros assidue tractandos animum adiunxissem meum: dignus mihi in primis TERTVLLIANVS videbatur, cuius scripta accurata lectione persequerer. Namque dubito fere, an quis in antiquitate vniuersa sit eorum, e quibus doctrina moresque veterum Christianorum possunt intelligi, qui cum maximo ingenio maiorem coniunxerit rerum diuinarum humanarumque scientiam, maioremque in commentando subtilitatem *). Sed eius qui-

*) Ne quid forte videamur dedisse partium studio, vnius IO. DALLAEI testimonium addicimus, quod, propter nimiam huius viri in doctores antiquioris Ecclesiae acerbitatem, hic non potest esse suspectum. Is vero TERTVLLIANVM vocat scriptorem ad miraculum eruditum, acutum, diligentem, copiosum, testem denique rerum sui aevi Ecclesiasticarum locupletissimum, (de cultibus religionis Latinorum lib. I. cap. XI. pag. 50.)

quidem scriptoris vsum in veterum Christianorum institutis cognoscendis maxime impedit dubitatio, sitne quis eius liber rum scriptus, cum in Montanistarum partes discessisset, vel ante hanc defectionem a puriori Ecclesia? Quae quidem quaestio vehementer exercuit doctorum hominum ingenia, mouitque eos ad inuestigandam librorum eius aetatem, vt haberemus certam viam e TERTULLIANO intelligendi, quid veteres Christiani senserint, quidve minus? Sed dolendum est sane, horum alios, eosque praestantissimos viros, non nisi vnum alterumue libellum sumsisse sibi, alios leuiter opus susceptum tractasse, alios praeiudicatis opiniombus a vero aberasse, quod credo consecuturos fuisse, si nudam veritatem nudi expeditique fuissent securi. Quare cum legissem istius scriptoris libros atque religissem, et obseruarem, esse adhuc in iis, quae, ad librorum aetatem scriptorisque doctrinam pertinentia, disputari vtiliter possent, ab aliis non commemorata, ac plerorumque librorum aetatem accuratius posse constitui: consilium cepi beneuolo doctorum virorum iudicio subiiciendi ea, quae sumpta e libris TERTULLIANI ipsis, cum Scriptorum veterum libris aliisque antiquitatum monumentis collata, ad demonstrandam eam facere posse videbantur. Quam quidem disputationem ita instituemus, vt, praemisfis quibusdam, quae vniuerse dicend-

cenda sunt, *primum* commentemur de libris iis, quorum et aetas constat et scriptoris doctrina, *deinde* in eos inquiramus, qui quidem non habent certas aetatis notas, sed Montanismi tamen convinci possunt, vel ab ista suspitione liberari; *denique* eos, quorum aetas non maiorem habet claritatem quam indoles doctrinae, candide diligenterque excutiamus.

§. II.

Haec verò disputatio vniuersa vt occupatur duabus rebus, aetate librorum ac Montanismo: sic duplicem habet difficultatem non parvam, propterea, quod nec vbiuis doctrinae modus certa quadam via ac ratione reperiri potest, nec sunt ubique aetatis librorum certissima indicia. Nam si disputatur de eo: vtrum sit aliquis TERTULLIANI libellus ante scriptus, quam defecerit ad Montanistarum familiam, aut postea? ea res duobus modis intelligitur: vel ex ipsa libri aetate, vel ex iis, quae in quovis libro continentur, Montanistarum doctrinis. Sed ista superior ratio triplicem habet dubitationem. Nam horum librorum alii tam non ostendunt quaedam huius rei vestigia, vt aetas eorum plane sit desperanda; alii nil nobis relinquunt, nisi vt descendamus ad rationem coniecturalem; denique alii dant quidem suspitionem certam eius libri aetatem intelligendi, sed hoc nimirum

mirum est dubium, vtrum ista tempestate iam TERTULLIANVS fecerit ab Ecclesia secessionem, aut eodem, vnde disceserat, redierit. Contra ea, altera aetatem definiendi ratio, praeterea quod non occurrit vbivis, dubitantes relinquit lectores, siue iam tum facta TERTULLIANI disiunctio ita, vt se receperit ad disciplinam MONTANI, an minus? sed in vno alteroue cum ea communiter errauerit, nec tamen iam tum miserit Orthodoxae Ecclesiae nuncium? Enimvero, sicut in eiusmodi loco, vbi vel nulla est vel dubia eius aetatis suspicio, alias, indicata ratione dubitandi, veterum illud; NON LIQVET interponemus, alias coniecturarum nostrarum rationem reddemus probabilem: sic, vt de locis reliquis singulis vniuerse dicamus, tria attingemus brevissime. *Primum* disputabimus de anno, quo ad Montanistas TERTULLIANVS defecerit: (erit enim hoc, vnde constitui possit aetas eorum librorum, quorum non doctrina quidem, sed aetas, pater); *deinde* videbimus, vtrum TERTULLIANVS numquam ad saniozem mentem redierit, sed manserit partibus MONTANI perpetuo addictus: *postremo* admonitiones quasdam vniuersas proponemus, e quibus quis intelligere possit, an sint e TERTULLIANI libris nonnulli TERTULLIANO Orthodoxo quidem sed ad Montanismum inclinanti, aut isti omnes, qui
eorum

eorum errorum dant suspensionem, TERTVLLIANO iam plane alienato adiudicandi.

§. III.

Quonam vero anno contigisse dicamus istam TERTVLLIANI defectionem? Hoc quidem nec potest ex ipsius nec ex alius cuiusdam scriptoris testimonio percipi; neque HIERONYMVS eo, quod dicit *) TERTVLLIANVM vsque ad mediam aetatem, Ecclesiae Presbyterum mansisse, iustam dat viam eius rei inueniendae, quoniam, quando natus mortuusue sit TERTVLLIANVS, quamue aetatem attigerit, non satis constat. Sed est aliqua huius rei reperiendae ratio sita in libris iis, quorum, qui se excipiunt temporis ordine, alii nulla habent Montanismi vestigia, alii haud pauca. At qui nos ostendemus suo loco, nullos esse eorum, qui librum *de corona militis* antecesserunt, in quibus iste *de animae testimonio* ultimus est, e quibus quaedam Montanismi significatio eluceat; sed eius rei prima esse vestigia in libello *de corona militis*. Porro planum faciemus, hunc A. cci. mandatum fuisse litteris, cum liber *de testimonio animae* sit fere versus finem A. cxcviii. compositus; vnde haud difficile erit intellectu, TERTVLLIANVM anno fere P. C. N. cc. se Montanistarum partibus adiunxisse. At

*) in libro *de viris illustribus* cap. 53. in IO. ALD-
FABRICII *Bibliotheca Ecclesiastica*. p. 125.

At maiori sane difficultati obnoxia est altera quaestio: vtrum, susceptis semel Montanistarum erroribus, numquam TERTVLLIANVS se ad pristinum coetum receperit? cuius tamen quaestionis affirmandae nulla est idonea ratio. Nam ea erat isti homini austero et supra modum rigido insita animi imbecillitas, vt, quo seueriora essent, quae ad vitam moresque pertinerent, eo magis ista adamaret, crederetque tanto magis probata fore Deo et consentientia cum Christianorum perfectione. Atque, vt solent ii, qui atra bile vexantur, tenaciores esse eorum omnium quae nutrimento sunt tristitiae, eorumque opiniones cum annis noua capere incrementa: ita est parum credibile, TERTVLLIANVM istas opiniones deposuisse, istamque reliquisse palaestram, in qua videbat operam se posse omnibus eius generis exercitationibus dare. Accedit ad hoc non omnium modo, qui de rebus ad eum pertinentibus commentati sunt, silentium de eo, quod ad religionem pristinam redierit, sed ipsa etiam AVGVSTINI profesio *), omniumque consensus, qui eius auctoritatem in doctrinis probandis admittere noluerunt, quoniam ad peruerse sentientium partes se contulisset. Neque cum sententia nostra pugnant libri ii, quos eum vltimo fere loco scripsisse ostendemus, qui paene omnes aliquas habent maculas errorum Montanistarum.

*) de haeresibus cap. lxxxvii.

tanisticorum adspersas. Sit igitur haec ea in re praeceptio, ut omnes illi libri existimentur ab ipso post discessionem suam elaborati, quibus apparet post alios fuisse compositos, qui istorum errorum possunt haud dubie convinci.

§. III.

At sunt permulti e TERTULLIANI libris, quorum aetas cum curiosorum acumen subterfugiat, nulla habent nisi quaedam errorum Montanisticorum vestigia sibi impressa, e quibus vix tamen potest iudicari, quosnam libros ante, quosnam post defectionem suam ad Montanistas conscripserit. Unde factum est, ut, qui ista subtilius quaerunt, TERTULLIANVM *Montanistam* a *Montanizante* distinguendum esse haud inepte dicerent. Sed aliter visum est IO. GVIL. HOFFMANNO, doctissimo olim in academia Vitebergensi Historiae doctori, qui, cum in ea esset sententia, ut crederet, omnia TERTULLIANI, quae supersunt, in Montanismo scripta fuisse, hoc sibi demonstrandum disputatione singulari sumserat (Vitebergae 1739). Is quidem pulchre perspicuus, si ista subtilitas admitteretur, demonstrationem suam aliquid esse detrimenti capturam, negavit hoc admitti discrimen posse. „Carere enim hoc, ait, (§. IV. p. 17.) finibus certis, nec minus ambiguum esse vultum Montanizantis et Montanistae, quam eius, qui
aegro-

aegrotare incipit, et aegrotantis. " Ego vero vehementer dubito, quod, quid sibi velint, qui ita loquuntur, HOFFMANNVS intellexerit, aut intelligere voluerit. „Libros enim TERTULLIANI Montanizantis, adiicit (p. 18.), forte esse eos, qui quidem MONTANI dogmatibus infecti sunt, sed recte sentientes non exagitant; Montanistae vero, qui haeresin non solum continent, verum etiam contra Catholicos defendunt." Sed nobis, iisque qui ita loquuntur, quod ego quidem sciam, omnibus, is dicitur *μωτα- νιστῶν*, qui quidem errores cum Montanistis communes vel omnes habet vel aliquos, sed ita tamen, ut, sprete eorundem sacrorum cum sua Ecclesia communione, nondum se contulerit ad eiusdem societatis sacra, quacum in nonnullis doctrinis consentit; cum Montanista sit, qui utrumque fecerit. At ista quidem HOFFMANNVS certis carere, dicit, finibus. Sit ita sane. Sit vultus TERTULLIANI Montanistae ac *μωτα- νιστῶντος* ambiguus admodum. Quid ergo est? Nimirum non potest ex vultu TERTULLIANI iudicari, fueritne is iam morbo lecto affixus, an leuiter tactus quodam eius impetu. Et id volebamus quidem, non posse ex leuibus quibusdam signis errorum TERTULLIANO cum Montanistis communium ture coniici, quod iam ipsa Montanistarum sacra suscepit. Neque tamen id ita intellectum volumus, quasi spurium esset, aut

B

fus-

suspectum omne argumentum, quod ducitur a doctrinis Montanistarum, in hoc illo libro TERTVLLIANI obuiis, ad Montanismum istis libris asferendum. Sunt enim ista in re fines et quasi termini, quibus utendum arbitror, ne de TERTVLLIANI Montanismo, ex eius libris cognoscendo, parum aut nimium philosophari videamur. *Primam* igitur legem eius rei iudicandae hanc volumus esse, ut eiusmodi liber habeatur in eorum numero, quos, familiae Montanistarum iam adscriptus, composuerit, in quo occurrit nomen *Psychicorum*. Erat enim hoc veluti symbolum, quo socios Orthodoxae Ecclesiae a suae sectae hominibus, quos *Spirituales* dicit, distingueret *); atque videtur tum fere confectum, cum eos, qui rigidam MONTANI disciplinam non recipiebant, oppugnare inciperet. Neque id occurrit in vilo libro alio, quem temporis aut ipsius doctrinae ratio ostendunt ante eius defectionem conscriptum fuisse. Itaque non est dubitandum, quin sint isti libri, qui hoc nomen continent, omnes post susceptum Montanismum exarati. *Alter* canon hic esto: Omnis liber TERTVLLIANI ex MONTANI officina exiisse putetur, qui doctrinas tractat non quidem Montanistarum proprias, sed tamen *Paracleti* cuiusdam auctoritate confirmatas. Nam-

*) V. TERTVLLIANVM de *Monogamia* cap. I. Edit. NIG. RIGALTI II. p. 673. B.

Namque hic erat capitalis Montanistarum error, quod *Paracletum* iactarent suo tempore venisse talem, qui et dux esset ad veritatem omnem, et nova rerum diuinarum scientia auditores suos imbueret ita, ut cognoscerent, quae patefacta nulli essent antiquioris memoriae homini, et ad maximam perfectionem nunc adspirare possent *). Atque huius *Paracleti* agnitionem se, ait, seiunxisse ab ecclesia **); neque hunc sibi errorem persuaderi umquam passi sunt Orthodoxae Ecclesiae socii, quoniam hic principalis erat doctrina eorum, qui MONTANVM, tamquam Magistrum, sectabantur; quamvis ceteri errores Montanistarum omnes, ex aliqua parte, vel ipso huius controuersiae tempore, vel paullo post, receptae fuerint a nonnullis antiquae Ecclesiae sodalibus. Sed quaequomodo diximus, nunquam deposuisse TERTULLIANVM errores eos, quos semel in schola Montanistarum didicerat, id sponte sequitur, quod iam fere diximus, eiusdem generis esse libros TERTULLIANI, in quibus alios, haud dubie Montanistarum scitis infectos, excitauit. Atque his regulis addi possent aliae, quae libros Montanismi certissime arguunt, qualis est diserta ipsius TERTULLIANI pro-

B 2

fessio;

*) V. eundem in libro *de velandis virginibus* Cap. I. et libro IV. *aduersus Marcionem* c. 22, p. 537. C.

**) *aduersus Praxeam* cap. I. p. 634. D.

testio; sed sunt istae ita fere comparatae, ut disputatione non egeant, aut non sint certissimae fidei. Quod si vero exstiterit tale quid in quodam libro TERTVLLIANI, quod posset referri ad vnam regularum istarum; absque erroris periculo licet existimare, eum fuisse tum editum, cum iam inimicitias cum Orthodoxa Ecclesia TERTVLLIANVS suscepisset. Sed iam ad libros ipsos veniamus.

§. V.

Ex his primum pertractandos promissimus eos, quorum nec aetas nec doctrina dubia admodum esset; in quibus sunt primo loco ponendi, quos scriptos esse constat eo tempore, quo calamitatibus multis Christiani, regnante SEVERO AVG., propter doctrinam affigebantur a deorum cultoribus. Quorum aetas cum rite haud queat definiri, nisi figatur illud quasi punctum temporis, quo coepta est adversus Christianos saevitia: id agamus necesse est, ut quonam haec tempore contigerit, perspicuum omnibus fiat. Sed ista vexatio quoniam bis exstitit, primum quidem ante, deinde post leges SEVERI Christianis inimicas: observando didicimus, annum a Christo nato ducentesium libros TERTVLLIANI dividere quasi in duas classes, quarum altera complectitur hos, qui sunt ab eo Orthodoxo, altera eos, qui sunt ab eo Montanista

nista perfecti. Nobis itaque cum sit propositum primum dispicere de eo genere librorum TERTULLIANI, quorum aetas satis liquido constat, ita in hoc tractando versabimur, ut demonstremus, iam ante SEVERI edictum Christianos fuisse propter doctrinam vexatos, deinde, paucis quibusdam de ipsa huius prioris tempestatis ratione adpersis, in annum, quo ista afflictio initium ceperit, accurate inquiremus.

§. VI.

Culpa, cur errauerint multi in definienda eorum librorum TERTULLIANI aetate, qui tempore vexationis Seuerianae scripti sunt, in eo est haud dubie, quod non viderint, et ante SEVERI legem, qua suscipiendam Christianorum religionem, vetuit, deorum cultores vexasse Christianos. Ita enim factum est, ut, cum inter omnes constaret, anno demum P. C. N. ccii. hanc legem a SEVERO latam esse, libri isti omnes post istum annum inepte ponerentur. Atque fuerunt identidem nonnulli, qui hoc quidem cum libris ipsis pugnare perspicerent; sed neque hi veritatem attigerunt propterea, quod antiqua harum rerum monumenta nec candide nec prudenter, tamquam duces, secuti fuerant. Itaque maximis laudibus dignus est vir immortalis memoriae IO. LAVRENTIVS MOSHEMIVS ὁ μακαρίτης, qui, postquam eo, quo erat, acuminē

mine animique candore summo, inquisiverat in hanc rem diligentius, istum errorem exquisitissimis argumentis explosit *). Atque hic tantus vir effecit diligentia sua, ut nobis in demonstranda hac re multis laborandum non sit. Quam ob rem ne careant tamen ii, quibus datum non est perlegere ipsam elegantissimam disertationem, grauisissimis argumentis, quibus calamitates Christianorum temporis ante SEVERI editum SEVERI antegresso asseruit, ea veluti in compendio recitabimus, quibus assentimur omnino, iisque adjiciemus duo alia, quae ad confirmanda ea aliquid habere videntur firmitatis. Atque is primum duxit ab eo, quod ipse TERTVLLIANVS in *Apologetico*, et maxime in vniuersa illa de legibus disputatione, tot signa ediderit, quibus nondum legibus contra Christianos SEVERVM pugnasse indicat, ut nullus plane dubitandi locus supersit. Alterum ex libro *ad martyres* (c. 4.) in quo commemorat

*) in *commentatione de aetate Apologetici TERTVLLIANI et initio persecutionis Christianorum sub SEVERO*, quae inserta est Vol. I. Disertationum eius ad Historiam Eccles. pertinentium, pag. 1. seqq. Daturum etiam se promiserat vitam TERTVLLIANI librorumque eius chronologiam accuratiorē ea, quam tradidit ALLIXIVS; (V. thesaurum Epistolicum Lacrozianum Tom. I. p. 284.) sed id consilium postea ipsi eripuerunt graiores sanctioris muneris curae, ut fatetur in *Addendis ad Vol. I. diss. Hist. Eccl. p. 752.*

morat TERTULLIANVS supplicia, quibus AL-
 BINI amicos affecerat SEVERVS, quod fa-
 ctum esse A. P. C. N. cxcvi aut, quod
 mallet, cxcvii, rectissime MOSHEMIVS
 monuit. Tertium ipsi obtulerunt CLEMEN-
 TIS ALEXANDRINI verba, (Strom I II Ed.
 Colon p. 414. B.) quibus confiterur iam
 tum tormentis exagitari Christianos, cum
 Stromatum libros componeret, quod fecit
 fere eodem. quo diximus, tempore. Quar-
 tum dedit aetas, in quam grauissima sup-
 plicia a Scillitanis Martyribus sumpta inci-
 dunt, CLAVDIO iterum Consule, qui cum
 C. AVFIDIO VICTORINO fasces A. P. N. C.
 cc. tenuit; quibus denique argumentis ali-
 quid auctoritatis arbitratur ex ipso OROSIO
 ac FRECVLPHI testimonio accedere. At-
 que nos non sumus ii, qui ista quidem ad
 rem demonstrandam non sufficere arbitra-
 remur, ea enim omnia putamus rem extra
 omnem dubitationem ponere. Placuit ta-
 men, ne quid videamur praetermisisse, quod
 ad rem confirmandam facere quodam mo-
 do posset, duo alia adijcere argumenta,
 quae, quamuis minora esse Moshemianis
 facile patimur, non tamen omnino reiicien-
 da esse videntur. *Vnum* est hoc, quod
 AELIVS SPARTIANVS de CARACALLO dicit *):
Septennis puer, cum collusorem suum puerum,
OB IVDAICAM RELIGIONEM, gravius verbe-
ratum audisset, neque patrem suum, neque
patrem

*) in vita ANTONINI CARACALLI. cap. 1.

patrem pueri, vel auctores verberum diu respexit Ex quo loco apparet, quod pater pueri istius non ipse eum propter Iudaicam religionem castigauerit, sed quod ipse SEVERVS puerum iusserit ab aliis castigari. Nam qui potuisset CARACALLVS succensere patri SEVERO, nisi is ipse hoc voluisset fieri? Itaque aliquis datur locus suspicioni, iam tum, cum CARACALLVS septem esset annorum, vi pugnatum esse aduersus Christianos; quamuis anno demum P. C. N. CCII SEVERVS leges contra horum Iudaeorumque religionem tulerit. At septimum annum egit CARACALLVS anno a nato Sospiatore nostro CXCv, quod est facile demonstratu. Norunt enim omnes, mortuum esse SEVERVM A. CCXI, cui succedens CARACALLVS interfectus est, cum supra VI. annos regnasset *); A. CCXVII. Is vero cum diem supremum obiret, annum attigerat XXVIII: quo numero detracto summae annorum eius, emergit annus CLXXXVIII, quo natus sit oportet; vnde consequitur, CARACALLVM A. CXCv. septimum annum egisse, quo tempore longe posterius est SEVERI edictum. Neque puto quemquam fore, qui nobis opponat, longe diuersam esse Christianae ac Iudaicae religionis rationem, nec posse demonstrari, Christianos fuisse a deorum cultoribus vexatos, quoniam

*) V. DIONEM CASSIUM Histor. Roman. libr. LXV. Edit. PRIMARI Vol. II. p. 1314.

niam castigati fuerint, qui se Iudaicae religioni addixerant. Nam qui ita sentiunt, eos necesse est fingere, quod vulgus etiam Christianos iam satis a Iudaeis distinxerit (ab hoc enim dicimus istum tumultum fuisse excitatum). Hoc vero discrimen cum ante illud tempus, quo Severus imperio potiretur, ne ab iis quidem sit observatum, qui nosse utramque religionem optime poterant; nec sciam, unde probare quispiam possit, eos SEVERI tempore magis perspicaces fuisse quam ante, numquid concitatam multitudinem sub SEVERI imperio id quidem curasse aut distinxisse satis putabimus? Sed si maxime dubium est illud, tamen apparet adesse exempla odii Gentilium in eos, qui erant a deorum cultu alieni, ipsumque SEVERVM non plane ab odio isto abhorruisse. Quod si Severus id fecit in pueris, quibus condonare solemus saepissime, quas adultis nequaquam conceduntur; vix dubito, quin praesides avaritia plebisque tumultu eo adducti fuerint, ut gravius in Christianos animadverterent. Alterum argumentum desumam ex libro, quem TERTULLIANVS scripsit ad SCAPVLAM*): *Clarissimas feminas, inquit, et clarissimos viros SEVERVS, sciens huius sectae (sc. Christianorum) esse, non modo non laesit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in nos palam restitit.* SEVERVS dici non potest popu-

*) cap. 4. pag. 87. D.

populo furenti in Christianos palam restitisse, cum iam edictum contra Christianos constituisset. Namque id quo minus credamus, impedit durus et quasi ferreus SEVERI animus, a quo certe is impetrare non potuit, ut legem semel latam rescidisset. Et hoc ipsum, quod TERTULLIANVS dicit, plebem exagitasse Christianos, et inuito quidem SEVERO, nonne demonstrat, id factum non esse SEVERI legibus? Habemus igitur et hic non obscurum testimonium de eo, quod ante eius edictum Christiani maximis calamitatibus afflicti fuerint.

§. VII.

At nunc discutiendus est alter iste locus de tempore, quo prior haec tempestas contigit; si prius edixero, quatenus causae huius facinoris vulgi aduersus Christianos videantur fuisse. Atque hoc cum de omni, contra Christianos facto a plebe tumultu constat, eam his, tamquam publicis generis humani hostibus, omne calamitatis a diis immiscae genus tribuisse: tum illud nimirum patet ex TERTULLIANI scriptis, hoc fuisse in causa, ut nunc Christianos maxime insequeretur *). Enimuero, quae SEVERVM inter et NIGRVM intercedebat, maximarum rerum aemulatio, non solum videtur quibusdam displicuisse, qui non SEVERVM sed NIGRVM CONTRA DIDIVM IVLIANVM

AVG.

*) Cf. Apoleget. c. 40: ad nationes lib. I. c. 9. cet.

AVG. postulauerant *); sed illud etiam. quod aduersus ALBINUM suscepit, bellum omnium animos vehementer concitauit **). Itaque cum prostrato utroque, SEVERVS omnes eos extinguere pararet, quos noverat a partibus NIGRI ALBINIQUE sterisse. optima se offerebat plebi occasio, Christianos tamquam rei publicae ac imperatoris hostes. violandi. Atque hi homines sibi videbantur hoc eo rectius exsequi posse, cum Christianos ipsis etiam diis infestos crederent, de quibus eo bene mereri posse putabant. postquam dii ipsis haec quasi oria fecerant. Et ipsam hanc opinionem Christiani vulgo persuadebant eo magis. quod plane nec ludis ac celebrationibus, propter reportatam SEVERI ab hostibus victoriam institutis, vellent interesse ***), nec iurare per Principis genium ****), nec diis pro salute eius supplicare *****). Eo ipso autem tumultu vulgus facile eodem poterat adigere Praesides, qui non admodum alieni erant ipsi ab hoc crudelitatis genere. Namque hi eam sibi legem, veluti per manus traditam, praescrip-

*) V. HERODIANVM libr. II. cap. 8. III. cap. 5. SPARTIANVM in vita NIGRI c. 2.

**) V. DIONEM apud XIPHILINVM l. LXXV. cap. 4. p. 1258. B.

***) V. TERTVLL. de spectaculis. cap. 1. et alibi.

****) Idem in Apologet. c. 32. et libro I. ad nationes. cap. 17.

*****) Id. Apolog. c. 10. 29. seqq.

scripserant, vt, qui semel in ius vocati essent, Christiani, nisi a sacris suis discederent, nequaquam dimitterentur.*) cuius rei testem habemus ipsum TERTVLLIANVM, qui, eam ob causam, de recte interpretandis his legibus ex instituto adversus eos disputavit.**). Ac istam quidem Christianos vexandi occasionem eo libentius arripiebant quaeuosi Praesides, quo certius eam, viderent, fisco suo haud exiguum emolumentum esse allaturam. Quod me non finxisse scio ex RVTILII martyris exemplo***), quem suspicor raptum esse in iudicium, cum nondum SEVERI, sed antiquis legibus, iudicium fieret****). Eo enim adducebantur

*) V. EUSEBIUM Hist. Eccles. lib. V. c. 21. Edit. READING. p. 240.

**) in Apolog. c. 4. seq.

***) apud TERTVLL. de fuga in persecutione cap. 5. p. 693. A.

****) Nempe hic liber scriptus est eo tempore, quo grauiore calamitates Christianis expectandi erant a deorum cultoribus (coll. cap. I.) h. e. vt postea dicetur, cum edictum SEVERI in lucem prodisset, timerentque Christiani de securitate sua. Sed istum libellum cum TERTVLLIANVS componeret, iam neci datus erat RVTILIVS, qui primum aliquoties salutem petierat fuga, postea numis sibi pacem comparauerat, sed denuo captus ad supplicium rediit. Quod ergo necesse est factum esse ante iniquam SEVERI legem, et nouum dat argumentum eius quod diximus, Christianos sub SEVERO ante eam capitis damnatos fuisse.

tur multi Christianorum, qui opibus vitaeque suae timebant, ut, quod alia declinare via non poterant, periculum, oblata pecunia averruncarent. Quas saevitiae Praesidium vulgique causas si mente complectimur: erit sane, ut sciamus tempus, quo orta est haec prior tempestas, quando, quo anno haec speciosa Christianos laedendi occasio extiterit, demonstrauiamus.

§. VIII.

Ad hunc vero inuestigandum primum ipsis utamur his, quas enumerauimus, calamitatum causis. Illud enim; quod quasi anas vulgo dabat ad impugnandam Christianorum familiam, erat SEVERI studium conquirendi omnes eos, quos cum NIGRO aut ALBINO adversus se sterisse compererat. Quod quoniam factum est, cum, ALBINO extincto, Roman victor rediisset, (tum enim grauisissima in eos supplicia constituit*): operae pretium est videre, quonam anno ALBINVS cum vita imperium deposuerit? Atque in isto definiendo tantum operae curaeque iam positum esse videmus a MOSHEMIO**), ut paene isti labori possemus supersedere, nisi quaedam essent in promptu, quae dici posse contra viderentur. Itaque cum-

*) V. DIONEM l. LXXV. c. 7. p. 1262. D. HERODIANVM lib. III. c. 8. et SPARTIANVM in Seuero c. 12. 13.

**) in discl. laudata §. XX. seqq.

cum hic se offerat occasio, in dubitationem vocandi opinionem quamdam popularem; atque ipsa res postulet, vt paullo aliter rationes subducantur: seruatō ipso argumentorum genere, quod adhibitum est a summo viro, candide disputabimus, quae consentanea sunt veritati ipsi; et quamam in re sentiamus diversa, salua pietate in tantum virum, cuius nomen nobis etiam est post mortem venerabile, adiecta dissentiendi ratione infra notabimus. Cum ad imperium venisset SEVERVS, videretque PESCENNIVM NIGRVN in Syria copias parare, quibus se sibi opponeret, primum, ne ex vtraque parte premeretur, ALBINVM Britannici exercitus ducem fecit, eique et numos decreuit, et alia honoris monumenta. Posthac, lecto per Italiam milite et classe exornata, elapso fere mense Junio *) A. CXCIII. contra

*) Namque incipiente Junio A. CXCIII. Romam SEVERVS venit; quod patet tum, cum dies LXVI. quō imperio DIDII IVLIANI DIO (lib. LXXIII. c. vlt. p. 1240.), aut II. menses ac 5. dies, quos ei SPARTIANVS (in Iuliano. c. 9.) tribuit, numeremus, incipiendo a V. Calend. Aprilis h. e. XXVIII. Martii, quo die interfectum esse Pertinacem IVLIVS CAPITOLINVS (in vita Pertinacis. c. 15.) refert. Apparet, inde non minus, SEVERVM fere die Iunii 2. summi imperii clauum sumsisse, ex quo die deducendos simul esse Tribunitiae Potestatis terminos non demonstrabo pluribus, quoniam id quidem facere memini c. G. SCHWARZIVM

tra NIGRVM profectus est. Hic, cum SEVERI duces A. CXCIII, manum cum NIGRI militibus conseruissent apud Cyzicum, superiores fuerunt. Eadem fortuna vsi sunt anno sequenti. cum pugnatum esset in Nicaeae ac Cii angustiis. Postremo, anno fere CXCVI, cum SEVERIANI, casu castello in Taurro occupato, in Ciliciam irrupissent, vincitur NIGRI exercitus apud Portas Cilicias, neque ita multo post ipse PESCENNIVS interficitur. Sed hic ego quosdam miraturos suspicor, quid sit, quod me commouerit, vt calculos hic plane diuersos ab aliis ponerem, cum sint, qui vltimam hanc pugnam A. P. C. N. CXCIII. factam existiment, vniuersi. Quam ob rem mea referre puto, vt recta argumenta producantur, quibus euinci possit, rationes a nobis rectissime fuisse subductas. Primum igitur vellem obseruari cognomen Imperatoris III. IV. V. VI. VII. VIII, quod datum esse SEVERO in numis perspicitur. Hoc eum exornatum necesse est intra tempus, quod ab exordio imperii eius effluxit ad illud, quo superauit ALBINVM, quia eum legimus, cum imperium

ZIVM, elegantissimum virum, in *disf. de numeranda tribunitia potestate Augustorum Caesarumque Rom.* Obs. IV. Quae cum ita sint, haud obscurum est tempus, quo SEVERVS Roma profectus est, si quidem recte commemorauit SPARTIANVS (in vita Severi c. 8.), eum Roman intra xxx, dies, quam eo venerat, reliquisse.

perium fusciperet, in numis imperatorem H. *), victo autem ALBINO, Imperatorem VIII. appellatum **). Enimuero, cum nomine *Imperatoris*, quod numeris distinctum in numis reperitur, tum Romanorum Augusti exornati fuerint, cum quid in bello eo nomine dignum gessissent ***): age! videamus, quo referendum sit hoc intra illud tempus sexies repetitum cognomen *Imperatoris*. Nempe in isto temporis spatio ter legimus SEVERVM a NIGRI militibus victoriam reportasse, tresque gentes Osroenorum, Adiabenorum et Arabum subiecisse Romanorum potestati. Igitur cum hos, iam devicto PESCOENNIO, subegerit, referamus cognomen *Imperatoris* VI. VII. VIII. ad victos hos populos ****), ac nomen *Imperatoris* III. propter proelium Cyzienum, IV. ob pugnam in Nicacae ac Cii augustiis, V. deni-

*) Vide VAILLANTII numismata Impp. Rom. Tom. II. Ed. 3. Paris. p. 238.

**) apud MEDIOBARBVM in Impp. Rom. numism. ad a. 197. Ed. Mediol. 1730. p. 271.

***) De ea re v. DIONIS CASSII Rom. Hist. lib. XXXX. c. 44. p. 372.

****) In numis a MEDIOBARBO ad a. 196. exhibitis. p. 270. cognomen *Imp.* VI. et VII. coniungitur cum Tr. Pot. III. et nomine *Parth. Arab. Parth. Adab.* aliisque signis victoriae. Pariter *Imp.* VIII. p. 271. cum *Victoria Parthica* et Tr. P. IV.; ac cum iisdem, tituloque *Arabici, Adiabenici*, in inscriptione apud MYKATORIVM in nouo thesauro vet. inscript. Tom. I. p. 244. legitur.

denique ob NIGRVM apud Portas Cilicias prostratum, SEVERO decretum esse dicamus. Iam dispiciamus, cui tandem numero Trib. Pot. adiciantur singulae nominis Imperatorii notae; nam, si eum cognouerimus, sponte se offeret is annus, cui quaevis pugna assignanda est *). Atqui cognomen Imp. III. quod diximus signum esse victoriae Cyzicensis, coniunctum reperimus cum Trib. Pot. II. **); haec vero numeranda est ab altero die Iunii A. cxciiii. ad eundem diem anni sequentis (coll. not. z. huius sectionis et SCHWARZII. diss. laud. Obf. II.); consequens igitur est, hoc proelium primum ad posteriorem partem A. cxciiii. aut priorem A.

*) Sed forsitan quispiam dixerit, hos numos non eo excusos fuisse tempore, quo SEVERVS victor ex pugnis cum NIGRO rediit, sed postea demum, ipsumque SPARTIANVM (in vita Severi c. 9.) significare, quod SEVERVS non nisi post alterum proelium in augustiis Cii et Nicaeae ad Senatnm hac de re scripserit. Sed praeterea, quod SPARTIANVS discrepat aliquantum in narranda hac re a ceteris, iisque primariis, scriptoribus, nec nisi de prima alteraque pugna loquitur in isto loco; negari vix potest, quoniam cognomen Imp. III. IIII. V. cum diuerso plane Trib. Pot. numero coniungitur, hoc Trib. Pot. signo indicari annos eos, quibus ipsam ab hostibus victoriam ter reportauit.

**) in LAVR. BEGERI Continuatione thesauri Brandenburgici p. 690, VAILLANTIUMISM. Impp. Rom. T. I. p. 221. 22. et MEDIOBARBO ad a. 194. p. 269.

A. cxcv. esse referendum. Porro numus apud VAILLANTIVM SEVERVM Imp. III. Tribunitiamque potestatem III. sustinentem exhibet, et sunt eius generis numi plures apud MEDIOBARBVM; ergo incidit altera pugna in Nicaeae Cuique augustiis in A. cxcv. posteriorem, aut sequentis anni superiorem partem. Quapropter cognomen Imp. V., et ultima victoria a NIGRO reportata, non videtur fere alii anno posse vindicari, nisi huic quem diximus A. cxcvi. Cum igitur PESCENNIVM initio fere eius anni prostravisset SEVERVS, pergit in Mesopotamiam, indeque contra Osroenos, Adiabenos et Arabes exercitum ducit *). Facta haec omnia esse oportet sex fere mensibus, (nisi mavelis, ultimam partem anni praecedentis NIGRO mortem attulisse), cum; hoc anno vertente iam contra ALBINVM profectum esse SEVERVM, ratio ipsa temporis suadeat, ut suo loco apparebit. At quo fieri pacto potuit, ut mensibus tam paucis tot tantasque bellicosissimas gentes subegerit? At istud quidem potest animo pulchre concipi; nam ipse DIO (c. 2. libro cit.) harum gentium vrbes a tribus SEVERI ducibus, non a SEVERO ipso, captas esse ait; quod factum forsitan est, cum iam ALBINO obuiam SEVERVS iuisset, nam, eo discesso, LAETVS se his aduersariis opposuit, ut videtur ex eodem DIONE (c. 9); aut iam aliquantum

co.

*) DIO libr. LXXV. init.

eo tempore, quo NIGRUM SEVERVS persequeretur, plurima enim tum fecit per duces suos: aut fuit SEVERVS qualicumque barbarorum suppressione contentus. Ac videtur certe SEVERVS noluisse has sibi gentes prorsus subiicere, nec iam tum subiicisse, cum, ducibus contra hostes emissis, aliena Nisibi ageret, ipseque demum post victum ALBINUM has provincias summo impetu adoriatur; quod ipso confirmari posset HERODIANI silentio, qui de his gentibus isto tempore victis nihil habet omnino. Itaque haec prima lex sanciat, ante finem A. CXCVI. SEVERVM contra ALBINVM non fuisse profectum *).

§. VIII.

- *) Atque hic nos non audemus plura ex ordine rerum gestarum, quas commemoravimus, deducere, sed postea dabimus. Iudicari autem ex dictis potest de eo, quod placuit MOSHEMIO τῷ μαμαρτῇ (in laud. diss. §. XXI.), A. CXCIII. perisse Nigrum A. CXCIV. legatos in Galliam ad interficiendum ALBINVM a SEVERO misos, et hoc anno prope exeunte insidias eorum deprehensas fuisse; quo facto, A. CXCVI. citissime in Galliam SEVERVS venisset. Vix crediderim, (nam de tempore proeliorum iam dixi quid sit sentiendum) legatos istos integro fere anno adquiescisse, antequam litteras ALBINO tradidissent, et, cum A. CXCIV. prope exeunte demum detectae hae fuissent insidiae, SEVERVM, qui currentis similior quam proficiscentis recte dicitur a MOSHEMIO, vel integrum fere annum CXCVI. otio
- trans-

§. VIII.

Alterum nec mediocre telum ad hanc rem exsequendam existimari debet tempus, quo expugnatum Byzantium est. Namque hoc DIO ait (l. LXXIII. c. 14. p. 1254) occupatum esse a SEVERI militibus, cum is in Mesopotamia commoraretur h. e. postquam NIGRVM superauerat, ac prius quam pergeret aduersus ALBINVM. Atqui Byzantinos fame demum in deditionem redactos esse, cum tres integros annos fuissent in obsidione, idem DIO memoriae prodidit (lib. cit. c. 11. p. 1252.); quare cognoscemus annum, quo SEVERVS in Mesopotamia versatus est, cum viderimus, quando ista obsidio exordium sumserit. Sed eius initium coniunctum arbitror cum initio ipsius expeditionis SEVERI contra PESCENNIVM A. CXCIII., quod intelligi potest ex eo, quod vix est credibile, SEVERVM, cum NIGRO occurreret, a tergo relicturnm fuisse fortissimam urbem, quam ipsi NIGRI milites tenebant et quo aduersis rebus se recepturi fuissent; idemque cum re ipsa optime consentit. Fac scilicet: mense fere Septembri A.

CXCIII.

transegisse, vel ALBINO tantum concessisse temporis, ut vires colligeret; cum ad veritatem sit multo propensius, si quis dicat, quod A. CXCVI. prope vertente SEVERVS profectus sit aduersus ALBINVM, neque multum temporis praetermiserit, quo bello dimicare cum ALBINO potuisset.

CXCIII. SEVERVM huius oppugnationis initium per milites fecisse (Roma enim, Iunio pæne præterlapso, discesserat (§. VIII. n. z.); incidet sane expugnatio ipsa, si post triennium integrum facta est, in Septembrem A. CXCVI, quo tempore SEVERVM in Melopotamia fuisse apparet ex iis quæ in superioribus dicta sunt. Quam ob rem non est necesse, ut a nativa potestate verborum ἐπὶ ὅλον τριετὴ χρόνον recedamus, quo se a TILLEMONTIO adduci passus est MOSHEMIVS ὁ μακαρίτης, cuius interpretatio, ni fallor, vi quidem verborum non facit satis. Itaque cum mense fere Septembri in Melopotamia versatus fuerit SEVERVS, nisi A. CXCVI. iam in finem inclinato; in Galliam venire non potuit. Neque vere postea quam in Melopotamia SEVERVS fuerat, usquam legimus, eum contra Osroenos, Adiabenos, Arabesque fuisse protectum; hos enim, teste DIONE (l. LXXV c. 3. p. 1257.); cum Nisibi, in vrbe Melopotamiae, SEVERVS otium sibi daret, LATERNVS, CANDIDVS atque LAETVS, SEVERI duces, subegerunt. Vnde efficitur, famam de seditione ALBINI ad SEVERVM in Melopotamiam fuisse allatam. Enimvero non abhorret, SEVERVM, qui celeritate consilii in primis utebatur, statim, deuicto NIGRO, misisse, qui ALBINO, occasione allatarum litterarum, insidias facerent, et hæc quidem repente detectæ sunt; quocirca
magis

magis apparet, fere Anno cxcvi. vertente SEVERVM in Galliam concessisse *).

§. X.

Sed ista quidem vt nondum dant certam viam accurate cognoscendi annum ALBINO fatalem propterea, quod nondum apparet, quamdiu ista de summa imperii dimicatio durauerit, magis, opinor, nobis scrupulum eximet tempus dignitatis Caesareae CARACALLO collatae, ex quo efficietur, ALBINVM A. cxcvii. periisse **). Sunt enim antiqui-

*) Aliam viam ingressus est MOSHEMIVS §. XXII. Namque A. cxcvi., inquit, expugnatam esse Byzantinorum urbem; hanc vero, HERODIANO teste (lib. III. c. 6.) nondum fuisse in potestatem Imperatoris redactam, cum ALBINO occurreret; igitur eum esse contra ALBINVM A. cxcvi. profectum. Quod argumentum, haud nego, esse maiorem vim meo habiturum, nisi HERODIANI verba pugnarent cum iis: quae tradita sunt a DIONE CASSIO, qui SEVERVM ait nuncium de capto Byzantio in Mesopotamia accepisse. Atque is merito audiendus est et repudianda HERODIANI auctoritas, quod iam egregie monuit V. C. H. s. REIMARVS in not. ad DION. CASS. p. 1252. §. 70. et 1256. §. 1.

**) Uti sumus ad hanc rem efficiendam dignitate CARACALLI Caesarea, cum MOSHEMIVS maluerit ad eam rem dignitatem *Augu. sti* CARACALLO collatam adhibere. Sed istius Clarissimi Viri partes deferere hic satius est visum. Nam (p. 66.) CARACALLA, inquit,

iniquitatis monumenta quaedam, qualia PAGIVS *), exque GUTHERIO MOSHEMIVS attulit (in disc. laud. §. XXIII.), in quibus LATERANO ET RVFINO COSS. CARACALLVS ex S. C. CAESAR DESTINATVS VOCATUR. At illo cognomine quamuis iam CARACALLVS a patre tum exornatus fuisset, cum SEVERVS aduersus ALBINVM proficisceretur **); istud tamen nusquam reperimus a Senatu confirmatum esse prius, quam victor SEVERVS Romam, prostrato ALBINO, rediisset; tum enim SEVERVM legimus *Caesarem* BASSIANVM *filium suum* ANTONINVM *appellari iussisse* (ap. SPART. l. c. c. 14.) At enim LATERANVM ET RVFINVM Consules fuisse A. P. N. C. cxcvii. docent fasti vniuersi; itaque sit hoc, ALBINVM eodem anno **) cum vita imperium amisisse.

Quae

inquit, Augusti dignitate ornatus est eo anno, qui proelium Lugdunenle est consecutus. Itaque cum constet, eum hanc A. cxcviii. accepisse, ALBINVS A. cxcvii. occubuit. Huius argumenti, dubito fere, an superior propositio ex omnibus, quos habemus, Scriptoribus sit manifesta, nisi eadem esse censeatur cum altera: de eius dignitate Augusti A. cxcviii. suscepta, quae consentit cum omnibus eius rei significandae monumentis.

*) in Critica, Annalium Eccles. Caesaris CARD. BARONII; Saec. II. ad a. C. cxcvii. num. 2. Edit. Paris, 1689. pag. 88.

**) V. SPARTIANVM IN SEVERO C. 10.

**) et XI. quidem Calend. Mart.; quae admodum habet SPARTIANVS l. c. c. u.

Quae cum ita sint, pater quod efficiendum promissimus, ex hac occasione plebi ad Christianos vexandos post ALBINI interitum nata, istas priores Christianorum calamitates A. cxcvii. initium cepisse.

§. XI.

Accedimus ad alterum argumentum, ex quo initium istius tumultus a plebe excitati definire volebamus, locum istum quidem superius (§. VI) productum e libro TERTULLIANI ad SCAPVLAM, in quo SEVERVS dicitur: „clarissimas feminas clarissimosque viros sectae Christianae non modo non laesisse, verum et exornasse testimonio, populoque in Christianos furenti restituisse.“ Quod cum SEVERVS non fecerit eo tempore, quo iam edictum opposuerat religioni Christianorum, quemadmodum ibi disputauimus; assignandus est ei rei annus, quo SEVERVS nondum hac lege molestus fuerat Christianis. Neque is tali modo clarissimis quibusdam huius familiae hominibus tum videtur gratificari voluisse, cum, victo ALBINO, bellum Parthis aliisque Orientis gentibus intulisset, a quo perfecto non rediit prius, quam hoc idem edictum aduersus Christianos promulgasset. Namque tum quidem tot erat bellis cum fortissimis nationibus implicatus, vt credi vix possit, eum de istiusmodi rebus cogitasse. Sed verba etiam TERTULLIANI sunt ea, vt facile appareat,

reat, SEVERVM non has quidem sed alias tamen feminas virosque clarissimos eo tempore laesisse, a quibus is Christianos cupiebat discerni. Atque ego non video, ad quale tempus possit vis istis illata referri, nisi ad id, quo *interfectas* SPARTIANVS refert (in Seu. c. 2.) *innumeros ALBINI partium viros. inter quos multi principes ciuitatis, multae feminae illustres fuerunt*: propterea, quod ista in re inter hos scriptores est vel in verbis quaedam similitudo. Ego vero vix dubito, quin SEVERVS horum Christianorum quasi tutelam tulceperit, eosque ornauerit testimonio tali, quo doceret, eos non esse ex amicis ALBINI, ne populus, causam Imperatoris praerendens, hos Christianae religioni addictos insequeretur, raperetque in iudicium, quibus, nisi quod Christiani essent, aliud nihil vitio verti poterat. Verum igitur sic illud, statim post mortem ALBINI et ante SEVERI profectiorem contra Parthos h. e. A. cxcvii. populum Christianos vi aggressum fuisse.

§. XII.

Denique et hoc non leue est argumentum nostrae sententiae, quod appareat, Apologeticum TERTULLIANI non posse litteris mandatum esse, nisi ante illas leges SEVERI; de qua re nemo dubitare potest, qui cogitare hunc libellum tractauit. Sed poterit ex iis, quae postea disputabimus, nul-

lo negotio intelligi, istam defensionem veterum Christianorum aetate inferiorem esse libris eius *ad martyres*, *de spectaculis*, *deque idololatria*. Vicissimque me spero ita effecturum, quod istae religionis Christianae vindiciae scriptae sint sub initium A. cxcviii, ut nemo vel mediocri in his iudicio praeditus de ista re dubitare possit. Quare tum apparebit, libros *de spectaculis* atque *de idololatria* nulli alii anno posse assignari, nisi A. cxcviii. Enimuero TERTULLIANVS martyres proprio libello ad constantiam concordiamque hortatus est prius, quam se accingeret ad scribendos hos duos, quos diximus, libros. Itaque necesse est dicere, librum *ad martyres* fere A. cxcvii. in lucem editum fuisse. Quae una res nostram sententiam de anno, quo haec superior vexatio Christianorum incepit, ponit extra omnem dubitationem. Namque hi, quibus librum obtulit, iam fuerunt propter religionem Christianam in vincula coniecti, *martyresque* isti *designati* argumento sunt, tum deorum cultores vim Christianis intulisse. Sed obiter haec fere; nunc plura de libris his ipsis dabimus.

§. XIII.

Est igitur inter huius generis libros is primus, quem TERTULLIANVS *ad martyres* perscripsit. Cuius libri argumentum ipsum iam tum susceptas aduersus Christianos inimici-

micitias demonstrat, est enim *designatis martyribus* dicatum (coll. c. 1.); modo constituendum est id, fuerintne isti ante aut post SEVERI edictum in carcerem coniecti? Atque illud mihi magis placet pluribus de causis. Primum, quoniam Christianos non Imperatoris sed Proconsulis iudicia sustinere dicit (c. 2 p. 156. A.). Quod quidem, haud nego, dici etiam a TERTULLIANO potuisse, si Praesides adhibiti fuerint ab imperatore legibus contra Christianos dimicante, propterea quod Praesides eas exlequebantur in provinciis: sed tamen ex eo primum oritur haud inepta suspicio, ipsa hac violentia eo tempore Praesides magis usus fuisse quam ipsum AUGUSTUM. At si istud argumentandi genus videatur in utramque partem posse disputari; hanc controversiam dirimit haud dubie id, quod est ad calcem nostri libelli, ubi: *ad hoc quidem*, inquit, (patiendum in causa dei), *vel praesentia nobis tempora documenta sint, quantaes qualesque personae inopinato natalibus et dignitatibus et corporibus et aetatibus suis exitus referunt, hominis causa; aut ab ipso, si contra eum fecerint, aut ab adversariis eius, si pro eo steterint; quod pertinere ad tempus, quo ab aemulis imperii SEVERVS tutum reddiderat orbem Romanum, nullo modo dubitari potest. Nam cum sublatu e medio esset ALBINVS, tum maxime SEVERVM animaduertisse in hos, qui steterant a NI-*

GRI ALBINIVE partibus, tantum ignorant ii, qui loca superius adducta haud intellexere. Ex quo non minus licet cognoscere, quo modo potuerit TERTULLIANVS dicere, (c. 2. p. 156. C.) hos designatos *martyres*, quibus, nostrum libellum componendo, aliquod afferre alleuamentum voluit, *non participare sollemnes nationum dies, neque caedū spectaculorum clamoribus*. Quamquam enim me non prorsus praeterit, ludos etiam editos fuisse eo tempore, quo superior SEVERVS a Parthis ceterisque barbaris rediisset; facit tamen hoc ipsum argumentum, quod ad erigendos martyrum animos petit a viris clarissimis, qui idem experti erant factum, ut ludos intelligamus eos, quos editos nouimus propter victoriam a NIGRO, magis etiam ab ALBINO repostatam. Caeterum ego non dubito primum locum nostro libello vindicare inter eos, quorum aetas certa quadam ratione cernitur, propterea quod TERTULLIANVS non modo commemorat tuam candidatorum Imperii aduersus partis contrariae socios violentiam, quam rem dici non potest exstitisse, nisi eodem anno, quo perijt ALBINVS h. e. A. cxcvii., sed etiam mentionem iungit calamitatum, quas subiere Christiani, tamquam earum, quae nunc quidem initium ceperint; ceterique omnes libri, quibus scribendis occasionem haec temporum perturbatio dedit, Christianos ostendunt iam multis cruciatibus tormenten-

mentisque exagitatos. Neque ego nunc vereor, ne hunc libellum in numerum eorum referant nonnulli, quos TERTULLIANVS composuit, cum ab amicitia Orthodoxae Ecclesiae se remouisset; ipsa enim libelli aetas id quidem non permittit, si verum est id, quod diximus alias (§. III.), TERTULLIANVM huic ante A. cc. bellum non intulisse. Qua in re videmus HOFFMANNVM a nobis, vt solet, dissentientem, sed ad opinionem suam confirmandam vsu argumento tali, ex quo magis appareat id, quod nos contra volebamus (disc. cit. §. X. p. 36). Videlicet martyres istos, ad quos est oratio TERTULLIANI directæ, existimat partim Orthodoxos fuisse, partim Montanistas; idque effecisse, vt dissensio nata sit inter eos, quam ex animis tollere conatur TERTULLIANVS sub libri initium. Sed ad vniendos eos opus erat hortatore, inquit HOFFMANNVS, qui utrique parti bene cuperet; qualis erat TERTULLIANVS Montanista, et in Catholicos quidem saepe peracerbus, neque tamen eos ita, vt haereticos, perosus. Audio. Sed vt vtrique pars inimicitias deponat, certe non requiritur, vt is, qui pacem conciliare studet, vtrique discentientium faueat. Illud nimirum necesse est potius, vt dissidentes inter se cum eo, qui pacem conciliat, concordent. Planius dicam. Constat ex scriptore nescio quo? cuius verba habet EUSEBIUS (H. E. V. c. 16. p. 232. edit.

edit. Cantabrig. READINGII), eos, qui puriori Ecclesiae addicti erant, adeo contempsisse Montanistas, ut, si casu coniecti cum ipsis fuerint in vincula, semper a Montanistis dissenserint, atque detrectauerint eorum societatem. Idem vero non potest de Montanistis dici, cum eius rei nec vlla essent vestigia, quin potius ipse TERTULLIANVS etiam in libris iis, quos popularis Ecclesiae doctrinis opposuit. Psychicos ab haereticis subtiliter distinguat; nec ad vllam rem, quae credendum a Christianis regulam attingerent, discordes esse Montanistas et Orthodoxos confirmet. Fac igitur, tum iam TERTULLIANVM secessionem fecisse ab Orthodoxorum decretis, cum librum conscriberet; potuitne bona cum spe tentare pacem inter dissidentes captiuos restaurandam? Non admodum puto. Abhorruisset enim fere a consuetudine eorum inter captiuos, qui Orthodoxae Ecclesiae se socios dicebant, sequi praecepta hominis, cuius sectam detestabantur vehementius. Contra ea, si tamquam cuius purioris Ecclesiae haec scripsisse dicitur TERTULLIANVS; istud certe odium, dici non potest impedimento fuisse, quo minus et Montanistae ea, quibus moniti essent, amice accepturi fuissent. Immo vix mihi persuadeo, TERTULLIANVM ad pacem martyribus commendandam, vsurum fuisse hoc argumento (cap. I. p. 156. A.): quod, si paci cum aliis

aliis studerent, possent forte aliquando et aliis pacem conferre; - cum sciant omnes, qui eius librum *de pudicitia* legerint (c. 22. p. 744 B.), quam acerbe de isto more dandi pacis libellos iudicauerit. Denique exemplo hominis auctorati, quod est in nostro libello (cap. 5.) non minus, quam in primo *ad nationes* libro (c. 18. p. 62. D.), non est quod diu immoremur. Sit sane, librum nostrum recentiorum esse illo, quis dicet, ea de causa nostrum esse Montanistis suspectum, nisi iam certo constet id, quod falsitatis postea conuincemus, libros *ad nationes* fuisse a TERTVLLIANO confectos, postquam cum Montanistis familiaritatem contraxerat? Praeterea si HOFFMANNVS sibi licere putauit, ut nostrum libellum posteriorem esse istis libris diceret: nobis pari iure licet, hos posteriores existimare nostro; idque eo magis, quo certius est, hunc sub vexationis initium, illos in ipso quasi perturbationis aestu prodiisse.

§. XIII.

Eadem tempestate dubium non est quin TERTVLLIANVS librum *de spectaculis* ediderit. Ad quod efficiendum nisi vteremur alio argumento, quam hoc, quod illum librum exitauerit in eo quem *de idololatria* scripsit (cap. 13. p. 112. A.; perfacile esset intelligere, hunc minimum A. cxcviii. luci publicae expositum fuisse, cum TERTVLLIANVS illum

illum eodem fere anno cum Christianis communicauerit. Sed docet ipsum eius in hoc libro conscribendo consilium, euertendi istam opinionem, quod Christianis liceret interesse spectaculis: maxime tum edita spectacula fuisse, quae contempta a Christianis, tamquam *expedito morti genere*, deorum cultores dicebant (de spect. c. I. p. 89. B.). Quae quidem valde dubito, an de aliis capi spectaculis possint, quam de iis, quae propter SEVERI reditum victoriamque ab ALBINO reportatam, non Romae solum sed per prouincias etiam (coll. c. 7. p. 93. A.) edita esse leguntur; qualia isto tempore habet SPARTIANVS (in SEVERO c. 14.). Namque si TERTVLLIANVM ludos commemorare videmus (c. 16.) *de natalibus et sollemnibus regum et publicis prosperitatibus*, eumque dicere, nullos a cultu deorum immunes esse, *sub quocumque demum nomine et titulo ederentur*: id nempe, quod diximus, suspicamur, maxime inducti eo, quod praefides dicat, (c. 30.) *persecutores dominici nominis, saeuioribus, quam ipsi contra Christianos saeuierint, flammis insultantibus olim liquescentes*; et alio quodam loco (c. 26.) *quod in Christianos quotidiani leones expostulentur, ac decernantur persecutiones*. Igitur iam tum Praefides vexabant Christi cultores; quibus pertinaciam in relicienda spectaculorum voluptate obiici vsu venerat (cap. 1.). Enimuero diximus (§. VII) in
caus-

causis violandi Christianos eam fuisse habitam, quod hi sibi religioni ducerent, venire ad ludos; ipsamque hanc saecritiam aduersus eos tam A. cxcvii existisse: quam ob rem ullum fore dubitamus, qui alio quam hoc aut sequenti anno scriptum esse de *spectaculis* librum iudicet. Atque ego non ignoro, multos fuisse in ea opinione, quasi TERTULLIANVS nostro in libello respexisset potius ludos saeculares. quorum memoriam tot numis nouimus celebratam, et ipse ad hanc sententiam inclinauit TILLEMONTIUS, accuratissimus, si a ratione Chronologica discesseris, harum rerum interpret *). Sed isti opinioni, quo minus calculum adiiciamus, impedit primum hoc, quod TERTULLIANVS praesides dicat auctores calamitatum in Christianos, verbis tam duris; vt abhorrens videatur ab ista cautione ac studio TERTULLIANI remouendi a Christianis omnem suspicionem neglectae pietatis aduersus Imperatorem. Itaque hac ipsa cautione alias TERTULLIANO vbiuis adhibita, quam hic abesse videmus, adducimur in eam sententiam, vt credamus, tempore editi huius libelli nondum sceleris istius aduersus Christianos participem fuisse SEVERVM, qualis tamen fuit A. cciii. cum ludi isti saeculares ederentur. Deinde efficeretur ipsa
hac

*) *Mémoires pour servir à l'Histoire Ecclésiastique des six premiers siècles*, Tom. III. Edit. Paris. 1701, in 4. p. 219.

hac dissentientium opinione, hunc librum scriptum esse a TERTULLIANO, cum transisset ad partes Montanistarum; quod longe secus est, ut mox videbitur, ac repudiatur ab ipsis his, qui secus existimant. Neque vero aliorum, quam fere ad huius anni cxcvii. initium, hunc librum referri par est, quoniam ante Maium anni praecedentis, vix credibile est, SEVERVM Romam rediisse, cum sint post pugnam Lugdunensem (§. X.) multa adhuc ab ipso composita *); unde fit, ut nec libellus *ad martyres*, qui nostro est superior, nisi ad illius anni finem, scriptus possit dici. Cui si addamus id, quod suo loco docebimus, librum *de idololatria* posteriorem esse eo *de spectaculis*, et eodem anno compositum; haec nostra de aetate libri *de spectaculis* sententia inde necessario intelligitur. Atque haec eadem libri aetas demonstrat satis, non posse eum haberi in numero eorum, quos addictus sectae Montanistarum TERTULLIANVS conscripsit: huic enim adiunxisse se eum A. P. C. N. cc. supra disputauimus; nequa vlla est ipsi libro impressa nota imbuti Montanistarum erroribus animi. At hic tamen libellus libro *de corona* posterior est, quem nemo Montanismi signa habere negat. Ita fere HOFFMANNVS. (in *disf. laud.* §. VII.); a quo si rationem eius rei postulas,

*) V. HERODIANI Hist. I. III. c. 8. Ed. BOZCLERI p. 144.

las, nostrum prodiisse librum respondet, „cum pax Ecclesiae non quidem SEVERI editis, sed clamoribus populi et Praesidum auctoritate sublata esset.“ At eodem illo argumento adductus, cum animum appelleret ad scribendum librum *de spectaculis*, TERTULLIANVM plane existimo orthodoxae familiae sodalem fuisse. Namque vim argumenti contrarii uniuersam in eo esse video, quod in isto libro *de corona* (c. 1. p. 120. C.) TERTULLIANVS bonam longamque pacem Christianis adhuc fuisse dicat; cui quid respondendum sit, postea dabitur commodior dicendi locus. Sed istud a veritate alienum est, quod *de spectaculis* liber scriptus sit post librum *de corona*; cuius rei testem habemus ipsum TERTULLIANVM plane contrarium, qui in isto *de corona* libello (cap. 6.): *huic materiae, inquit, propter suauitudo nos, graeco quoque stilo satisfacimus*; loquitur autem de spectaculis, quae ducta putat e diaboli disciplina. Et hoc ipsum iam ALLIXIVM commouit, ut nostrum *de spectaculis* librum antiquiorem eo esse decerneret; cuius argumenti vim eo HOFFMANNVS vult frangere, quod de graeco libello sermonem esse pronunciat, negatque, idem de latino propter rationes a se adductas sentiendum esse. Atque ego non inficior, TERTULLIANVM de eo libro fuisse locutum, quem de spectaculis olim graece composuisset; sed neque illud potest esse obscurum, ante istum

graecum, latine etiam eum commentaturum esse de eodem argumento. Nonne enim is, qui de spectaculis graece quoque se dixisse fateatur, idem hoc voluisse censendus est, se olim alia etiam lingua istud argumentum tractasse? de rationibus autem HOFFMANNI in contrariam partem allatis, iam monui me postea dicturum. Neque est audiendus PINVS, qui hunc quidem librum cum eo, qui est *de Idololatria*, circiter A. ccii. aut cciii. scriptum esse opinatur a TERTVLLIANO iam ad errores Montanistarum proclui *). Qua in re deceptum eum esse suspicor natali GETAE Caesaris, cuius mini mentionem fieri in Actis PERPETVAE ET FELICITATIS, quae quidem creduntur eo anno mortem subiisse. Hunc vero natalem putat a TERTVLLIANO in libro *de idololatria* indicatum, cuius rei, saltem in eo loco, quem exitauit, nullum est vestigium, ac, si esset, id nimirum caderet in disceptationem, intellexeritne TERTVLLIANVS natalem imperii aut vitae GETAE Caesaris? Sit igitur stabile, hunc *de spectaculis* librum editum fere fuisse sub A. cxcviii. initium.

§. XV.

Hunc excipit *de idololatria* libellus. Quem cum TERTVLLIANVS scriberet, erant sane
Ro.

*) Dans la nouvelle Bibliothèque des auters Ecclésiastiques. Edit. Paris, 1693. in 4. Tom. I. p. 91. et 108. not. 1.

Romani occupati in eo, quo ostenderent laetitiā summā de temporū istorū felicitate, eaque de causā ipsas ianuas suas laureis exornauerant et multis lucernis (coll. c. 15.). Id vero in honorem Imperatoris factum esse, demonstrat omnis disputatio, quam subiicit TERTVLLIANVS super ista quaestione: an pietas Imperatori debita requirat, ut Christiani, ad declarandum de Caesaris salute gaudium, se deorum cultoribus adiungant vario laetitiae apparatu? Haec, si quis quaesiverit, ad quāenam tempora spectent? nullus ego dubito dicere: ad varia laetitiae signa, quibus quasi SEVERO, e bello cum aemulis imperii reduci, Romani applaudebant. Namque ter legimus apud scriptores veteres istiusmodi quid factum sub SEVERI imperio; primum A. CXCIII., cum SEVERVS, regnum occupaturus, Romam, interfecto IVLIANO, intrasset *); postea, cum victor ex Gallia redisset, ALBINO prostrato **); denique in decennialibus imperii sui, cum reuerteretur ex Oriente ***); quod omne genus multis confirmari numis potest. Atque primum illud haud potest a TERTVLLIANO significari. Namque, ut nunc non dicam, si
ad huc

*) DIO apud XIPHILINVM l. LXXIII. c. 2. p. 1242. C.

**) HERODIAN. l. III. c. 8. SPARTIAN. in SEVERO c. 12.

***) DIO l. LXXVI. c. 1. p. 1272. et HEROD. l. III. c. 10.

adhuc fuisset imperii aemulus, quem plurimi optabant, qualis NIGER erat post mortem IVLIANI, vix negligentiam in ostendendo aduersus nouum Caesarem pietate obiici potuisse Christianis; (quod tamen factum apparet ex omni TERTVLLIANI sermone): prouocat certe TERTVLLIANVS ad suum *de spectaculis* librum, quem diximus demum A. cxcviii. scriptum fuisse. Neque vero quis debet haerere in eo, quod non de graeco huius argumenti libro, sed de latino loquatur; nam nostrum libellum cum scripserit latine, haud dubito, quin. si graecum *de spectaculis* librum voluisset denotare, illum designaturus adiecto quodam verbo fuisset; atque nos, iam diximus, a graeco posse ad latinum iam scriptum, absque errore argumentari. Neque etiam postrema sententia videtur admittenda, quae istam publicam laetitiam transferre vult in decennalia SEVERI. Nolo nunc disputare de eo, quod pugnet cum hac opinione ipsa huius libri *dogmatice*, quam ei postea vindicabimus, sed est tamen aliquis suspicioni locus, eo tempore in Christianos adhuc magistratus fuisse collatos. Namque istam quaestionem: quatenus eiusmodi officium progredi deberet in suscipienda religiosa aliqua consuetudine, quae ad deorum cultum paulisper accederet? dubito an tractasset TERTVLLIANVS, si quidem tum Christiani admissi ad magistratus non essent. Sed equidem

dem haud nego, me subdubitare, quod amplius communicata cum Christianis fuerint officia publica, cum iam SEVERVS editum de religione Christianorum non recipienda tulisset. Restat igitur alterum, quod diximus, celebrationum genus, quod post SEVERI ex Gallia reditum existisse perspicuum est. Cuius sententiae novum aliquod argumentum nec istud profecto contemnendum, peti potest ex eo, quod TERTULLIANVS isto, quo librum hunc scripsit, tempore Astrologis nuper admodum urbem et Italiam interdictam esse commemorat (c. 9). Quod quando sit factum, ex SPARTIANO non minus discere licet quam ex ipso TERTULLIANO. Primum audiamus nostrum: (Apolo-
g. c. 35. p. 32. D.). *Qui nunc, inquit, scelestarum partium socii aut plausores quotidie reuelantur, — quam recentissimis laureis postes praestruebant? quam elatissimis et clarissimis lucernis vestibula nubilabant? — non ut gaudia publica celebrarent, sed ut vota propria iam edicerent in aliena sollemnitate — nomen principis in corde mutantes. Eadem officia dependunt, et qui ASTROLOGOS et ARUSPICES et AUGURES et MAGOS de Caesarum capite consultant.* Sed in hoc Apologetici loco haec gaudii publici signa edita olim a scelestis fuisse TERTULLIANVS dicit, quae in libro nostro nunc fieri planissime indicat. Est igitur iste de idololatria libellus ante Apologeticum scriptus, adeoque ante initium A-

CXCVIII., ut postea apparebit. Ego vero haud inepte suspicari videor mihi, pullos Roma Italiaque Astrologos tum fuisse. cum a multis de salute Caesaris fuissent consulti. Atque hi, qui tale quid sciscitati erant ex magis, capitis damnabantur eo tempore fere, quo SEVERVS proficiscebatur aduersus Parthos h. e. A. CXCVIII. Quod intelligitur e loco quodam SPARTIANI, (in VII SEV. c. 15.) quem quoniam non satis est excus-
Postquam SEVERVS Parthicum bellum suscepit, traiecto exercitu a Brundisio, continuato itinere venit in Syriam Parthosque submovit. Sed postea in Syriam rediit ita, ut se pararet ac bellum Parthis inferret. Inter haec Pescennianas reliquias, Plautiano auctore, persequabatur. — Multos etiam, quasi Chaldaeos aut vates de sua salute consulissent, interemit; praecipue suspectos unumquemque idoneum imperio. Istum locum si conferamus cum eo, quem modo EX TERTULLIANO recitauimus, apparet, utrumque Scriptorem, cum loquatur de reliquiis aduersariorum SEVERI perquisitis, ipsum etiam tempus, quo ista contigerint, definire; quod secus est in enarrando altero de adhibitis in consilium Astrologis. Sed quemadmodum illud nobis dat viam certam inveniendi veram aetatem Apologetici; ita hoc quidem nos docet, eos, qui magos de salute Caesaris percunctati fuerant, fere eodem tempore fuisse extinctos; ex quo
 saltim

factum intelligitur id quod volebamus, nostro in libro TERTULLIANVM de altero celebrationum genere sub SEVERO fuisse locutum. Quamquam, si velimus istam rem quaerere subtilius, et adhibere legem, e qua ordinem in rebus gestis narrandis a SPARTIANO plerumque obseruatum iudicandum esse experimento didicimus (quam longum est hic luculentius exponere): cognoscere licebit, quod ista supplicia eorum, qui Magis vsi sunt ad intelligenda imperii SEVERI fata, non necessario posteriora habenda sint suppliciis constitutis in amicos NIGRI superstites. Itaque cum haec existerint A. cxcviii. vt dicemus suo loco, illa haud inepte adsignari possunt anno praecedenti. Quae cum ita sint, patet ad A. cxcviii. librum *de idololatria* pertinere. Atque hic ego non puto necesse esse, vt respondeatur ad ea, quae voluit TILLEMONTIUS, hunc librum scriptum esse a TERTULLIANO, postquam ipse nouae alicuius sectae auctor exstitisset. Quod absque ratione omni defenditur, et est ab HOFFMANNO confutatum (disf. cit. §. VIII. p. 31.), qui in argumentis, e quibus eruenda est libri aetas, nobiscum fere consentit, ita tamen vt a TERTULLIANO Montanista illum existimet scriptum. Quae quidem opinio stare non potest. si verum est id, quod superius probatum dedimus; non nisi A. cc. eum se contulisse ad disciplinam MONTANI. Neque
ad

ad eam asserendam bene HOFFMANNVS adhibuit locum TERTVLLIANI ipsius, (*de idol. c. 22: Multi dicunt, nemo se debet promulgare*) quem vult indicasse, quod fuerit iam tum inter Montanistas et Orrhodoxos quaestio agitata de fuga in persecutione. Nempe ipsa series orationis de omni negatione fidei sermonem esse docet, neque de fuga vnice; et ex antiquissima veterum Christianorum historia, veluti ex IGNATII AC POLYCARPI exemplo, apparet, diuersas inter ipsos purioris doctrinae Christianos ea de re fuisse sententias. Sed ortam hanc Orthodoxos inter et Montanistas disputationem ex facto militis, qui coronam lauream repudiavit, adeoque hunc librum post eum, qui est *de corona*, scriptum esse, id vero est hariolari, non probare; quale genus argumentandi debet ab omni disputatione alienissimum esse.

§. XVI.

Sequitur elegantissimus *Apologeticus*, quem librorum TERTVLLIANI et doctrina et candore praestantissimum audeo dicere. Cuius aetas tamen si copiose disputata sit ab omnibus, qui ceteros etiam libros non tetigere, maxime a MOSHEMIO, elegantissimo Viro, cui hoc in genere primae debentur: tamen post istam messem licet spicas quasdam colligere, atque, praetermissis his, quae doctissime sunt dicta ab eo, breuiss.

aisime, quam possumus, veluti per gradus adscendendo, quae ista de re dicenda habemus, exponere. Primum igitur nemini, qui fuit in eo libro tractando cum cura aliqua versatus, potest esse obscurum, isto tempore nondum fuisse legem SEVERI contra Christianos emissam. Namque, hunc librum offerendo Praesidibus, quis crederet TERTULLIANVM ab iis expectare potuisse, ut iram aduersus Christianos conceptam non mitigarent solum, sed plane deponerent, dimitterentque eos innocentes? si tamen Praesidibus agendum fuisset secundum SEVERI leges, a quibus nec licebat vel latum vnguem recedere; praesertim cum constaret, quanta acerbitate vsus olim fuisset aduersus eos, quos intellexerat officio iudicis haud bene defunctos. (V. SPARTIANVM in SEV. c. 8.). Neque vero mirum cui videri debet, si Praesides cum plebe soli iniuriosi fuerunt in Christianos, quam ob rem non ad Caesarem ipsum TERTULLIANVS prouocauerit, neque Christiani receperint in eius tutelam? Etenim si Christiani occasione eorum, qui propter NIGRI ALBINIQUE amicitiam plectebantur, auctore PLAVTIANO, omne calamitatum genus sustinuerunt; talis ad Caesarem provocatio, propter summam PLAVTIANI, Praetorio Praefecti, auctoritatem locum non fuisset habitura; ne tum quidem, si facta esset ad ipsum PLAVTIANVM, impotentissimum

num crudelissimumque hominem. Praeterea quomodo, si vel maxime PLAVTIANVS auctor tanti sceleris in Christianos non fuerit, quomodo, inquam, a SEVERO infinite et aurum et caedem hominum innocentium ac seditionis suspectorum concupiscente, impetrari auxilium potuisset aduersus plebis furiosae impetus; quam verendum erat potius, cum nondum publicas cum Christianis inimicitias suscepisset, admonitum libellis Christianorum, eo progressurum fuisse, ut etiam mala, auctoritate sua Praesidium furorem confirmando, augetet? Hac igitur re constituta, dicere necesse est sane, quod Apologetico scribendo occasionem dederit facta a plebe Christianorum perturbatio. Atque quorundam locorum TERTVLLIANI *) vis ita est manifesta, ut absonum plane sit, aliud ibi quid quam eam rem quaerere. Vnde fit, ut neque dici TERTVLLIANVS possit hanc Christianorum defensionem tradidisse Praesidibus, nisi cum annus cxcvii. suam iam summam compleuisset; propterea quod horum motuum origi-

*) e. c. Apol. c. 37. C: Quoties suo iure nos inimicum vulgus inuadit lapidibus et incendiis; ipsis Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt Christianis, quin illos de requie sepulturae auellant, dissecant. distrabant. Et c. 35. C: Nulli magis depostulatores Christianorum quam vulgus. Plane ceteri ordines pro auctoritate religiosi ex fide. Nihil hosticum de ipso senatu, de equite, de castris, de palatiis ipsis spiret.

origines isti anno idoneis argumentis vindicauimus. Itaque nec opus est isto loco (Apolog. c. 35. p. 32. C.), quo inter hostes imperii CASSIOS, NIGROS ALBINOS-QUE TERTULLIANVS retulit, ad asserendam Apologetici aetatem nece ALBINIANA posteriolem; continet tamen is ipse locus vestigia quaedam non admodum obscura; quibus insistentes aetatem, quam Apologetico constituimus tribuere, accuratius inuenire possumus. Nihil iam de congiariis ab Imperatore populo datis, nihil de die sollemni Principis omni lauitiarum apparatu celebrato; nihil de votis pro Imperatoris salute susceptis dicemus: sunt enim haec vel non apta satis ad rem exequendam, vel a MOSHEMIO iam elegantissime disputata. Vnum locum excutiamus, et cum quidem superius in medium productum (§. XV.); propterea quod et is rem planissime conficit, et mouet nos, vt ab istius doctissimi viri sententia paullulum deflectamus. Ait igitur TERTULLIANVS. *scelestarum partium socios aut plausores, post vindemiam parricidarum racemationem superstitem, quotidie reuelari*; ait etiam, *quosdam Astrologos, Augures, Magos de Caesarum capite consuluisse*. Eadem coniunxit SPARTIANVS, effecitque ista similitudo, quae vtriusque scriptoris loca excitata intercedit, vt vtrumque eadem plane tempora respexisse dicerem. Sed quoniam nec TERTULLIANVS consultatio-

nem

nem Magorum plane refert in eadem illa tempora, in quae reliquias amicorum NIGRI perquiritas, nec SPARTIANVS, vbi tempus diferte non definit, ordinem rerum accuratissime fequitur: fit vt nunc mittamus ea, quae de confultis Magis apud vtrumque leguntur. At alterum fequamur indicium temporis, quo fcriptus eft Apologeticus, videlicet iftud ftudium PLAVTIANI protrahendi omnes eos, quos fufpectos dicebat auerfae a SEVERO voluntatis. Hos, SPARTIANVS ait, perfecutum efle PLAVTIANVM interea, cum SEVERVS Parthos adortus fuiffet, rediiffetque in Syriam, vt fe pararet ad bellum Parthis maiori cum vi inferendum. Enimuero credibile eft, SEVERVM fere poft medium A. CXCVIII. fuiffe aduerfus Parthos profectum *); quorum imperus cum aliquantum repressiffet, in Syriam rediit forte, vt ibi hyemem tranfigeret. Vbi cum pararet ea, quae neceffaria videbantur ad Parthos bello perfequendos; PLAVTIANVS inueftigauit eos, quos fuperftites nouerat e NIGRI amicis; quod igitur fere factum eft fub A. CXCVIII. initium. Quare nullus ego dubito, quin fententia

MOS-

*) *Profectio Augufti* coniungitur apud MEDIOBABBVM ad a. C. 199. p. 172. et apud VALLANTIVM in num. Impp. Vol. I. p. 113. cum Tr. P. VI., quae defuit A. CXCVIII. medio. Sed apud illum p. 273. alius numus habet SEVERI Tr. P. VI. cum cognomine *Par. Ar. Ad.* fignisque victoriae aliis.

MOSHEMII, qua A. CXCVIII. medio hunc librum exaratum esse existimat, relinquenda sit ista in re propterea, quod tum modo aduersus Parthos profectus est SEVERVS, atque TERTULLIANVS non de extinctis ALBINI, sed NIGRI amicis loquitur, qui erant adhuc post ALBINIANOS superstites. Sed neque tempore, isto, quod diximus, posteriori facta esse videtur haec inimicorum SEVERI peruestigatio; hoc enim pugnaret cum eo, quod iam A. CC. TERTULLIANVS Montanistarum partibus accessit, scripsitque ante hanc factam ab Ecclesia secessionem *libros ad nationes et de testimonio animae*, qui ne minimam quidem dant Montanismi suspensionem, et sunt Apologetico superiores; quod de libro *super animae testimonio* haud dubium est, ac *de libris ad nationes* probabile admodum. Neque nunc credo fore, qui putent, TERTULLIANVM tum Montanistam fuisse, cum Apologeticum compo-neret. Etenim nisi mauelint fingere cum HAVERCAMPO V. C. (in praefat. ad Editionem Apolog. TERTVLL.) TERTULLIANVM bis hanc apologiam paullulum immutatam edidisse, argumentis nostris cedant necesse est, quibus eam superiorem esse SEVERI edicto probauimus. Atque ego opinionem HAVERCAMPI non proba, cum lectiones quaedam textus huius libri discrepantes istam rem non conficiant satis; mihi quae ex IYSEBIO quidem (H. E. l. II. cap. 2.) constat,

stet, quod TERTULLIANI apologia latine scripta sit, posteaque graece conuersa, sed quod bis edita sit, et immutata quidem, nullo modo. Quod si igitur concedant, Apologeticum SEVERI edicto esse antiquiorem; eos profecto oportet contra nos, si possint, certioribus argumentis pugnare, quam iis, quibus sententiam a MOSHEMIO demonstratam HOFFMANNVS impugnauit, quae nihil firmitatis habere egregie monstrauit MOSHEMIVS (in Addendis ad Vol. I. disc. suarum Hist. Eccles. p. 741 - 48.). Atque nos ipsi alteri HOFFMANNI argumento suo loco respondebimus, alterum vero monemus cum ipsa HOFFMANNI sententia pugnare (lubet enim hoc MOSHEMIANAE responsioni adiicere). Nam si vera sunt etiam, quae de cultu SERAPIDIS Romae per SEVERVM restituto HOFFMANNVS dicit, facta esse ea tum demum, cum Aegyptum, deuictis Parthis, peragrasset, h. e. A. CCII: concidit id, quod antea decreuerat, ante SEVERI edictum scriptum Apologeticum esse; quoniam ante A. CCIII. Romam SEVERVS non rediit, et tamen A. CCII. edictum aduersus Christianos a SEVERO promulgatum fuisse, nemo vnus vocare in controuersiam potest.

§. XVII.

Narrat in Apologetico suo TERTULLIANVS, (c. 16. p. 17. D.) *proxime* fuisse quemdam;

dam, qui imaginem togatam, auribus instructam asininis, altero pede vngulatam, addita inscriptione: DEVS CHRISTIANORVM ONOCHOETES proposuerit. Idem *nuper* factum esse refert in priore *ad nationes* libro (c. 14. p. 59. D.); quod argumento esse potest, eodem fere tempore cum Apologetico utrumque *ad nationes* librum editum fuisse, atque ita, ni fallor, ut post eum hi lucem viderint. Vtrumque inquam; verba enim, quibus librum posteriorem orditur, statim eum priori subiectum ostendunt. Post Apologeticum; tum quoniam illud *proxime* videtur brevius temporis spatium designare, quam *nuper*, tum, quoniam verisimilius est, si quis dicat, TERTULLIANVM primum Praefides compellasse, quorum auctoritas maior esset, animusque tractabilior, quam populi. Atque sunt praeter haec non pauca, quibus eorum aetas multo superior edicto SEVERI intelligi possit; a quibus enumerandis me nunc quidem contineo, sed utror tamen ad hanc rem duobus argumentis. Vnum est, quod isti libri sint populo in primis destinati; alterum, quod victoriam a NIGRO atque ALBINO tamquam non ita multo ante reportatam significant. Nulpiam Praefides alloquitur, ut fecit in Apologetico, sed vnice populum, a quo memini TERTULLIANVM alicubi etiam (v. c. l. I. c. 3. p. 48. B.) diserte Praefides distinxisse. Deinceps hos, ait, quibus di-

P. III. E cauit

cauit istos libros, accusasse Christianos (I. I. c. 20. p. 63. D.); quod quidem conuenire video in Praefides, tamen multo magis refertur ad plebem. Denique ipsum cognomen *nationum*, quod est in horum librorum epigraphæ, manifestum est a TERTVLLIANO inditum esse iis, qui dediti erant cultui deorum; hic vero proprie plebem supersticiosam designat haud dubie, propterea quod paene eadem, quae disputata sunt in hoc utroque libello, iam Praesidibus considerata proposuit in Apologetico. Sed nuperae stragis NIGRI ALBINIQUE mentionem injicit hoc modo, vt *Syriam cadauerum odoribus spirare, Galliasque adhuc Rhodano suo non lauare* dicat; quod quid sibi vult aliud quam hoc: vix finem bello SEVERI cum NIGRO atque ALBINO fuisse impositum? Quae quidem omnia, istos *ad nationes* libros non post edictum SEVERI editos fuisse, sed ante, luculenter ostendunt, possuntque edocere omnes, non praeter rem hos libros comites datos a nobis fuisse Apologetico TERTVLLIANI, quippe quos ea de causa oportet scriptos esse, cum iam dimidia pars A. CXCIII. fuisset conuersa. Ex quo apparet simul, ipsorum auctorem tum nondum abiisse in Montanistarum sententiam, si quidem id demum A. CC. contigit, neque inueniuntur in libris istis, quae suspicionem Montanismi mouere aliquantum possunt. At vnum hoc mihi animaduersione dignum videtur in

in HOFFMANNI argumentis, qui, eidem similitudini insistens, quæ argumentum Apologetici horumque librorum intercedit, pronunciat in contrariam partem non bene. Namque ea eius opinio, quæ in hoc versatur, *quod libri ad nationes cum libello de testimonio animæ non differant ab Apologetico, nisi prolixitate, eademque defensionem, quam TERTULLIANVS in Apologetico velut in pugnum compresserat, aliquanto latius explicent*; ea vero nec recte se habet omnino, nec est ad rem efficiendam satis idonea. De ipsius argumenti conclusione nihil attinet dicere; est enim hoc satis disputatum a nobis, et adhuc quibusdam in locis disputabitur. Et quamvis in Apologetico fere similia tradat TERTULLIANVS eorum, quæ fuerunt in libris *ad nationes* exposita; multa tamen sunt in isto, quæ in his prorsus non exstant, et vicissim in his, quæ frustra in Apologetico quaeruntur. Quod qui perspicere plenius velit, eum ad vniuersum librum posteriorem remittimus, quod versatur in explodendis gentilium diis: vbi, si discesseris ab ultimis libri sectionibus, nihil reperies, quod sit in Apologetico tractatum.

6. XVIII.

Stat mihi eadem sententia de eo libello, quem TERTULLIANVS *de testimonio animæ* conscripsit. Hunc equidem non nego æqualem esse libris *ad nationes*, sed dubito, an

fas expostulatus, Christianus sum, respondit. Huius militis factum cum ceteri Christiani improbarent, existimantes, *eo tam bonam et longam pacem periclitari*; contra nititur illud summis laudibus efferens TERTULLIANVS. Atque in isto loco primum videmus ab eo liberalitatem Imperatorum nuperrime factam commemorari, quos dubito an quis alios fuisse dixerit, quam SEVERVM et CARACALLVM, virumque Augustum. At enim in superioribus CARACALLVM dicebamus dignitate Augusti tum fuisse ornatum cum SEVERVS iter in Orientem aduersus Parthos pararet, quo fere abiit post dimidiam partem Anni cxcviii. conuersam; et postea ostendimus, pacem, quam hic adduci in periculum nonnulli credebant, esse eam, qua fruebantur Christiani nondum SEVERI lege publica exagitati, quam latam esse A. ccii. constat inter omnes. Hunc igitur librum scriptum oportet esse in intervallo eo, quod ab anno sexto SEVERI ad nonum effluxit. In quo temporis spatio tres observaui annos Imperatorum liberalitate notatos: primum paullo ante quam SEVERVS proficisceretur in Orientem A. cxcviii. *); alterum annum cci. cum is militibus suis, propterea quod CARACALLVM Augustum, GETAM Caesarem, dixerant, Ctesiphontem spoliandam tradi-

*) SPARTIANVS IN SEVERO; C. 14: *Profectus ad bellum Parthicum est, edito gladiatorio munere, et congiaria populo dato.*

eo, quem diximus, annum coniiciendum hunc librum non puto. Etenim praeterea, quod nulla in isto libro significatio Montanismi appareat, haud inepte quis dixerit, hunc veluti appendicem esse Apologetico librisque ad nationes adiectam; quoniam in eo disputata est paullo amplius doctrina Christiana. Neque ullus eius generis liber aduersus ineptum deorum cultum est a TERTULLIANO compositus, qui posset alii temporis vindicari, quam huic, quo ipsa violentia in Christianos requirebat demonstrationem summae iniustitiae conspicuae in superstitione ferro flammisque propaganda.

hoc primo loco excitauimus, non potest ad locum TERTULLIANI referri eam ob causam, quia ipsi de congiario non nisi populo data editisque spectaculis, TERTULLIANO autem de re plane alia militibus in castris concessa est dictum. Sed neque illa postrema sententia admittenda est, ut ista liberalitas, finito in Oriente bello, in Syria contigerit A. ccii. post susceptum ab viroque Augusto consulatum. Qui enim eius rei solus mentionem iniicit AELIUS SPARTIANVS *datum esse*, ait, *militibus cumulatus stipendium*, quod dubito an donatium dici possit, quale TERTULLIANVS significare videtur. Ac si vel maxime sint, qui malint in isto loco SPARTIANI donatium intelligere, eos spero non penitus contemturos sententiam meam, qua liberalitatem a TERTULLIANO expositam credo eam attingere, de qua SPARTIANVM locutum esse dixi, dum ea referebat, quae acciderunt post occupatam Ctesiphontem. Quae ista cum circumspicimus, non omnia solum, si contentio quaedam et comparatio fiat, bene se habere, sed explicari etiam egregie alterum posse ex altero animaduertimus. Nam primum isto tempore duo fuisse Augustos neminem praetereire potest; erat enim CARACALLVS iam ante expeditionem Parthicam A. cxcviii. et nunc a militibus etiam particeps imperii dictus. Deinde donatium militibus datum SPARTIANVS commemorat, vnde illa liberalitas

litas Imperatorum in castris intelligitur. Denique sub initium huius anni cci. nondum erat lex quaedam a SEVERO promulgata, qua omnes a religione Christianorum arcere quorum familiam mox turbatam esse ea apparebit. Sed hoc donatium fuisse sub initium A. cc. militibus distributum id verum cum habeat aliquam dubitationem, quomodo calculi subducendi sint, breuiter exponemus. Principio velimus animaduerti quod alio quodam loco disputauimus SEVERVM, expleta priori parte anni cxcviii in Orientem fuisse profectum. Huic bellum aduersus Parthos suscepto finem fere imposuit occupata Ctesiphonte. Nam, quod postea demum DIO CASSIVS SEVERVM refert frustra Atram impugnasse; in eo, si recte dixit, SEVERVS non videtur multum temporis consumisisse, cum altera eaque vehemensissima huius urbis oppugnatio viginti diebus confecta **), eamque statim secutus iter SEVERI in Palaestinam atque Aegyptum. Sed quoquo modo hoc accipiatur, Ctesiphontem hiemali prope tempore captam se SPARTIANVS confirmat (in SEV. C. 16). Hoc dici non potest accidisse. A. cxcviii quomodo enim, si dicamus etiam SEVERVS statim post susceptam a CARACALLO Augustitatem Roma abiisse, quo modo, quam, tempore tam breui tantum iter

*) Supra §. XVI. p. 31. not. x.

**) DIO l. LXXV. c. 13. p. 1265.

ultimas quasi regiones perficere, classem exornare, peragrarè Armeniam, Seleuciam Babylonemque capere, atque vastare Arabiam potuisset? Neque vero id magis anno sequenti contigisse credibile est. Etenim post captam Ctesiphontem, Atramque bis obsessam, SEVERVS venit in Syriam, vbi postea falces imperii suscepit. Sed eum cum filio A. ccii. hos habuisse, norunt, qui fastos consuluerunt, vniuersi; itaque dicendum erit; per tres fere aut duo annos nihil egisse SEVERVM in bello aduersus ceteros persequendo; quod prorsus abhorret. Restat igitur, vt captam a SEVERO Ctesiphontem A. cc. fere vertente dicamus, cuius occupationem cum statim exceperit Augusti dignitas in CARACALLVM a militibus collata, ac donatium iis ea de causa concessum; hoc certe non alio tempore, nisi sub anni cc. finem aut sequentis initium contigit. Quae quidem res egregie confirmatur iis antiquitatum monumentis, quae vtriusque rei memoriam nobis tradiderunt. Etenim, vt a victoria Parthica exordiar, non EVSEBIVS solum, cuius forte quidam stare nolent iudicio, hanc victoriam a Parthis, Adiabenis, Arabibusque reportatam transfert in A. cc. *), sed fasti etiam **) et numi ***) cog-

*) Chronic. lib. II. ad h. a. Edit. SCALIGER p. 172.

**) apud PAMELIUM in vita TERTVLL. p. 18. H.

***) apud MEDIOBARIVM ad a. C. 201. p. 274.

COGNOMEN PARTHICI MAXIMI SEVERO TR. P. VIII. sustinenti tribuunt, quam progredi a medio anni cc. ad anni sequentis mediam partem, nemo ignorat. Deinceps in CARACALLUM Augusti, in GETAM Caesaris, dignitatem a militibus collatam esse A. cci. ex SPARTIANO intelligitur quodam modo, qui hoc ait factum esse, cum CARACALLVS annum XIII. ageret (l. c. c. 16.); quem eo anno egit haud dubie, ut apparet ex iis quae de eius natali alias disputauimus (§. VI. p. 10.). Ac huius quidem auctoritas si forte repudianda videtur propterea, quod in definienda CARACALLI aetate sibi ipse non constat satis; hunc certe scrupulum eximit elegantissimus numus thesauri olim Schwartzburgici, nunc Gothani, quem memoriae huius rei conseruandae destinatum fuisse, dubitari non potest*). Eius altera pars caput SEVERI laurea cinctum offert, addita inscriptione: SEVERVS AVG. PART. MAX. P. M. TR. P. VIII. altera nudum GETAE, et CARACALLI laureatum caput, quod hunc qui

*) Eum cum erudito orbe communicavit POLYCARPVS TENTZELIVS in diss. sub. 10. ANDR. SCHMIDII praesidio habita, ubi selecta numismata aurea, argentea et aerea maximi moduli ex gazophylacio Arnstadio Schwartzburgico explicat; pag. 22. sqq. Aliam inscriptionem, in qua nomina trium istorum cum anno Tr. P. III. SEVERI et Tr. P. III. CARACALLI coniunguntur, habet SCALIGER in animaduersi. RYERB. p. 728.

quidem Augustum, illum Caesarem fuisse indicat, cum epigraphe: AETERNIT. IMPERI. Nempe eo non solum confirmatur id, quod SPARTIANVS de tempore huius ab iis susceptae dignitatis tradidit, sed haec etiam sequuntur, quae antea diximus, eam rem Anno cci. existisse, si quidem eo anno Trib. Pot. VIII. SEVERVS suscepit. Sed redeamus ad librum *de corona*. Huius locum supra excusum dicimus intelligi optime posse, si admittatur sententia ea; quam nobis probasse satis videmur. Namque ex ea intelligi maxime potest, qui factum sit, ut milites laureari incederent; quod nemo mirari debet, qui milites etiam triumphantes cinctos coronis fuisse nouit, quale quid hic fuisse facile perspicitur. Nam et nunc subacti paene erant omnes, aduersus quos SEVERVS exercitum duxerat, in primis Parthorum bellicosissima natio; et ipse SEVERVS, cum propter articulare morbum agere triumphum de Parthis non posset, de Iudaeis tamen eum agendum filio, ac Parthici compensandi gratia militibus forte signa triumphantium concessit. Quae si teneamus, simul illud aperitur, quo modo nunc turbandae pacis suspicio Christianis potuerit oboriri. Iam enim prostrati erant hostes Imperatoris omnes, ipsaque SEVERI iam otiosi asperitas minabatur feueritatem summam, quam, districtus adhuc grauioribus negotiis, non potuerat sequi. Et isti inflam-

flammandae maxime idoneum videbatur militis exemplum, quem eo quod coranam repudiasset, parricidium commisisse, hostemque Caesaris publicum existisse, suo more deorum cultores arbitrabantur.

§. XX.

At, cum his argumentis inductus, librum *de corona* A. cc. scriptum esse contendam, video plerosque contra dicere, quamvis in diuersas plane partes pronuncient. Namque ORSVS, familiae Dominicanae doctissimus monachus, eiusque adstipulator HOFFMANNVS A. CXCVIII, BARONIUS A CXCVIII. PAGIUS A. CCII., PAMELIUS et ALLIXIUS A. CCVIII. postremo TILLEMONTIUS imperante MAXIMINO A. CCXXXV. eum editum fuisse opinatur. Sed isti, si a TILLEMONTIO discesseris, omnes ad vnum errarunt in eo, quod aliud donatium militibus a SEVERO datum intellexerint, quam quod dedebat intelligi. Quocirca supersedere possemus iis confundendis, dum quale donatium hic fuerit a TERTULLIANO indicatum, docuimus. At quoniam ex istius libelli tempore pendet plurimorum eius librorum chronologia, facitque ista secus sentientium confutatio plurimum ad confirmandam nostram sententiam, age! eas opiniones breuissime examinemus. Atque hic de opinione TILLEMONTII nihil atinet dicere propterea, quod tota ista res
satis

satis tractata videtur ab HOFFMANNO *), et plane sequitur illam haeresin, quae neque A. cxcviii. neque paullo post TERTULLIANVM vult ad Montanistas transisse, quod alio loco disputauimus. Et in ista quidem parte disputationis rectius versatus est HOFFMANNVS, quam tum, cum suam ipse opinionem protulit. Vult enim hunc librum et eo tempore fuisse conscriptum, cum pax Christianorum ne a Praesidibus quidem, ne dum edicto Augusti labefactata fuerit, et anno quidem P. C. N. cxcviii.; quorum illud effici credit eo, quod TERTULLIANVS Christianos referat credidisse, pacem imprudenti militis, quem hic defendit, facto turbatum iri; hoc vero potentissimis ait ab orso demonstratum argumentis esse. Quae cum adhiberentur ab HOFFMANNO, vt labefactaret MOSHEM II *τὴ μακαρίτη* sententiam de vera aetate Apologetici; hic quidem **) concedit, istam rem rite ab orso fuisse expositam, sed negat, id recte proferri, quod non simul pace vti Christiani potuerint, et ab hostibus tamen suis variis iniuriis affici. Atque ego tametsi orso non assentiar, potiusque refellam postea, sapienter tamen MOSHEM IVM pronunciasse agnosco, vbi res Christianorum

*) in disl. de TERTULLIANI omnibus in Montanismo scriptis §. VI. p. 26. seqq.

**) in Addendis ad Vol. I. Disl. suarum ad Hist. Eccl. pertinentium p. 741 seqq.

rum dixit, cum aliis in prouinciis urbibusque tranquillae fuerint, in aliis saepenumero a Praesidibus turbatas et talem rei Christianae faciem tempore scripti huius libri reuera fuisse. Pulchre enim id potest intelligi e libro TERTULLIANI ad SCAPULAM; quem editum esse imperante CARACALLO, plurimi eorum confidentur, qui quidquam in isto genere tentarunt; et apparebit id quidem ex iis, quae postea docebimus. Iam isto ex libro quis non videt, maximis tum calamitatibus expositos Christianos fuisse, Et nemo tamen vnus est inter scriptores veteres, qui Christianos sub CARACALLO vexatos esse tradat. Vnde hoc? Nimirum quia pace tum fruebantur nullo Augusti edicto turbata; sed a Praesidum tamen crudelitate non vacabant vbiuis. Tum vero se ita rem habuisse omnino, cum in litteras referret TERTULLIANVS istas *de corona* opiniones, videri optime potest, si admittantur ea, quae nos quidem sentimus de istius libri aetate. Contigit enim hoc facinus militis in Oriente, forte in Parthia etiam, vbi ante SEVERI edictum Christianos exagitatos fuisse non legimus vsquam; sed, quae a TERTULLIANO enarrata sunt in Apologetico ceterisque eius generis libris, in Africa potissimum exstiterere, vnde ceteri in Oriente Christiani plane vereri poterant, ne pace propter facinus militis priuarentur. Sed influent in animos forsitan potentius orsi

P. III. F argu-

argumenta; itaque quatenam quantaque ista
sint, videbimus. Sunt vero excursionis
Orsianae tres loci, quibus rem istam de-
scripsit *). Primum monet, hunc librum
A. cxcviii. assignari debere, repetitque li-
beralitatis SEVERI apud veteres scriptores
vestigia; deinde occurrit PAGIO, qui A. ccii.
scriptum hunc librum existimauerat; tum
ostendit, quae adductae sunt a TERTULLIA-
NO, huius liberalitatis *περίστροφος* omnes cum
rebus A. cxcviii. gestis egregie convenire,
sed pugnare cum quocumque anno alio.
Igitur et nos sequemur doctissimi viri ve-
stigia, quoniam veremur, ne misceamus
ea, quae iam ab eo permixta sunt satis, ac
per singulos locos, quatenam, recte dixe-
rit, quatenam secus? adiecto breviori argu-
mentorum Pagianorum examine, indicabi-
mus. In loco isto primo, qui est de nu-
mero liberalitatis SEVERI Augusti, quinquies
ab eo donatos milites esse, nescio an satis
recte? dicit, si quidem aliquot nummi se-
pties eam commemorant **); sed potest
id quidem salva re controuersa concedi.
Neque tamen in eo ORSVS sibi constat ipse,
quod

*) in diss. hist., qua ostenditur, Catholicam
Ecclesiam tribus prioribus saeculis capita-
lium criminum reis pacem et absolutionem
neutiquam denegasse; Sect. II. Cap. III. Di-
gressione 2. p. 104 — 113. Ea prodit Medio-
lani 1730. 4.

**) V. VAILLANTII numismata Imp. Rom.
Tom. II. p. 234.

quod TERTULLIANVM de donatio A. CXCIII. locutum esse iudicet (pag. 104.), et postea eum tamen dicat de quarta liberalitate a se indicata dixisse (p. 106.). Est enim ista quarta ut ipse monuit, haec eadem plane, quae occupatam Cresiphontem secuta est. Alterum locum, quem dedit opinioni PAGII examinandae, non repudiamus per se, sed sunt tamen in ista disputatione, quae omnino admitti non debent. Etenim id primum inepte dicit: TERTULLIANVM de vrbis militibus loqui, quibus ad custodiam vrbis fuissent ad portam Viminatē castra praetoria; cuius rei ne adest vlla quidem significatio, et extra Romam tempore belli, quis dubitet, castra SEVERVM habuisse? Deinceps quod nostrae sententiae maxime contrarium videmus, liberalitatem omnem dicit pacis tempore postque reditum e bello editam fuisse; qua de re SPANHEMVS, quem obiter citauit, nihil prorsus habet. Istud vero ego si de congiariis dici posse concedam; de donatiuis quale hoc erat haud dubie, vehementer equidem dubito. Immo ipsa post captam Cresiphontem edita liberalitas, admissa ab ORSO, num vllō modo per verba SPARTIANI alia intelligi potest, quam quae extra Romam in bello edita fuerit? Postremo in responsione ad alterum PAGII argumentum, male argumentatur, dari eius opinionem non posse propterea, quod Christiani vel pacem a Prae-

fidibus vel ab Imperatore turbendam timuissent; e quibus nec illud defendi posse, quia iam A. cc. vexati fuissent Christiani, neque hoc etiam, fuisse enim eo anno SEVERVM absentem et occupatissimum. Quod posterius oppido leue est. Nam et militibus donatiua extra Romam data sunt, et isto anno cci. bello Orientali finem SEVERVS imposuit. Sed nihil, fateor, tribuendum est FAGII argumentis *). CARACALLI enim Quinquennali, quorum causa editam vult liberalitatem TERTVLLIANO commemoratam, ad A. cciii. pertinent, vbi quis nescit iam Christianos fuisse propter SEVERI edictum omni scelere laceratos? Tum vero in altero argumento et hoc perperam dicitur, coeptas esse istas inimicitias a militibus, vt DIOCLETIANI tempore, atque omnis ista sententia defenditur propter eam opinionem, quod res Christianorum ante decimum SEVERI annum nondum fuissent turbatae; quod est supra satis confutatum. Tertius denique disputationis Orsianae locus, in quo verba TERTVLLIANI nullum annum praeter cxcviii. attingere posse defendit, non est aequiore loue tractatus. Etenim quod istam liberalitatem SEVERI exstitisse ante expeditionem Parthicam putat, id vero habet aliquam ambiguitatem. Nam si ista bis edita est, primum A. cxcvii. post reditum SEVERI, quam

*) Ea proposuit in Critica Annalium BARONII ad a. C. cxcviii. a. 3. p. m. 91. 92.

quam memoriae prodidit HERODIANVS; deinde A. CXCVIII. ante bellum aduersus Parthos susceptum, qualem SPARTIANVS tradidit; haec, vridiximus, nullo modo potest intelligi, nec videtur intellecta ab ORSO, qui ad eam rem confirmandam HERODIANVM citauit; illa vero ad rem nihil facit omnino propterea, quod eo anno nondum erat Augusti dignitas in CARACALLVM collata. Sed in iis locis, quos ex TERTVLLIANI Apologetico (c. 35.) libroque ad SCAPVLAM (c. 4.) attulit, non est quod multis versemur. Sunt enim isti a nobis eidem anno CXCVIII. ac sequenti vindicati, absque vlla causae nostrae detrimento, ceteraque, dum donatiua extra Romam distributa esse nouimus, sua sponte concidunt.

§. XXI.

Restant de anno scripti huius libelli decreta BARONII atque PAMELII ita comparata, ut conuelli nullo negotio possint. Namque BARONIVS *), ut probaret, eum librum exaratum esse A. CCI, ante quam SEVERVS proficisceretur in Orientem h. e., ut nos loqui rectius solemus, A. CXCVIII., nummum excitat, cuius altera pars SEVERVM cum Tr. P. XI., altera liberalitatem V habet, additque multo etiam asseuerantius: *hunc nummum ad res nostras, de quibus acturi sumus, perti-*

*) V. eius annales Ecclesiast. ad a. CCI. Tom. II. Ed. Col. 1609. pag. 299.

pertinere certo scias. Quod mihi videtur eo planissime modo dictum, quo olim Pythagoraei, cum ex iis quaereretur, quare ita quid esset, illud suum *ipse dixit* interponere solebant; nihil est enim ab eo BARONII effato veritate disiunctius. Nam cum clare tradat, annum Tr. P. SEVERI septimum eo anno initium sumsisse, et tamen numum excitet cum Tr. P. XI., qui plane ad A. CCIV., aut, si mauis cum ipso BARONIO, ad A. CCVI. referendus est; nonne repugnantia loquitur? Ac de altero eius argumento quid dicam? quod duxit ab eo, quod ante hanc expeditionem Parthicam nullae, post eam multae calamitates Christianorum exstiterint. In quo peccauit dupliciter; primum, quod eas ante fuisse negauerit, quam profectus sit SEVERVS aduersus Parthos, deinde quod librum *de corona* eo *de spectaculis* posteriorem esse non cogitauerit. Atque illud confutauimus suo loco; hoc vera vti nemo negare potest, nisi cui tenebrae sint mero meridie (est enim et hoc satis disputatum); ita de vexatione Christianorum, lege SEVERI antiquiore, non potest sermo esse in eo *de corona*, vbi Christiani dicuntur istas calamitates tamquam venturas extimescere; cum tempore eo, quo TERTULLIANVS in chartam coniecit librum *de spectaculis*, iam ad Christianos impetum suum deorum cultores conuertissent. Quare, ex ipsius BARONII mente, librum de
coro-

corona ad decimum SEVERI annum referri oportebit.

§. XXII.

Ad ALLIXIVM venio doctissimum virum, quem miror tam docilem se praeuisse ad PAMELII sententiam, quo dubito an quis magis contra auspicia ad definiendam scriptorum TERTULLIANI aetatem accesserit? Atque isti PAMELIO, quoniam liberalitatis mentionem TERTULLIANVS iniicit, libellus ad A. CCVIII. atque ad decennalia ANTONINI plane referendus videtur *). Sed eius quidem liberalitatem in istis decennalibus exstitisse, non probat PAMELIUS, sed plane fingit ad libidinem. Tamen alio quodam loco **) ad numum prouocat dicis causa, eumque huius argumenti: IMP. CAES. L. SEPT. SEV. PERT. AVG. - - - LIBERALITAS AVGG. S. c. *Hic primum* mihi quis dicat, vbinam sint decennalium notae? Deinde cum ego non ignorem, SEVERVM et CARACALLVM militibus populoque communiter aliquid dedisse in decennalibus; numquid plura his congiaria non sunt aut donatiua edita? Nemo vero id quidem absque temeritate aut ignorantia dixerit. Immo si quidem PAMELIUS ausus est aliis obtrudere annum CCVIII. absque omni ratione idonea; nobis vicissim

*) in vita TERTULLIANI, praemisla eius operibus a PAMELIO Colon. 1617. editis. p. 22. E.

**) in notis ad hunc librum pag. 210. B. 1.

sim non potest vitio verti, si annum cci. intelligamus; hoc enim anno et liberalitas edita est, et ab Augustis etiam. At quamuis omnino turpiter se ipse dederit, tamen ALLIXIVS *) secessit in eius sententiam; nam in libro *de corona*, inquit, excitatur libellus *de spectaculis*, qui scriptus est A. cciiii. Id vero inepte dictum esse a PAMELIO, quem vnum sequitur, facile intelliget, quicumque secum reputauerit ea, quae supra de isto libello pronunciauimus; neque, si verum hoc esset maxime de eo super spectaculis, causam esse perspicimus, qua propter liber *de corona* ad A. ccviii. non ad alium referri deberet. Neque ad eam rem defendendam rectius adhibuit errores Montanistarum in libro *de corona* occurrentes. Quos equidem isti libro non nego inesse; sed eo argumento id posse effici, quod debebat, hoc vero numquam percipietur nisi ab iis, qui demum eo anno TERTVLLIANVM putant ad Montanistas transiisse.

§. XXIII.

Sed satis diu nos tenuit de libro super corona institutio; itaque nobis est properandum ad alios quosdam libros, et eos quidem, quos TERTVLLIANVS *de cultu feminarum* composuit. Atque hic non videtur a fusc-

*) in rarissima. disl. de TERTVLLIANI vita et scriptis. Cap. VI. p. 49.

suscipienda disputatione alienum, praemovere, qualis fuerit olim horum librorum inscriptio, atque dispicere, fuerintne posterior libellus cum altero a TERTULLIANO eodem tempore editus? Videlicet qui ante NIC. RIGALTIVM libros TERTULLIANI ediderunt, hi alterum *de habitu muliebri* dicebant, alterum *de cultu feminarum*. Sed iste RIGALTIVS, cum potius esset vetustissimus illo codice AGOBARDI, primus ausus est, utrumque *de cultu feminarum* inscribere. Itaque et nos nulli dubitamus, hos libros non disiunctos unquam fuisse, sed unicum quasi effecisse volumen. non ista solum codicis Agobardini auctoritate moti, sed etiam propterea, quod ipsa horum librorum ratio argumentumque suadeat, posteriorem non ita multo post priorem a TERTULLIANO editum fuisse. Quod enim PAMELIVS, qui inscriptionem alias receptam sequebatur, vix potuit concoquere; quod, cum TERTULLIANVS cultum ab ornatu in priori libro subtiliter distinxisset, tamen in posteriori, *de cultu feminarum* appellato, ornatum mulieris pertractarit, ea quidem difficultas, sublata inscriptione utriusque libri diuersa, ac argumento eius studiose cognito, mirum in modum euanescit. Vt enim TERTULLIANVS habitum feminae cultu et ornatu effici dixerat, superioris istius generis exempla putat mundum muliebre, aurum, argentum, gemmas, vestes, et quae sunt generis

ris eiusdem; posterioris vero curam capilli et cutis et earum partium corporis, quae, ut ait, oculos trahunt. Atqui in priori libro aurum, argentum (cap. 4.), gemmas (c. 5.), vestes pertractat (c. 7.); in posteriori de obseruanda pudicitia in cultus et ornatus institutione agit vniuerse (cap. 1 — 5.), deinceps de colore ornamentoque capillorum, omnemque librum finit monitis quibusdam de ornatu pudicitiae aduerso. Quare eum in illo de cultu, in hoc de ornatu feminarum egisse, ac tamquam partes utrosque vnum librum constituisse clarum est. Nam quod TILLEMONTIVS ait *) manifestum esse quod isti duo libri separati fuerint, nec referri vnus ad alterum vlllo modo possit, id vero facilius dicitur quam probatur, et ne refelli quidem debet, est enim ignorantis. Atque etiam alia est istius sententiae nostrae probatio: nam in posteriori libro impendentium Christianis malorum haud dubiam mentionem iniicit, quorum in priori nulla est significatio. Iam si aerumna tum fuissent adfecti, quomodo TERTULLIANVS abstinuisset a commemoranda ea, ut feminis Christianis luxum dissuaderet, cum eo argumento alias frequenter vtatur? Sed cum prior iste libellus posterior sit eo *de spectaculis*, quod deinceps apparebit; dicat mihi quis, vtrum in illo ququam

*) Memoires p. I. à l'hist. Eccles. Tom. III. p. 662. not. 12.

quam anno, qui effluxit ab eo, quo scriptum *de spectaculis* librum diximus, ad annum ccii., quo coeptae sunt aduersus Christianos inimicitiae, pace Christiani vfi fuerint, nisi forte A. cci. aut ccii. Namque a reditu SEVERI ex Gallia ad annum cci. fuisse Christianos maxime vexatos, et ordo librorum docet a nobis in superiori huius disputationis parte constitutus, et historia martyrum Scillitanorum (V. sup. § VI.) Itaque cum fere post partem anni ccii. priorem editum fuerit SEVERI editum, ut suo loco docebimus, vix potest prior *de cultu feminarum* libellus editus alio tempore dici, nisi eo fere, quo in lucem posterior eius argumenti liber prodit.

§. XXIV.

Quorsum haec omnia? Nimirum ut intelligatur, si tempus scripti alterutrius libri constet, utriusque aetatem reperiri. Quam ob rem ut certissimam sequamur eius temporis significationem in libris ipsis; utemur calamitatibus, quibus tum expostos fuisse Christianos TERTULLIANVS ait, quasque tempore eo, quo alterum *de feminarum cultu* libellum componeret, fere initium sumfisse verba docent (l. II. c. 13. p. 181. C.): *Tempora Christianis semper, et nunc vel maxime, non auro sed ferro transiguntur, stolae martyriorum praeparantur.* Quae quidem intelligi de superiore Christianorum

norum vexatione a plebe facta nequeunt
 propterea, quod in priore huius argumen-
 ti libro ad librum *de spectaculis* prouocat (c.
 7. p. 173. C.). Namque ego mihi persua-
 dere haud possum, TERTULLIANVM voluisse
 hunc excitando graecum similis argumenti
 librum significare, quoniam et latinum
 graeco antiquiorem esse ostendimus (§. XIII.)
 et ista TERTULLIANI admonitio, qua quid a
 Deo esse posse pronunciat, tametsi eius rei
 abusus Deum non habeat auctorem, in la-
 tine *de spectaculis* libro omnino occurrit
 (cap. 2.). Enimvero cum *de spectaculis* scri-
 beret, iamdudum summis malis affligeba-
 tur Christiani, de quibus no verbo quidem
 in isto priori *de cultu feminarum* libro loqui-
 tur, et tempore posterioris libelli denuo
 imminebant; quare nec ad priorem sub
 SEVERO vexationem referri hi libri vlla mo-
 do possunt, sed ad annum potius P. C. N.
 cci. aut ii; prouti quis velit male Chri-
 stianorum tum orta vel impendentia crede-
 re. Neque vero est, quod TILLEMONTIVM
 audiamus opinantem *), demum post an-
 num cccii. editum esse librum priorem, po-
 steriorem vero multo ante, et anno quidem
 cxvii. Nam in eo loco, quem excita-
 uit **), atque potest TERTULLIANVS priorem
 SEVE-

*) l. c. p. 210. Art. VI.

**) e lib. I. c. 6. *Gemmarum quoque nobilitatem
 vidimus Romae de fastidio Parthorum et Medo-
 rum, ceterorumque gentilium suorum coram ma-
 tronis erubescens.*

SEVERI ex Parthia reditum aut legationem quamdam Parthorum habuisse in animo, quam illam de Parthis victoriam posteriorem. Quod vero causam aliquam esse dicit credendi, istum librum, quem nos posteriorem dicimus, multo ante esse scriptum, quam alterum ediderit; de eo, quoniam TILLEMONTIO non placuit eius opinionis rationem reddere, nobis vicissim placet tamdiu dubitare, quod eius generis aliquid productum ab alio quodam viderimus.

§. XXV.

Eidem tempori suam quoque originem debet liber *de fuga in persecutione*. Quod argumentum iam in illo *de corona* alias disputandum promiserat (cap. 1. p. 120. C.); cuius loci verba tametsi ad Scorpiacen potius nonnulli referenda putauerint; est tamen iam aliis observatum, quod intelligi haec quidem non possit propterea, quod eam haereticis, sed illam *de fuga* commentationem timiditati eorum opposuit, qui erant socii Orthodoxae Ecclesiae. Igitur apparet, libellum *de fuga* demum post A. cci. a TERTULLIANO editum fuisse. Arque ego nullus dubito eum librum statim anno sequenti vindicare. Equidem ista lenitate ac modestia TERTULLIANI non utar, quae notari meretur in libro, in quo quaestionem ponit, quae Montanistas separabat a puriori Ecclesia, quibus tamen eum tum fuisse

se addictum nemo dubitabit *); dicere enim quis posset, TERTULLIANVM, cum ad eum ista perscriberet, qui stabat a partibus Orthodoxorum, se quidem temperasse a verbis durioribus. Sane grauius aliquod argumentum positum est in eo quod, cum nostrum libellum ederet, iam coepisse quaedam aduersus Christianos flagitia dixerit. Ita enim orditur: *Quaefisti proxime, FABI frater, fugiendum nec ne? sit in persecutione, quod nescio quid annuntiaretur.* Et paullo post: *hanc materiam et tua consultatio commendauit et conditio temporum suo iam nomine iniunxit.* Quanto enim frequentiores imminuent persecutiones, tanto examinatio procurando est, quo modo eas accipere fides debeat. Denique (p. 689. C.): *Haec pala illa, quae et nunc dominicam aream purgat, Ecclesiam scilicet, confusum aceruum fidelium euentilans, frumentum martyrum et paleas negatorum.* Sed quaenam hic intelligenda sit Christianae familiae vexatio, neminem fugere potest, qui superiorem illam A. cxcvii., posteriorem A. ccii. contigisse, nostrum ve-

ro

*) Argumento esse potest. Paracleti Montanistarum commemoratio, quem dicit non recipi ab iis, ad quos frater ille pertinebat, cui librum inscripsit (c. i. p. 689. B.) Spiritus praeterea effatum ad testimonium citat; (cap. 9. p. 696. A.), quod cum in sacro codice non occurrat, haud dubie Spiritus Montanistici est; de quo etiam c. 11. et c. 14. loquitur.

ro libellum post opiniones Montanistarum a TERTULLIANO susceptas scriptum esse animaduertit. Igitur ad finem fere A. CCII. editam esse hanc de fuga disputationem dicimus maxime propterea, quod anno incipiente SEVERVS adhuc fuerit in Syria versatus; unde vix dici potest ante confectam mediam eius anni partem suam aduersus Christianos legem tulisse.

§. XXVI.

Nunc accedimus ad TERTULLIANI *Scorpiacen*, quam quidem anno CCIII. asserere eiusque sententiae rationem reddere decreuimus. Quod opus cum aggrediamur, non dubitamus fore plerosque, qui istam sententiam nostram minime audiendam esse dicant. Etenim stat fere omnibus, quos ista de re nouimus disputantes, *Scorpiacen* TERTULLIANI esse perscriptam post editos decimum libros, qui aduersus MARCIONEM nostro adhuc tempore habentur. Idque videntur sibi ut praescriptum et quasi imperatum defendere eam ob causam, quod in quinta *Scorpiaces* sectione Marcionitas ait didicisse a se, deum suum esse bonum, quam rem certe in primo alteroque contra MARCIONEM libro ex instituto disputauit. Atque ego non ignoro, libros aduersus MARCIONEM, primum saltem, A. CCVII. aut CCVIII. editum a TERTULLIANO fuisse, ideoque et veritati consentaneum videri illud, quod

quod *Scorpiacen* anno demum ccviii. aut postea ediderit. Sed cum semper requiramus, quid sit in quaque re maxime probabile, hoc in argumento quanta vis insit, placet quodam modo expendere. Cum TERTULLIANVS aduersus MARCIONEM librum primum, quem superstitem habemus, componeret, iam quidem ipsi se scribendo bis opposuerat, sed vnam harum commentationum, cum postea pleniorum de ea re disputationum instituisset, rescidit, alteram amisit fraude cuiusdam, qui eam descriptam cum aliis communicauerat. Huius damni resarciendi causa eos nunc aduersus MARCIONEM libros superstites elaborauit, et primum quidem anno SEVERI Imp. XV., ut ipse fatetur in eo libro (c. 15.) in quo de iis, quae modo diximus, exposuit (c. 1.). Quae cum animo cogitem, dubium profecto videtur, Vtrum TERTULLIANVS in libro, quem *Scorpiacen* appellavit, eos respexerit aduersus eum libros, qui ad aetatem nostram non peruenerunt, an eos potius, quos superstites esse nouimus; erant enim illi eiusdem argumenti. Iam ego non disputo, quid sit ex his eligendum? quod apparebit suo loco; sed id quidem manifestum esse omnes vident, quod dubia sit ista argumentandi ratio eorum, qui secus sentiunt, et parum praesidii inueniat in argumento eo, quod ex facta ista commemoratione posset ad librum A. ccviii. aut sequen-

quentibus vindicandum duci. Neque obstat, quo minus ista de re dubitemus, HOFFMANNI responsio, qua TILLEMONTIVM hic prudenter haesitantem excepit. „primum, inquit, (disf. cit. §. XIII. p. 44.) opusculum, ut exile, ipse suppressit, alterum inuito TERTULLIANO, cum adhuc rude nec satis exasciatum esset, fraude alterius vulgatum, nec a SEPTIMIO agnitum est; tertium non exstat. Iam cum vix verisimile sit, prouocasse TERTULLIANVM ad eam controversae Marcioniticae tractationem, quam ipse suppressit vel numquam agnouit, superest, ut intelligantur libri, qui nunc in manibus nostris sunt.“ Atque hic quidem non lubet multis notare ea, quae de altera istius argumenti commentatione HOFFMANNVS non satis accurate disputat, quasi ea, cum ederetur, nec satis elaborata fuerit, nec a SEPTIMIO agnita. Hoc certe non capio, quo modo possit id e TERTULLIANI verbis intelligi, qui *hanc quoque*, inquit, *nondum exemplariis suffectam*, (h. e. nondum pluribus codicibus descriptam) *sed uno tantum* (quod is abstulit) *fraude tunc fratris, dehinc apostatae amisi*, qui FORTE descripserrat *quaedam mendosissime et exhibuit frequentior*. Omnia nunc ab HOFFMANNO tametsi recte dicta dederim; tamen, si in eius argumento ea sumta sunt, quae demum concludi debebant, omne illud argumentum nihil efficere, nemo negabit. Igitur si ista

P. III. **G** opinio-

opinionē de libris, qui supersunt, aduersus MARCIONEM, Scorpiace superioribus, ante volumus adstricti teneri, quam quid hac in re rectissimum sit iudiciauimus, haud verisimile id esse fateor, quod TERTVLLIANVS aliquem librum suppressum vel agnitum numquam in Scorpiace laudauerit. Sed istud fac nondum esse exploratum, vt est vere, adeoque forte ante illos scriptam Scorpiacen esse; citare primum alterumque volumen contra MARCIONEM, nunc amissum quidem, satis commode potuit; primum enim opusculum, vt ait ipse TERTVLLIANVS, demum *pleniore postea compositione rescidit*, et citari id quidem poterat, cum accuratiori oratione nondum haec persecutus fuisset. Quam ob rem in isto HOFFMANNI argumento vel ea iam tamquam vera sumuntur, quae plane sunt in controuersia, vel relinquuntur in medio potius. Quodsi illud est, sane eius argumentum redit in orbem; sin hoc, nostra quidem sententiae non est inferior Hoffmanniana. Sed, remota hac difficultate, quae fraudi nobis esse poterat, scriptae Scorpiaces aetatem nunc age! definiamus.

§. XXVII.

Cum TERTVLLIANVS, quae de martyrii dignitate disputare in ista Scorpiace volebat, in litteras referret; erant deorum cultores in Christianis funditus delendis occupati; quod vniuersum docet argumentum huius libel-

libelli iis haereticis oppositi, qui, *cum fides aestuaret, et Ecclesia de figura rubi exurere-* tur, suscipere propter religionem mala turpe putabant (c. i. p. 616. C.). Huiusmodi mala iam oportet atrocissima fuisse, ut verba TERTULLIANI ostendunt, quae in eadem sectione subiicit: (p. 617. A.). *Et nunc praesentia rerum est medius ardor, ipsa canicula persecutionis, ab ipso scilicet cynocephalo. Alios ignis, alios gladius, alios bestiae Christianos probauerunt.* cet. Atque hic nullum est dubium, quin intelligenda sit vexatio ea, quae post SEVERI edictum exardescibat; si quidem hunc librum post illum *de fuga in persecutione* composuit. Namque TERTULLIANVM nusquam legimus probantem, quod tales propter religionem calamitates deum auctorem agnoscant, nisi in isto *de fuga* libello, eiusque in primis tertia sectione; qua tamen de re se iam fuisse olim commentatum, ait in quarta Scorpiaces sectione (p. 620. B.). Sed, ut de aetate huius libri prescius dicam, prorsus eum existimo prodiisse A. cciiii. Vbi primum mihi hoc argumento est, quod, cum EVSEBIUS (H. E. VI. c. 2. Ed. Cantabrig. p. 257.) calamitates a SEVERO summa vi Christianis illatas esse dixisset, et ita quidem, ut multi iam Antichristi aduentum appropinquantem putarent; neque is ipse neque quis alius scriptorum veterum alia mala litteris consignauerit, praeter ea, quae

ANNO SEVERI decimo, sub LAETO, Africae
 Praefide, Christianis contigerunt, et anno
 sequenti auctore AQVILA, Praefide eiusdem
 prouinciae. (EVSEB. l. c. c. 3. p. 261.).
 Nam quod haec eo anno exstiterint, ipse EV-
 SEBIVS docet, qui ORIGENEM tunc Catechu-
 menis instituendis praefectum fuisse confir-
 mat, dum AQVILA se incremento Christia-
 nae religionis eius assecclas laedendo oppo-
 nebat, eumque XVII. annorum fuisse; cum
 eum XVII. aetatis annum egisse dixisset eo
 tempore, quo pater eius LEONIDES morti
 traderetur (c. 2. p. 258.), quod factum
 est anno decimo SEVERI. Iam si qui tamen
 pergunt opinari, nostrum libellum scrip-
 tum esse A. CCVIII.; dicant mihi tamen,
 quonam iure ei anno calamitates maximas
 Christianorum possint asserere, quarum
 nulla tamen apud veteres scriptores exstat
 memoria? Quo loco libet admirari tot do-
 ctissimorum virorum leuitatem, qui, cum
 semel imbibissent opinionem de Scorpiace
 libris nostris contra MARCIONEM posteriore,
 obliti sunt eius, quod nihil sit in historia
 turpius, quam temere credere. Nam si
 ego duas sententias ferri videam, alteram
 opinabilem, sed nullo veterum scriptorum
 testimonio efficiendam, alteram ita com-
 paratam, vt prae se ferat hoc veritatis prae-
 sidium; quidni, relicta illa, hanc sequerer?
 Atqui praeter hoc praesto est argumentum,
 idque premendum etiam atque etiam, si
 qui-

quidem postea ostenderimus, librum TERTULLIANI *de pallio* esse in annum CCVIII. coniciendum. Namque in eo (c. i.) *gaudeo vos, inquit, Carthaginienses, tam prosperos temporum, cum ita vacat ac iuuat habitus denotare. Pacis haec et annonae otia, ab imperio et a coelo bene est.* Vbi quo modo TERTULLIANVS potuisset temporis prosperitatem commemorare, aut ad res nullius plane momenti, quales sunt istae de pallio nugae, descendere ob pacis otia, si gravissimae tum fuissent Christianorum calamitates, quales eas in Scorpiace depingit? Itaque quam alii fere quinquennio tardius putarunt scriptam Scorpiacen, prius utique prodiisse arbitror, quam istae, quae supersunt, aduersus MARCIONEM disputationes, et anno quidem CCIII. aut CCIII.; cuius EVSEBIUM testem rectissimum habemus, qui nusquam id quidem dicit omnino, sed, uti vidimus, quae dicit, idem fere ostendunt. Vbi mihi quidem magis placet iste posterior annus, propter ludos, quos nuper admodum editos TERTULLIANVS dicit *). Quos si quis mauelit editos credere in decennialibus SEVERI et CARACALLI quinquennialibus,

*) Cap. 6. p. 622. A: *Agonas istos, contentiosa sollemnia et superstitiosa certamina Graecarum et religionum et voluptatum, quanta gratia saeculum celebret, etiam Africae licuit. Adhuc Carthaginem singulae ciuitates gratulando inquietant, donatum Pythico agone post stadii seuerectutem.*

libus, non repugnabo admodum; quoniam id satis est a SPANHEMIO, viro in his litteris probato sane et maxime nobili, euictum.*), Pythia alibi quoque quam Delphis, nec in vnius Apollinis Pythii honorem, sed Imperatorum etiam acta fuisse. Tamen ego alterum praetulerim propterea, quod Iudi Pythii sint in Graecia quouis tertio anno Olympiados editi, ipseque tertius Olympiados ccxlv. annus incidat in Annum P. C. N. ccciii. Atque sic nulla vis infertur verbis TERTVLLIANI, quae quidem, si ii Iudi editi Carthagine dicuntur, ubi Carthago ipsa praemio non poterat donari, non satis bene videntur cohaerere.

§. XXVIII.

Praeter hunc TERTVLLIANI librum supersunt ex iis, qui scripti sunt, cum iam ab Orthodoxis degenerasset, *aduersus* MARCIONEM libri V. quos dubium non est argui Montanisticorum errorum posse. Etenim, si maxime dubia videretur ipsius TERTVLLIANI professio (lib. III. c. 22. p. 537. C.), qua suos dicit et Psychicos in loco de Ecstasi dissentire; neque quis visorum rationem habere velit, quibus ista decreta, ait, confirmata fuisse; (l. III. c. 24. V. c. 8.) quoniam omnes isti contra MARCIONEM libri

*) in Epist. I. ad ANDR. MORELLVM, quae est adiecta huius specimini vniuersae rei numariae antiquae, in Ed. Lips. pag. 12. seq.

bri non sunt vno tempore editi: tamen in libro eius argumenti primo MONTANI disciplinam et suam dicit, et se decreta sua de fugiendis repetitis nuptiis auctore Paracletio defendentem (c. 29.); ac ipsa temporis ratio docet eum librum scriptum esse postquam a partibus Montanistarum iam esse coeperat. De quo altero loco, quem disputandum summus, cum dubitare ne in mentem quidem venerit multis eorum, qui in definienda librorum TERTULLIANI aetate laborarunt, et ab aliis multa perperam dicta sunt; subtilius videmur nobis, re saepius cogitata, disputare debere. Atque, ut de libro primo primum dicamus, nemo est qui eius aetatem controversam esse dicat. Recte quidem et satis bene; est enim aperta eius rei et capitalis TERTULLIANI professio (lib. 1. c. 15.), qui anno decimo quinto SEVERI hunc librum a se compositum fateatur. Sed cum de ceterorum aetate nihil dicant, ipso hoc silentio eos declarant eiusdem aetatis esse. Quod longe secus est. Nam ex verbis iis, quibus finem libro primo TERTULLIANVS imposuit *); haud obscure colligitur, eum esse separatim editum, ceteros diverso tempore exaratos. Etsi autem non audemus dicere, an alterum, tertium et quartum seorsum aut coniunctim,

ac

*) Si cui minus quid videmur egisse, speret reservatum suo tempore, sicut et ipsarum scripturarum examinationem, quibus MARCION utitur.

ac quonam tempore scripserit; id tamen dubio carere confirmamus, quod quintum librum TERTVLLIANVS non eodem cum reliquis tempore ediderit. Est enim liber *de resurrectione* recentior eo, quem *de carne Christi* composuit *), in quo **) locum excitat ex libro aduersus MARCIONEM quarto, de quo postea dicemus. Enimuero in quinto Antimarcionis libro (c. 10. pag. 594. A.) ad eum remittit, quem *de resurrectione* scripserat; unde TERTVLLIANVM patet alio tempore, quam quo quartum edidit, quintum in lucem protulisse. Pariter in primo Antimarcionis (c. 1.) opus *de praescriptione haereticorum* se confecturum aliquando pollicetur; sed in libro *de carne Christi* tale iam dicit a se scriptum fuisse (c. 2.); igitur et hoc ostendit, primum non esse eodem partu cum ceteris omnibus editum. Quae cum ita sint, certe quidem confirmamus, primum aduersus MARCIONEM librum A. P. C. N. CCVII. aut, si mauis CCVIII. prodixisse, cum XV. SEVERI annus in vtrumque incidat, sed de ceteris, quando sint scripti, dici nihil posse, nisi hoc, quod quintum reliquis aequale non sit.

§. XXIX.

At quod verebatur fore, ut quale in loco de Scorpiae diximus, libros contra

MAR-

*) de resurrect. c. 2. p. 379. D. 380. C.

**) de carne Christi, cap. 7. p. 364. A.

MARCIONEM ibi citatos non eos esse, quos habemus superstites, sed alios abrogatos quasi, et dudum amissos, tale etiam his argumentis nostris nonnulli obiiciant, id fere factum videmus a TILLEMONTIO *), qui istam rem pugnacissime defendit. Oportet igitur et ea, quae pro nostris responderi possunt, in medium proferri, et discuti ea, quae in illam partem TILLEMONTIVS disputavit; sed utraque breuissime, et ita quidem, ut quae aperto firmavimus ipsius TERTULLIANI testimonio, ea nunc plane mittamus. Itaque hoc vnum disputari potest: Vtrum TERTULLIANVS in libro *de carne Christi* quantum contra MARCIONEM librum citauerit, quem adhuc superstitem habemus? quod prorsus existimo; primum, quoniam in illo libro MARCIONIS codicem sacrum examinavit, et ibi **) reperitur omnino id, quod in eo *de carne Christi* tetigit: deinde quod, cum librum primum adhuc superstitem MARCIONI opponeret, librum *de praescriptione haereticorum* nondum ediderat. Hic tamen viam prodierat in publicum, cum TERTULLIANVS de carne Christi commentaretur, quod modo probauimus; ita necesse est sane, ut tum quoque primus inter superstites contra MARCIONEM libellus iam editus fuerit. Enimvero cum hunc scriberet, duo illa

*) Memoires pour servir a l'hist. Eccel. Tom. III. p. 666. not. 19.

**) Lib. III. c. 19.

illa opuscula, quibus olim MARCIONEM, impugnavit, resciderat amiseratque TERTULLIANVS; quocirca apparet, eum in libro de carne Christi ad illa remittere lectores non potuisse. Sed TILLEMONTIVM tamen contra disputantem audiamus. Is primo hos TERTULLIANI: *Scorpiacen, de carne Christi, de anima, et de resurrectione* libros ait superiores dici posse libris, qui supersunt aduersus MARCIONEM, huiusque nominis in iis citatos esse eos, qui dudum periere. Ac de *Scorpiace* ego non repugno; est enim illa quaestio supra satis tractata: sed de ceteris non assentior. Nam de libro, qui de *carne Christi* inscribitur, modo diximus quid sit sentiendum, cui si quis resistere velit, eum audiemus. Atque cum hoc ostendimus, simul illud aperiebatur, a libro de *resurrectione*, (qui eo est haud dubie recentior), quod TILLEMONTIVS contra volebat, remotissimum esse. Denique quod animus hominis non aliunde agitetur, in libro de *anima* (c. 21. p. 234. C.) ait se MARCIONEM locuisse. Atque ista de re cum multa dixerit in altero, qui superest, aduersus eum libro (c. 6. seq.); non absurdum est dicere, quod hunc in illo respexerit; nec tamen mordicus id quidem tenebimus, qui vti non sumus istius libri testimonio. Altera dubitatio etiam puerilis est. In loco eo, quem e libro de carne Christi ad testimonium citauimus, TERTULLIANVS illum librum

con-

CONTRA MARCIONEM, quem appellavit, *libellum* dixit; itaque quartum inter superstites non voluit laudare, qui non libellus sit, sed magnum volumen. Ineptæ conclusio! quasi vero TERTULLIVS omne opus contra MARCIONEM non *opusculum* dixisset (lib. I. c. I. c. 31. II. c. I. cet.), aut quasi is dici libellus non posset, qui partem maioris operis constituit. At eo modo dicendum est, TERTULLIANVM opus nondum perfectum citasse! Hoccine vero et potuit tanto viro scrupulum iniicere, qui millies in commentariis suis ipsos libros suos numquam absolutos attestatus est? eodemque modo TERTULLIANVM egisse quis negabit, si quidem nostras nostri argumenti vindicias legerit. Denique dicit TERTULLIANVM de loco: quo sancti viri contineantur a morte ad ultimi iudicii diem, alia in libro *de anima* (c. 55.) *deque resurrectione* (c. 43.), alia in *Antimarcione* (III. c. 34.) tradere. Audio. Sed numquid isti libri pugnant in iis locis, quos se ait in disputatione aduersus MARCIONEM pertractasse? Hoc vero nec TILLEMONTIVS vmquam probavit, nec quisquam, si in aliis ad causam propriam non pertinentibus a se TERTULLIANVS defecerit, dicet, admittere talem conclusionem posse.

§. XXX.

Iam nobis libellum *de pallio* tractandum sumamus, obscurum illum quidem et satis con-

confusum, sed magna tamen omnis antiquitatis scientia refertum De cuius aetate cum sint tot discrepantes virorum doctissimorum sententiae, id agamus necesse est, ut vel eas candide examinemus, vel nostram proponamus. Existit autem hic primo loco quaedam quaestio facile expedienda, quae nam sit ista *praesentis imperii triplex virtus, Deo tot Augustis in unum fauente*, cui TERTULLEIANVS tribuit eorum temporum felicitatem *). Namque alii **) his vnum SEVERVM indicatum volunt propterea, quod tres illos imperii aemulos IULIANVM, NIGRVM et ALBINVM superauerat; alii cum NIGRO et ALBINO SEVERVM ***); alii ALBINVM, SEVERVM et ANTONINVM ****), denique alii SEVERVM cum duobus filiis BASSIANO GETAQVE intelligunt. Sed trium priorum opinionum nullam probo. Nam ea GVTHERII opinatio contraria est et perinepta, ut paene nesciam, an quis vmquam tam aperte et peruersa et falsa secutus sit. Non tangam id quidem, bonum virum non vidisse, triplicem illam virtutem *praesentis imperii*, Deumque dici

tot

*) c. 2. p. 133. C: Quantum urbium auit produxit aut auxit aut reddidit praesentis imperii triplex virtus! Deo tot Augustis in unum fauente, quot census transcripti? — —

**) IAC. GVTHERIVS de officiis domus Augustae. Edit. Lips. p. 277.

***) CENTVRIATORES MAGDEBVRGICI. Cent. III. pag. 241.

****) FAMELIVS in vita Tertull. p. 10. D. 14. F.

in *Augustis* fauisse in vnum, hos etiam multas vrbes produxisse, auxisse, reddidisse, quod dicat mihi quis, an de IULIANO, NEGRO ET ALBINO affirmari queat? maxime tunc, cum iam essent interemti. Nec dicam, quam male adhibita sint HERODIANI verba (lib. III. c. 7.), qui SEVERVM miratur *ἄντα ἄνδρες τρεῖς κατελόντα βασιλείας ἤδη κρατῶντας*; sunt enim haec iam a BOECLERO satis disputata *). Hoc vnum lubet examinare, quod ad rem nostram in primis pertinet, virum GETA, VIUO SEVERO, numquam sit factus Augustus. Quod cum velit GUTHERIVS, primum GETAM SEVERI fratrem a GETA Caesare, SEVERI filio, non quidem, vt par erat, distinguit. Nam cum SPARTIANVS (in Sev. c. 10.) SEVERVM dicit filium suum BASSIANVM Caesarem appellasse, vt fratrem suum GETAM a spe imperii, quam ipse conceperat, submoueret, nonne consensaneum est, eum de GETA, SEVERI fratre, fuisse locutum? Deinde quod in multis Codicis titulis nomina SEVERI ET ANTONINI Augustorum reperiantur, sed GETAE nunquam, hoc vero ad rem nihil facit omnino, ab eo enim tempore, quo GETA dignitatem Augusti suscepit, vt postea docebitur, semper fuit partis in bello comes; in quo quod de legibus ad rem publicam spectantibus cogitare non potuerit, nemo mirari debet. Id vero nullo modo ferendum est, quod GETAM, patre vivente, Augu-

*) in annot. ad Herod. p. 469.

bruarii A. CCXII. tenuit *); igitur numerus quartus Trib. Pot. GETAE medio A. CCXI. merito debet assignari; a quo si regrediamur, numerando, efficitur sane, GETAM post confectam dimidiam partem A. CCVIII. suscepisse dignitatem Augusti; unde apparet et hoc, librum TERTULLIANI *de pallio* medio eius anni esse recentiorum.

§. XXXI.

Sed cum accuratior anni eius, quo scriptus hic liber est, ratio postuletur; qui ista subtilius differunt, abeunt, quantum video, in eam sententiam, ut in annum CCXI. eum coniiciendum arbitrentur. Nihil enim ceteros moramur, qui verius finem imperii SEVERI hoc opus exaratum magis uniuerse pronunciant. Sed, qui magis eam rem ad subtilitatem chronologicam exegerunt, SAM. BASNAGIUS **) et, qui illum sequitur, Ven. Gottingensium WALCHIVS ***), hi, inquam, eo, quo diximus, anno scriptum hunc librum esse decernunt; sunt enim quaedam eius libri similitudines cum rebus, qua-

*) Hoc ut multis confirmemus, non ita necesse est; satis enim ea opera functus est TILLEMONTIUS dans l'histoire des Empereurs Tom. III. P. I. Ed. Bruxell. p. 185. et in notis p. 391.

**) in Annalibus Politico-Ecclesiasticis. Tom. II. p. 217.

***) in Antiquitatibus pallii philosophici veterum Christianorum p. 227. sq.

quarum hic TERTULLIANVS mentionem iniecit. Verum, ista re diligenter examinata, mihi animus magis inclinavit in eam sententiam, quod iste libellus sit fere ad finem A. CCVIII compositus. Quam ob rem, pace Venerandi Viri, quem spero facile veniam daturum esse homini ingenuo, verumque sine vlla contentione inuenere volenti, ea explicabo breuissime, quae me mouent, vt de veritate eius sententiae subdubitem, quaeque ad eam, quam obiri vellem, commendandam facere aliquo modo videntur. Videlicet ista secus sentientium opinio vniuersa efficitur similitudine eorum, quae TERTULLIANVS habet, cum iis, quae scimus isto anno CCXI. contigisse. Sed istud quidem argumentum, tamen si non videatur repudiandum per se, non tamen multum, opinor, firmitatis habet, si eadem similitudo ea, quae a TERTULLIANO dicta sunt, intercedit cum iis, quae exstiterunt A. CCVIII. et amittit vim probandi omnem, si possit ostendi, A. CCXI. plane diuersa accidisse ab iis, quae in libro nostro memoriae prodidit. Quod vtrumque hic ita se prorsus habet. Nam, vt de hoc dicam primo loco, cum nostrum libellum litteris mandaret TERTULLIANVS, Africa iam vacabat a terrae motibus (c. 2. p. 133. A.); *pacis erant et annonae otia, ab imperio et a coelo bene erat* (c. 1.). Sed eo tempore, quo ad SCAPVLAM perscripsit ea, quibus animum eius reuocaret a crudelitate

te aduersus Christianos, quod fere factum est A. ccxi., vt postea docebimus, iam ante annum imbribus, igne, tonitribus, defectu solis aliisque perterriti erant Africani. Quae omnia cum TERTVLLIANVS defendat poenarum instar fuisse deorum cultoribus propterea, quod tot miseriarum in Christianos incendia excitauerant; necesse est sane, istam horum vexationem iam vsque ab integro anno ductam fuisse. Age igitur fac A. ccxi. scriptum esse *de pallio* libellum, nonne TERTVLLIANVS pugnancia loquitur, qui eidem tempori et summam prosperitatem et calamitates grauissimas tribuit? Atque hic ego non inficior, dici forsitan posse, quod his calamitatibus aliquantisper remissis quiescit quasi ac tranquilla interiecta intervalla fuerint. Sed cum veteris historiae monumenta nihil prorsus prodiderint, ex quo ista res possit quodam modo intelligi, numquid ista fingere, liceret, vt opitularerur opinioni, quae paene videtur ad exitum adducta? Fuerint interim istae calamitates ad tempus dispersae, tamenne summas aduersus Christianos iniurias etiam intermissas dicamus? Etiam dices; prospera enim tempora qui potuissent exstiter, nisi et hae aliquantum desiscent. At ego qui TERTVLLIANVM didici hostes in omnes quasi latebras persecutum, vsumque vel leuissima re ad conuincendos erroris ac flagitii eos, qui erant rebus Christianorum aduersi; hunc ego

ego TERTULLIANVM putaremne adversus eos disputaturum modo eo, vt, quemadmodum iniurias aduersariorum in Christianos secutae fuissent summae calamitates, ita vicissim felicissima tempora excepisse eorum in hos benevolentiam diceret. Atque aliud adhuc in promptu est. Nam cum TERTULLIANVS istum *de pallio* libellum componeret, *pacis otia erant, et re vera orbis cultissimum rus imperii, concultus et amoenus super Alcinoi pometum et Midae rosetum* (c. 2.). Id vero quonam modo? *Eradicato omni aconito hostilitatis*. Sit itaque hic liber scriptus initio A. CCXI.; nam sub Februarii initium inter viuos esse SEVERVS desiit, et desiit etiam triplex imperii virtus. At isto tempore bellum aduersus Britannos nondum erat absolutum, nec vmquam postea fuit, viuo SEVERO, sed eo mortuo demum ANTONINVS pacem cum Britannis iniit *). Isto igitur anno cum certe nec fuerint *pacis otia*, nec *orbis cultissimum rus imperii*; commodior locus videtur huic libro adsignari debere, et annus quidem CCVIII. in finem inclinatus, praesertim quoniam cum eo optime concordant ea omnia, quae TERTULLIANVS hic tradidit. Namque si requiris *triplicem praesentis imperii virtutem*, sane iam modo GETA Augusti dignitatem sumserat; si *Carthaginenses novitate felices*, eos iamdudum numi prodi-

*) V. HERODIANVM lib. III. c. 15. p. 173.

prodiderunt *); si *caelum et rubum subdole familiaritatis*, FLAVTIANVS, familiarissimus SEVERO, iam erat A. CCIII. e medio sublatus**), si *spem Campaniae deustae de montibus suis* (c. 2. D.), illud DIO CASSIVS ***) tempore eo, quo FLAVTIANVS periit, plane quidem commemoravit; si denique *eradicatum omne aconitum hostilitatis ac pacis otia*, erant ista sane prius quam SEVERVS in Britanniam proficiscebatur. Sed *exclusi* vbinam tandem sunt *barbari*? Ii quidem nondum eo tempore muro Britannico, sed tamen ab imperii Romani finibus ipsis legionum Romanarum praesidiis arcebantur; et ipse TERTVLLIANVS cum loquatur de multis barbaris, quidnam est causae, cur solos Britannos intelligamus? Itaque cum A. CCVIII. exsti-

*) V. SPANHEMIVM in immortalis operis de praestantia et usu numismatum, dis. XII. Vol. II. p. 443. qui istos numos SEVERI et ANTONINE, in quibus est FELIX KARHAGO, ad ius numos cudendi urbi huic restauratae datum pertinere dicit. Quam ipsam rem aut cognatam certe si respiciant ii numi creberrimi, qui laudant *Indulgentiam Augg. in Cartag.* (ita enim mihi videtur) hoc fere existit A. GCIII. aut v., quia in quibusdam cum ea re TR. I. VI. CARACALLI coniungitur. Certe editi sunt ante scriptum libellum *de pallio*; nusquam enim in iis GETAE, sed SEVERI tantum et CARACALLI nomen reperitur.

**) V. TILLEMONTII Hist. des Empereurs l. c. p. 413. sq.

***) lib. LXXVI. c. 2. p. 1272.

existiterint omnia ea, quae commemorata TERTULLIANO fuere; cum nullus alius possit excitari, cui aliquo maiori iure eadem possent ascribi; cum ipsa denique recens dignitatis GETAE memoria videatur occasionem TERTULLIANO praebuisse, ut eius mentionem faceret: parum videtur a certitudine abesse id quod diximus, librum *de pallio* ad A. CCVIII. pertinere.

§. XXXII.

Ultimus liber huius generis et fere credo omnium TERTULLIANI est is, quem scripsit ad SCAPVLAM, Africae Praesidem; cuius aduersus Christianos crudelitas sine dubio post SEVERI Imperatoris edictum existit. Fuit enim HILARIANVS, cuius in nostro libello mentionem TERTULLIANVS iniicit, Africae Praeses eo tempore, quo FELICITAS ac PERPETVA cum sociis suis morti traditae sunt, quam post leges a SEVERO latas accidisse omnes confitentur. Atque ex iis ipsis, quibus SCAPVLAM arguit summae iniustitiae, existimans (cap. 4.) *potuisse eum officio iurisdictionis suae fungi, et humanitatis tamen meminisse, cum nihil amplius mandetur, quam nocentes confessos damnare, negantes autem ad tormenta reuocare*, ex iis verbis, inquam, haud obscure colligitur, tum existisse leges quasdam SEVERI Christianis inimicas. Istae enim ante quatuor editae erant, Praesidesque agebant earem duntaxat auctoritate, qui;

quibus olim Imperatores exagitauerant Christianos, aduersus vim earum TERTVLLIANVS vehementer in Apologetico disputat. Leue hoc quidem videbitur, neque proprio quodam argumento egeret, nisi PAMELIUS *) A. cxcv. hunc librum adsignandum putasset; qui quam leuiter disputauerit, ipsa verba docent, quibus se ait inductum, ut ita sentiret, si quidem TERTVLLIANVS et Albinianos numerauit in hostibus Imperatoris (cap. 2. p. 85. D.). Iam si verum est id, has calamitates, quibus SCAPVLA Christianos infestatus est, posteriores esse SEVERI lege; non minus ea intelliguntur regnante quidem SEVERO non contigisse, quod tamen video placuisse quibusdam. Nam in eo loco **), vbi TERTVLLIANVS SEVERVM dicit *patrem ANTONINI, Christianorum memorem fuisse, ipsumque ANTONINVM, lacte Christiano educatum nouisse* PROCVLVM, dicat mihi quis, cur SEVERVM patrem ANTONINI appellaue- rit, quod ad rem sane non pertinebat aut cur ipsum ANTONINVM ad testimonium ci- tauerit, nisi haec hoc regnante scripta sint. Neque vero ea de re dubitandum est prop- terea, quod nullos Christianorum crucia- tus sub CARACALLO reperimus ab aliis scrip- toribus traditos, aut quod etiam ii CARA- CALLI tempore possunt esse posteriores. Et- enim, quod isti nemini alii commemorati sint,

*) in vita TERTVLL. p. 13. C.

**) de pallio c. 4. p. 87. C.

sint, eius est haud dubie ratio aliqua in eo, quod illi nec diu, nec nisi in Africa existerint. Namque TERTVLLIANVS nunc quidem a praeside legionis et Mauritaniae dicit familiam Christianorum impugnari; SCAPVLAMQVE petit, vt saltim Carthagini pateat et prouinciae, ARRIQVE ANTONINI exemplum imitetur, qui in Asia olim Christianos auocasset potius a cruciatibus, quam ad supplicia pertraxisset. Eos autem nec fuisse CARACALLI tempore posteriores eo efficitur, quod HIERONYMVS *) TERTVLLIANVM vltra ANTONINI tempora non vixisse dicat, nullae praeterea vsque ad DECIVM aduersus omnis generis Christianos inimicitiae reperiantur **), et quod cum CARACALLI temporibus haec, quae tradita sunt in nostro libello, optime consentiant. Tamen enim non sit certissime exploratum, quo anno haec Christianorum defensio elaborata sit; tamen ratione quadam probabili, vt est in tali re, primo imperii Antoniniani anno vindicari ea posse videtur. Namque illum solis defectum, quem TERTVLLIANVS ait anno superiori existisse (c. 3. p. 86. D.) ANTONINVS LAOVERA asseruit A. CCX. ***); cui quam-

*) de viris illustribus c. 73. Ed. FABRIC. p. 126.

**) Hoc satis aduersus SCALIGERVM aliosque defendit SAM. BASNAGIVS l. c. p. 218. n. XI.

***) in epist. ad IO. BESSONVM quam edidit PETR. POSSINVS in notis ad Acta PERPETVAE et FELICITATIS, in RVINARTI actis primorum martyrum sinceris, Ed. Amstelodam, p. 119.

quamuis TILLEMONTIVS resistat eo, quod TERTVLLIANVS *solem dixerit non potuisse hoc ex ordinario deliquio pati, cum fuerit in suo hypsomate positus*; tamen hinc Septimii argumentandi modum, qui omnia nouit saepius inepta satis in rem suam convertere, iamdudum derisit harum rerum peritis-
simus SCALIGER *). Deinde cum nullam umquam legem CARACALLVS tulerit aduersus Christianos, oportet profecto has calamitates iis a SCAPVLA inflictas reliquias Seuerianae crudelitatis fuisse, quae tum penitus extinctae videntur, cum CARACALLVS, imperium sibi confirmaturus, in exilium missos reuocasset **). Quod cum fecerit paulo post quam GETAM fratrem sub initium A. CCXII. sustulerat, non inepte id quidem dicimus: SCAPVLAM A. CCXI. aduersus Christianos egisse.

*) in animaduersf. ad EVSEBII chronicon p. 10.

**) V. DIONEM CASSIVM lib. LXXVII. c. 3.

S E C T I O   I I I .

DE

LIBRIS TERTULLIANI,

Q V O R V M

VEL AETAS VEL DOCTRINA VEL
UTRAQUE LATET.

§. XXXIII.

Tertia haec disputatio finem faciet exercitationum, quas instituimus, Septimianarum, in quibus cum haecenus pertractati sint isti libri, quorum et aetas et doctrina poterat certa quadam via et ratione demonstrari; nunc oportet subiici ceteros, qui aetatem suam non satis definite produnt, sed doctrina tamen non est admodum obscura, nisi in quibusdam paucis, qui ancipitem habere formam videntur. Itaque *primum* illos excitabimus aetate maiores, qui TERTULLIANVM ostendunt nondum plane Montanistarum partibus addictum; *deinde* eos, quibus notae Montanismi non sunt leuiter impressae; *postremo* hos, qui lectorem dimittunt dubitantem, fueritne TERTULLIANVS tum, cum illos perscriberet, a communi ecclesia seiunctus, nec ne? Cui triplici librorum Septimianorum generi cum dicamus aetatem asseri non satis certe posse, non volumus id quidem, prorsus ignorari aetatem cuius tribuendam (erit enim etiam quod proba-

minuere HOFFMANNVS arbitratur, satis est ab eo inepte explicatum sic, ut temere dicere voluerit TERTVLL., nomen *Pastoris* HERMAE libello imponi, cum illud nomen nullo modo mereatur; nam illud: *fere scriptura* certe est ita intelligendum, Hermiani libelli auctoritatem fere eandem quam sacrorum librorum putari; quod ipsum ex eo patet, quod eum postea prorsus *scripturam* dicat, neque sic eum, ut opinor, appellasset, si tam ipsi contemptus HERMAS fuisset, quam erat tempore conscripti *de pudicitia* libri. Sed sunt hic etiam alia TERTVLL. dicta multum discrepantia ab iis, quae in libris Montanisticis proposuit, quae ostendunt clarissime, tum longe aliam fuisse TERTVLL. disciplinam quam postea. Videlicet sectione 18. (p. 35. Murat.) cum disputat aduersus eos, qui dum se cibo abstinabant, nec alios solebant osculo excipere, *non, ait, nisi die Paschae, quo communis et quasi publica jejunii religio est*, iure osculum ceteris negari debere; quod ostendit profecto TERTVLL. tum ex illa societate sacra fuisse, quae nullum diem publica et communi abstinence a cibo celebrabat praeter eum, quo Christus mortuus erat; nam *Dies Paschae* est is, qui erat memoriae IESV. interempti consecratus *). Enimvero Christiani veteres TERTVLLIANI tempore non nisi hunc diem communiter inedia celebrabant praeterea,

*) Vid. e. c. aduersus Iudaeos liber c. 10.

terea, quod tum aiebant sponsum fuisse ablatum; et tamen TERTULLIANVS in libro *de jejuniis* (c. 2.), qui est haud dubie e numero Montanisticorum suorum, multum vituperat hanc consuetudinem, vnum hunc diem communi jejuniorum religione celebrandi; estque satis clarum, Montanistas plures alios dies jejunando praeter diem Christi emortualem celebrasse. Vnde elicitur illud: TERTULLIANVM cum hunc *de oratione* librum componeret, nondum in partes Montanistarum secessisse. Quod nouo potest argumento ducto ex vtroque libello confirmari, quorum si quis loca alio potest modo in concordiam redigere quam eo, quo diximus, ducto a diuersa TERTULL. disciplina tempore vtriusque conscripti libelli; eum audiemus. Nam cum in eo *de oratione* (c. 25.) descendisset ad disputationem de tempore precum Deo offerendarum, bonum id quidem esse, inquit, quasdam certas et fixas quasi horas precibus destinari, tertiam scilicet et sextam et nonam ab Apostolis quoque obseruatam; sed id quidem fieri, adiicit, *sine ullius observationis praecepto*, neque lege praeceptas esse alias praeter *legitimas orationes* h. e. eas, quae sub ortu lucis noctisque pronunciantur. Et c. 23. *exit. De temporibus*, inquit, *orationis nihil omnino praescriptum est, nisi plane omni in tempore et loco orare*. Sed ille in libello *de jejuniis* peracerbe exagitat orthodoxae Ecclesiae

cleſiae addictos (c. 2.) propter eam cauſam, quod abſtinendum eſſe dicebant a cibo *ex arbitrio, non ex imperio nouae diſciplinæ, pro temporibus et cauſis vniuſcuſque, et orationes etiam fere hora nona concluderent de Petri exemplo*; additque diſerte (c. 10.) *ſalua plane indifferentia ſemper et ubique et omni tempore orandi, tamen tres iſtas horas ſolemnioreſ fuiſſe in orationibus diuinis*; et cap. 13. ad ipſam prouocat legem a *Paracleto* datam; qua hanc Montaniſtarum conſuetudinem confirmaret. Quibus omnibus evincitur haud dubie, aliam proriſus TERTYLLIANI ſententiam fuiſſe, cum *de oratione* librum componeret. Denique vt alia omittam multa, id mihi videtur magno argumento eſſe ad aſſerendam libro noſtro *ορθοδοξίαν*, quod nullam in hoc libro, cum de jejuniis ac ſtationibus crebrius diſſerat, iniiciat mentionem Xerophagiarum, quas tanto cum feruore in libro *de jejuniis* cap. 2. 5. ſqq. defendit; cuius omiſſionis dubito an vlla alia ratio reddi poſſit, quam ea, quod tempore ſcripti libelli noſtri iſti Eccleſiae addictus fuerit, quae Xerophagias (vt ait in libro *de jejuniis* c. 2. p. m. 702. A.) *nouum dicebat affectati officii nomen eſſe et proximum Ethnicae ſuperſtitionis*. Haec omnia mihi multo videntur magis audienda quam quae HOFFMANNVS ad vindicandum opinionem ſuam proferat, quibus alia non nullius auctoritatis nos etiam ipſi poſſemus, ſi neceſſe eſſet, adde-

addere. Simillima scilicet esse, ait, ea, quae hic (c. 22.) de virginibus velandis praecipiat, eorum, quae ab eo in libro huius argumenti defenduntur: quod longe secus est. Nam tamen in utroque libro velit, ut virginibus obtegantur velo, non ipse tamen iste consensus librorum, ex eadem disciplina prodiisse utrumque, demonstrat; sed, si quis utriusque loca accurate contulerit, magnus erit a se TERTULLIANI dissensus, qui nostram multo magis quam HOFFMANNI sententiam confirmat. In libro *de virg. velandis* vehementer et ex ipsa in primis lege Paracleti Montanistarum hanc consuetudinem defendit, sed in nostro *de orat.* libello (c. 22. p. 43.) non tenendam iubet hanc consuetudinem, *legemque adeo virginibus quoque injicientem velamentum, ait, excusari posse*; atque in principiis illius disputationis (c. 21.) *quasi incertum retractandum esse illud, quod PROMISCUE observetur per ecclesias velamine debeant virgines an non?* Leue igitur est istud viri docti argumentum, potuissetque ille rectius ad testimonium sententiae suae citare cap. 6., ubi cum rogationem quartam orationis dominicae non proprie sed tropice de sacra coena esse intelligendam dixerat, *sed et quia adiicit carnaliter admittitur ista vox, non sine religione potest fieri et spiritalis disciplinae, ubi spiritalis disciplina aliquam dat Montanistici scriptoris suspicionem, qui spiritales se, ceteros Psychicos* appel-

appellabant. Sed potuit TERTVLLIANVS sub
 spiritalibus etiam quosuis probos homines
 et Christianos intelligere, quod mihi magis
 placet propterea, quod hos non ita multo
 post interpretatur per *fideles*; eosque non
 orthodoxis v. Psychicis opponit, sed *natio-
 nibus* h. e. non credentibus in Iesum; ne-
 que vsquam reperi TERTVLLIANVM vel in ip-
 sis Montanisticis libris orthodoxis nomen
 fidelium negasse. Iam cum hunc librum ex
 iis esse satis constet, qui castigatiorem do-
 ctrinam continent: quemcunque illi locum
 in huiusmodi Septimianis scriptis dederis,
 idem est. Nobis, quibus ex eo nulla se
 vel levis suspicio errorum Montanistarum
 obrulit, optimum videtur eum in primis
 huius generis collocare.

§. XXXV.

At dicere, quænam doctrina asserenda
 sit libro *de baptismo*, maiori est cum difficul-
 tate coniunctum. Equidem non ignoro,
 omnes sic sentire, quasi sit huius libri *ap-
 doctica* extra omnem dubitationem posita, le-
 uiter, vt in ceteris, repugnante HOFFMAN-
 NO; sed in ea re miranda venit multorum
 doctorum hominum leuitas, qui libros ali-
 os, quorum argumentum certam habet pu-
 ritatis significationem, TERTVLLIANO Mon-
 tanistae tribuerint, et hoc tuto exemerint
 e numero horum librorum, citius tamen
 loci, si vel præcipuas Montanistarum in
 eo

eo vel Orthodoxorum sententias requisieris, tam sunt obscuri, ut, inquisitis omnibus, vix quo se vertat animus videat. Sed ut, quantum fieri possit, dicamus tamen, quatenus in libro nostro doctrina vel ad has vel ad illas magis inclinata regnet; primum placet examinare locos, qui huic libro suspicionem Montanismi conficiunt, deinde eos, qui sunt in contrariam partem, rarius licet, propositi. Atque, ut mittamus ea, quae subdubitans obiecit BARONIVS, satis ille ab ALLIXIO confutatus (in VII. TERT. p. 29. sqq.), HOFFMANNVS in illam superiorem partem haec excitat argumenta. Primum quod in libro *de baptismo* TERTULLIANVS dictis utatur similibus eorum, quae in eo *de pudicitia* defenderat, ita ut exagitet eos, qui sibi sumebant potestatem dandi veniam delictorum, quae vni tamen deo competeret. Cuius rei, ni fallor, significationem in illis verbis reperit: *neque peccatum dimittit, neque spiritum indulget nisi Deus solus*; quae quo modo non nisi a scriptore disciplinae MONTANI dedito pronuntiaripotuerint, non perspicio. Nam neque illud sodales orthodoxae Ecclesiae negabant, neque de ea re erat eos inter et Montanistas disputatio; sed illi orthodoxi, quamvis non nisi Deo potestatem remittendorum peccatorum assignarent, negandam tamen pacem iis, qui propter peccata fuerant e societate sacra eiekti, non putabant, si quidem

dem illi se vitam emendaturos pollicerentur. Postea hunc librum vir doctus ait ad calamitatum Christianis a deorum cultoribus immislarum plena tempora pertinere; quae est levis profecto coniectura. Nam c. 16. libri nostri, quem locum ille antestatur: *est nobis etiam secundum lauacrum, sanguinis scilicet*, nullo modo tum praesens periculum ostendit. Quod si commemoratum etiam a TERTVLLIANO fuisset, non propterea hic liber ad scripta MONTANI erroribus referta abiici posset, sunt enim multa TERTVLLIANI scripta (vt diss. I. docebamus), aequalia his calamitatibus, ante TERTVLLIANI defectionem composita. Sed neque ipse ille dicendi modus, quo TERTVLLIANVS cruciatus aliquem veluti baptismum appellat, statim Montanistam prodit, nisi velimus dicere; ORIGENEM quoque et alios, quorum loca habet DODWELLVS *), qui numquam accusati Montanismi fuere, propter eam rem socierati Montanistarum addictos haberi debere **). Denique quod non obscure TERTVLLIV.

*) disert. Cyprian. XIII. quae est de secundo martyrii baptismo, in primis § 2.

**) At dicere quis posset: illos, qui post TERTVLLIANVM vixerint, Christianos scriptores, cum summa existimatio eorum orta esset, qui vel morte vel cruciatibus susceptis Christum confessi publice erant, vt alia plura, hanc quoque dicendi consuetudinem a Montanistis sumsisse; neque ergo horum loca esse idonea ad liberandum hunc sermonem

TULLIANVM eodem in loco significare HOFFMANNVS dicit. iniuria Montanistas fuisse e societate communis Ecclesiae proscriptos, cum iis ceterisque Christianis vnus Deus, vnum baptisma, vna denique in caelis ecclesia, cum ceteris autem haereticis nulla societas sit (c. 12.); illud certe argumen-
tum

nem a Montanismi suspicione, praesertim cum is primus in TERTULLIANO aliorumque Montanistarum scriptis, veluti in *Actis PERPETVAE* et *FELICIT.* (§. 22.) appareat. Quam forte suspensionem pellam alia suspicione, si ostendero, ipsum iam MARCIONEM eandem dicendi consuetudinem habuisse. Nempe EPIPHANIVS haeres. XLII. §. 3. Edit. Colon. p. 304. tres ait baptismos defensos a MARCIONE fuisse (ὃ μόνον παρ' αὐτοῦ ἐν λατρὸν διδοται ἀλλὰ καὶ ἕως τριῶν λατρῶν). In quo narrando etsi damus, vera esse falsis ab EPIPHANIO permista, tamquam cum dicat: MARCIONEM triplicem baptismum excogitasse vt se a flagitio cum virgine commisso purgaret, (quod est, vt multi ostenderunt, mera calumnia); etiam cum dicat: *dedisse* MARCIONEM triplicem baptismum, quod cum argumento ad hunc baptismum triplicem confirmandum, vt postea patebit, nullo modo consentit; neque tamen hoc EPIPHANII testimonium vniuerso contemnendum arbitror. Erit igitur operae pretium, vt quisnam is fuerit triplex MARCIONIS baptismus, breuiter ostendam. I) Multa sunt in disciplina MARCIONIS similia disciplinae Manichaeae, quem MANETEM constat suos in *Auditores* et *Electos* distinxisse; quare haud scio, an Marcionitis non pos-

tum opinioni eius nihil firmamenti adfert. Nam TERTVLLIANVS de consensu Montanistarum cum Orthodoxis in ista doctrina ne verbum quidem habet, sed illam Christianorum fidem opponit CAIANORVM haeresi, hosque spurios esse Christianos ex eo docet, quod adempta ipsis cum ceteris Christianis com-

sit eadem distributio assignari, cum TERTVLL. *aduers. MARC.* lib. V. c. 7. p. m. 588, C. videatur indicare, non nisi sanctioribus ex suis MARCIONEM nuptiarum licentiam negasse, his verbis: MARCION totum concubitum aufert FIDELIBVS, viderint enim CATECHVMINIS; in quibus potuit catechūmenos appellare minus perfectos modo eo, quo EPIPHANIUS alique hoc nomen etiam adhibent de auditoribus Manichaeorum; neque credibile est, MARCIONEM in vniuersum omnes nuptias sustulisse apud suos, cum, quemadmodum constat, nuptiarum auctorem non deum malum sed medium illum putarit, quem *iustum* nuncupabat. Ex quo II.) non inepte potest cum BELLOSORREO coniici (*Histoire du Manichéisme* T. II. p. 122.) vnum MARCIONIS baptismum in omnes collatum, altero initiatos fuisse interioris admissionis Marcionitas; in primis quia EPIPHANIUS dilerte adiicit: *Ἐξῆς διδόναι* (scilic. *λατρὸν*) *ταῖς αὐτοῖς τῷ βαλομένῳ*, quod pugnaret cum omnibus super ea re locis TERTVLLIANI, qui nuptiis se abdicare debuisse cunctos ait, qui tingi sacro lauacro a Marcionitis voluissent (lib. IV. *adu. Marc.* c. 11. lib. I. c. 29. etc.), nisi duplicem hunc baptismum admitteremus. At nunc III.) restat dicere, qualem baptismum tertium

communio fuerit. Ac si, quae ille putat, vera essent, tam se non defenderet TERTULL. ab iniuria Montanistis illata, ut potius se Montanistasque haereticos esse, fuisset confessus. Nam in illo ipso capite 15. (p. 262. D.) *haereticos ait extraneos* (h. e. non Christianos) *testari ipsam ademptionem communicationis*. Igitur si TERTULLIANUS significasset in hoc loco, Orthodoxos ex ecclesia proiecis- se Montanistas, se certe suosque haereticos dixisset; quod prorsus abhorret. Atque hic alii occurramus necesse est difficultati propositae ab ALLIXIO aduersus receptam de doctrina in hoc libro regnante sententiam*), qui suspicari nos posse dicit, TERTULLIANI mentem iam tum ad MONTANI disciplinam inclinatam fuisse, quod et Christiani *piscicu- li* et Christus *piscis* (ΙΧΘΥΣ) dictus ab eo fuerit, quae nomina essent hausta e libris Sibyl-

MARCION crediderit, in qua re nostra proprie causa versatur; quem quomodo oportet intelligi, clarissime docet argumentum, quo MARGIONEM Epiphanius ait triplicem baptismum confirmasse, ductum e loco illo apud LUCAM c. XII. 50. ubi haud dubie de supplicio suo deque aliquo sibi adhuc imminente baptismo CHRISTVS loquitur: quod allatum quoque a ceteris ad defendendum alterum martyrii baptismum videmus. Quare motus sine vlla dubitatione sic statuo, eum supplicii Christianorum ad exemplum IESV CHRISTI suscipiendis etiam nomen baptismi cuiusdam indidisse.

*) diss. de TERTULLIANI vita et scriptis c. 4. p. 33.

Sibyllinis, ab aliquo Montanista vel ipso etiam MONTANO exaratis; et c. 20. aliquam charismatum mentionem iniecerit, quod Montanismum redolere videretur, in primis cum conferuntur ea cum iis, quae sunt c. 29 libri *de spectaculis* tradita. Sed bene ille fecit, quod hanc ipsam suspicionem non nimis subtilem et acutam putauerit. Nam etsi dederimus, esse etiam eos libros, qui nunc sub nomine Sibyllinorum iactantur, vel a MONTANO, vel ab aliquo eius discipulo confictos, quos tamen magis vellem Gnostico cuidam asserere, TERTULLIANVM etiam inde hoc nomen piscis Christo datum hausisse; tamen ex eo argumento non magis suspectus Montanismi TERTULLIANVS haberi posset, cum hunc composuisset librum, quam IVSTINVS MARTYR, CLEMENS ALEXANDRINVS, ORIGENES alique, qui saepius libros quosdam Sibyllinos ad testimonium citant. Atque si isti libri generatim existerent ipso hoc tempore, quis est, qui possit praestare: non fuisse eos postea adulteratos, ut eam, quam nunc habent, formam receperint? Quod est verendum imprimis in acrostichide libri octavi: Ἰησὺς Χριστὸς Θεὸς Ὑιὸς Σωτὴρ, vnde ipsum hoc Ἰχθύς cognomen sumtum vulgus existimat. Neque enim illa prius est a quoquam veterum proposita quam a CONSTANTINO M. (in *oratione ad sanctorum coetum* c. 18.) cui, vel ex eo, quod Virgilium cecinisse de Iesu Christi nativ-

tivi-

nuitate dicat, (c. 19. sqq) patet, quam nullo negotio verba dari ab hominibus religionem fingentibus potuerint. Atque ut omnia, quae velit, susceperim, ne ipsa quidem haec, quae sunt in hoc Viri docti argumento collecta, consistere et secum consentire possunt. Antiquissimi scriptorum Christianorum, quod GVILIELMVS BEVEREGIVS *) et GVIL. WHISTONVS **) multis docent, hos, quos appellant, libros Sibyllinos antiquissimos confitentur; ex quo necessaria consecutione efficitur; multum eos diuersos fuisse ab his, qui horum nomen nostro tempore mentiuntur, qui ipsi aduersario videntur saeculo P. C. N. secundo compositi. Quid? idem ille, de quo quaerimus, TERTULLIANVS, cum tempore eo, quo proxime aberat a defectione sua, in libro 2. *ad nationes* (c. 12. p. 76. D. 77. A.) antiquissima dicit Sibyllae effata; potuitne igitur ille libros Sibyllinos a MONTANO vel aliquo gregis istius protectos putare? Neque vero quidquam probat alterum illud; quod de charismate ALLIXIVS subiicit, cuius me fateor non satis dilucidam citato c. 20. memoriam inuenire, ac si inveniatur, tam protecto non sequeretur, librum de baptismo ex officina TERTULLIANI Montanistae fuisse

*) in *Codice Canonum Ecclesiae primitivae* lib. I. c. 14. §. 4. sqq.

**) in libro suorum facile optimo: *a vindication of the Sibylline Oracles*. Propos. 10. p. 36. sq.

se egressam, quam illud dici de libro *super spectaculis* non potest, qui est haud dubie, ut alibi ostendebam, ante eius defectionem exaratus. Ac ne quid praetereamus silentio, quo posset quis aliquo modo huic opinioni aduersae libro nostro de *baptismo* veritatem conciliare, fortasse posset excitare c. 20. huius libelli, in quo magnam TERTULLIANVS ait esse vtilitatem abstinentiae a cibis ad euitandas peccati sollicitationes; quod videri posset consentiens cum laudibus inediae iis, quas decantauit in libro de *ieiuniis*. Magis etiam illud est suspectum, cum cap. 8. extr. dicat: *Igni destinatur homo, qui post baptismum delicta restaurat*. At neque hoc vtrumque decretum abhorruit a disciplina recte sentientium sic, ut proprium esset Montanistarum. Nam in illo quidem superiori, quod admitti non potuerit, nihil est, etiamsi aliis in locis TERTULLIANVS nimium huic abstinentiae tribuat; et hoc vel ab ipsis quibusdam Orthodoxae Ecclesiae addictis quamuis inepto sensu defensum est, ut postea docebitur, vel dici commode potuit de iis, qui post baptismum ad viam impiam delati de ea emendanda non cogitant.

§. XXXVI.

Sed age audiamus etiam eos longe plures, qui de *baptismo* librum scriptum ante TERTULLIANI secessionem vno ore consentientur. In quibus

nibus ineptus est error eorum, tanquam PA-
ELII, qui, praecunte quodam modo EPI-
PHANIO *), QUINTILLAM eam, quae huius
viri conscribendi occasionem dedit, ex dis-
ciplina Montanistarum putant fuisse, cui
minae cum se etiam contumeliis opposue-
runt TERTULLIANVS, sequeretur eum tum, cum
hunc librum perscriberet, adhuc a partibus
Ecclesiae purioris stetisse. Quod argumen-
tum omnem certe rem conficeret, nisi le-
uissimus in exponendis haereticorum opi-
nionibus homo EPIPHANIVS etiam hic mo-
re suo errori se dedisset. Nam et Caiano-
rum sectae hanc mulierem addictam fuisse
ait ipse TERTULLIANVS, (C. I.), quorum et
lecta et mores multum discrepant a Mon-
tanistarum disciplina, et nunquam repudia-
tum baptismum a Montanistis legimus, sed
defensum etiam a TERTULLIANO Montanista
multis in locis, ut de pudicitia c. 19. Sed
sunt alia duo argumenta apud DUPINIVM **),
quibus hunc librum in indicem scriptorum
emendationis doctrinae infert, alterum quod
nulli sint huic libro errores Montanistarum
adpersi, alterum quod dicat, potestatem
conferendi baptismi non nisi Episcoporum
esse, nefas etiam esse, si quis illam mulieri-
bus concedat; quae verba TERTULLIANI illi
videntur contraria Montanistarum discipli-
nae.

*) haer. 42. n. 1. 2.

**) nouvelle bibliothèque des auteurs Ecclésiastiques Tom. I. p. 91.

nae. At illud superius eludere quivis facere potest eo, quod dicat, non esse hunc librum oppositum Orthodoxae Ecclesiae doctrinae unde nec admirationem haberet hoc, quod TERTULLIANVS hic nullum ab illa Ecclesia disensum profiteatur, quod nec in aliis fecit, in quibus sibi non pugnandum cum Psychicis esse videbat, veluti in libro *de pallio* aliisque supra pertractatis. Sed in altero DV PINII argumento falsa veris sunt mixta. Itaque, quae recte ex eo pro integritate huius libri doctrina depromi possint postea disputabimus et vnum hic animadvertemus Viri docti errorem. Videlicet Montanistas suspicatur feminis potestatem publice docendi dedisse, quam cum iis adiunxit licentiam TERTVLL. in nostro libello, hunc putat e numero non Montanisticorum esse. In quo haud dubie errat, et contra nitentur hoc loco ex ipsis TERTULLIANI scriptis iam Montanismo infectis, e. c. e. libro *de velandis virginibus* c. 9, nisi eam disputationem occupasset Cl. V. THEOPHILVS WERNSDORFFIVS *). Quam ob rem exponamus oportet illud, quod nos commoveat, ut de libro nostro magis in honestiorem quam peiorem partem pronuntiandum esse putemus. Huius iudicii duplex est causa. *Primum* cum quaestionem tractat de iis, quibus ius sit baptismi conferendi (c. 17.) illam

*) in Commentat. de Montanistis saec. 2. vulgo creditis haereticis. Gedani 1751. §. 19.

lam potestatem summum habere, ait, sacerdotem, qui est Episcopus, dehinc Presbyteros et Diaconos, non tamen sine Episcopi auctoritate propter Ecclesiae honorem. Alioquin etiam, pergit, laicis ius est, — — sed cum ea maioribus competant, ne sibi adsumant dicatum Episcopis officium Episcopatus. Vnde haec consequuntur, TERTULLIANVM librum nostrum scripsisse, tum, cum versaretur in aliquo coetu sacro, qui et Episcopos summos esse putabat rerum sacrarum moderatores, et Laicis non nisi summa in necessitate versantibus ius concedebat, aliquem sacro luacro abluendi. Sed in Montanistarum conuenticulis longe alia videtur consuetudo obtinuisse. Nam etsi non negem, iis etiam suos et Presbyteros fuisse et Diaconos; tamen alium in eorum doctoribus collocandis ordinem obseruatum fuisse, testis est HIERONYMVS *), qui apud nos, inquit, Apostolorum locum Episcopi tenent, apud eos Episcopus tertius est. Habent enim primos de Pepuza Patriarchas, secundos quos appellant Cenonas, atque ita in tertium i. e. paene ultimum locum Episcopi deuoluuntur. Quam si quis dicere velit consuetudinem Montanistarum ab HIERONYMO fictam esse vel TERTULLIANI aeuo recentiore, neque quid mouere HIERONYMVM potuisset, video, vt talia fingeret, quae magno crimini dari Montanistis

*) Epistola ad MARCELLAM, quae est 27. Edit.
10. MARTIANAE Tom. IV. Part. II. p. 65.

nistis non poterant, neque abhorret aliquo modo, qui ipsi se suis vel doctrinis vel institutis a communi Ecclesia seiunxerant, etiam ordinem sacerdotum diuersum a communi consuetudine constituisse, praesertim cum iam ipse MONTANVS Pepuzam Phrygiae oppidum Hierosolymam appellasset *). Atque ecce mihi quantum in nostro libello honorem Episcopis asserat, cum omnem tingendi aqua sacra potestatem ab iis deducat et ipsius Ecclesiae honorem cum horum dignitate coniunctissimum tradat. Sed in libro *de pudicitia*, tam vehementi illo in consuetudinem Orthodoxae Ecclesiae, quam false obsecro perstringit, (c. 1.) *Pontificem scilicet maximum, Episcopumque Episcoporum, eiusque edictum peremptorium?* quam nihil dat tanto viro, a quo dignitas, ut ait hic, Ecclesiae pendebat? Ac si quis putat, quod ego non diffiteor, TERTULLIANVM in illo libro magnam animi permotionem ad causam attulisse, alium dabo e libro *de exhortatione castitatis* haud dubie Montanistico locum, qui longe maiorem, ut mihi videtur, Laicis tribuit baptismi conferendi licentiam, quam eam, qualem nostro in libro defenderat, ut iam video magnum virum, quem honoris causa nuncupo, IVSTVM HENNIGIVM BOEHMERVM acute monuisse **). Vbi cum neque sacerdotibus V. T. neque Christianae

*) V. SVSSEMI: Hist. Ecclesiasticam lib. V. c. 18.

**) diss. IX, iuris ecclesiast. antiqui. §. 5.

tianae Ecclesiae sacerdotibus repetitas permissas esse nuptias TERTULLIANVS dixisset, neque illas ait suscipi a Laicis debere, quoniam et ipsi sacerdotes a Christo constituti viderentur, quare illi etiam offerendi tingendae haberent potestatem et sacerdotes sibi soli essent. Quod tamen non dicat fieri debere, nisi ubi non sit ecclesiastici ordinis confessus; tamen neque mentionem auctoritatis Episcoporum vel ceterorum doctorum publicorum iniicit, ut sit in nostro libro, neque hanc Laicorum potestatem ex officiorum iurisque vicissitudine, ut hic *), deducit, sed plane ex mystico omnium Christianorum sacerdotio; unde magna, ni fallor, duci suspicio potest, aliam plane disciplinam TERTULLIANI, scribendis hos erroribus MONTANI infectos libros, fuisse quam eius, cum animum ad nostrum scribendum adiungeret. Atque ut illud magis confirmem, proponam hic aliquam coniecturam meam, non quasi ipse me putarem errare in ea non posse, sed ut offeram iis, quorum hac de re potest esse iudicium, quod videant valeatne quidquam ad causam nostram viris doctis probanda? Nempe c. 17. libri nostri confutat TERTULL. argumentum illud, quod, quibuscum pugnabunt, homines solebant ex actis quibusdam PAVLLI sumere, ut feminis

*) Ita enim de baptismo c. 16. Laicis etiam ius est baptismum dandi; quod enim ex aequo accipitur, ex aequo dari potest.

minis potestatem publice docendi vindicarent. Haec ego PAVLLI *acta* si quaenata fuerint, quemque auctorem habuerint, ostendere potuero; tum mihi quidem TERTULLIANVS vix videtur ea spernere potuisse, hunc de baptismo librum iam disciplinae Montanistarum deditus scripsisset. Atque haec ego *acta* ea fuisse suspicor, quae apud veteres sub nomine *actorum* PAVLLI et THECLAE existisse nouimus, non quidem eo habitu ac forma, qualem habent edita illa a IO. ERNESTO GRABIO *); sunt enim haec haud dubie temporibus prodeuntibus adulterata: sed sunt in illis tamen Grabianis quaedam quasi venae aut fragmenta eorum THECLAE actorum, quae veteribus celebrata fuerunt, veluti (p. 115.) is locus ubi PAVLLVS THECLAE potestatem imponit, doctrinam Christi aliis publice tradendi. Quae ipsa res, opinor, ostendit, TERTULLIANVM in loco excitato haec *acta* THECLAE habuisse ob oculos posita propterea, quod mentionem iniicit scripti cuiusdam commentarii, quod PAVLLI Apost. nomen mentiebatur, in quo concessa erat feminis haec docendi licentia; id quod magis postea confirmabimus. Sed si quaeratur quis: fuerit is, qui sub PAVLLI Apostoli nomine finxerit haec *acta* spuria, tum ego nullus debito LEVCIVM haereticum, quem vulgo Manichaeum non recte

*) in spicilegio SS. Patrum et Haereticorum. Tom. I. sec. I. p. 95. sq.

iste putant, horum actorum, quae TERTULLIANVS affert, scriptorem existisse. Cur a censeam, breuiter exponendum videtur. *Primum* negari non potest, LEVCIVM VI aliorum Apostolorum sic etiam PAVLLI quaedam acta finxisse, quod PHOTIVS testatur *) qui talia saepius tractauerat. *Deinde* LEVCIVM non Manichaeorum sed Docetarum vel Encratitarum disciplinae deditum fuisse, praeclare probauit vir egregie doctus maximeque limatus ISAACVS BELLOSOBRIVS **), quorum capitalis error continebatur in contemnendis nuptiis; et actorum vniuersorum PAVLLI et THECLAE hic finis est, VI vitam sine nuptiis summis laudibus efferant; multa item sunt alia sub Apostolorum nomine a LEVCIO ad illum errorem per ipsam Apostolorum doctrinam et vsum confirmandum conficta. Porro multis argumentis BELLOSOBRIVS l. c. docuit, LEVCIVM iam saec. II. existisse, et EPIPHANIVS ***) LEVCIVM clarissime appellat IOHANNIS Apostoli discipulum. Itaque et tempore TERTULLIANI exstiterunt haec acta PAVLLI, quae LEVCIVM auctorem habuisse diximus, et est admodum verisimile, TERTULLIANVM non alia nisi LEVCII acta indicare voluisse; nam horum actorum scriptorem, ait, fuisse Presbyterum, qui fraudis

*) in Bibliotheca sect. 114. p. m. 156.

**) Beausobre histoire critique de Manichée et du Manichéisme lib. II. c. 2. §. 2. sq.

***) haer. LI. 6. p. 427. D.

dis in ea re conuictus de loco fuerit h. de munere sacro deiectus. Cui si quis a diderit HIERONYMVM *), qui diserte ait, TERTVLLIANVM dixisse, hunc Presbyterum apud IOANNEM conuictum et remotum a munere publico fuisse propter fraudem commissam profecto videbit scriptorem actorum PAVLI ET THECLAE auctoritati IOANNIS Apostoli fuisse subiectum, quod dici de LEVCIO, v modo ostendi, optime potest. Denique mihi peropportuno cecidit, vt huius rei etiam in PHILASTRIO **) aliquam significationem reperirem in loco eo, vbi de SELEVCO haeretico eiusque doctrina disserit. Nempe consentientur omnes, SELEVCM haeticum et LEVCVM nostrum eosdem esse. Iam ecce mihi quaeso, quid de SELEVCO suisque PHILASTRIVS? *Baptismo*, inquit, *non videntur propter verbum hoc, quod dixit Ioh. Baptista: ipse vos baptizabit in spiritu et igne.* Nihil similius hoc esse potest illorum errorum, quos TERTVLLI in libro de *baptismo* confutat. Negabant haeretici, aduersus quos ibi disputat: sacro lauacro tingendos Christianos esse, atque is ipse dicta Ioannis de baptismo per spiritum et ignem suae sententiae conciliat; quare quid est probabilius, quam aduersarios TERTVLLIANI a sententia LEVCII steterisse, qui, teste PHILASTRIO, idem prorsus dixerat. Nemo mihi hic occurrat: SELEVCM V. LEVCIVM,

*) in catal. scriptorum eccles. c. 7. p. 104.

**) de Haeresibus c. 55. Edit. FABRICII p. 112.

CIVM, de quo PHILASTRIVS loquitur, Manichaeum fuisse atque diuersum a LEUCIO, Ioh. Apostoli discipulo, PHILASTRIVM etiam hominem nullius pretii esse; vnde existeret, quod fidei huius male ambulanti credere nos non oporteat. Namque istud discrimen fictum esse ac nullum, satis aduersus FABRICIVM BELLOSOBRIVS (l. c. cit. §. 3.) defendit, et PHILASTRIVM no. quidem ignoro nugatorem esse in plerisque, etiam in enarandis ipsis SELEUCI erroribus, qui certe LEUCIO, Ioh. discipulo, tribui non omnes possunt; sed in nugis illis Philastrianis quis nulla dicere audeat veritatis semina latere? Sit igitur hoc constitutum, TERTULLIANVM in libro nostro, cum acta PAVLLI reiiceret, scriptum aliquod repudiasse, quod fictum erat a LEUCIO, qui iustitiam vitae, sine nuptiis transactae, omni modo defendebat. Iam placet prouocare ad PACIANVM Episcopum Barcellonensem Saec. IV., qui *) *Phryges h. e. Montanistae, inquit, se animatos a LEUCIO mentiuntur.* Neque illud testimonium viderur a vero aberrare propterea, quod certum est, Montanistas eodem modo atque Encratitas, e quorum disciplina LEUCIVS erat, nimium tribuisse iis, qui abhorrebant a nuptiis. Vnde hoc effici posse credo:

*) Epist. I. ad Sympronianum Nouatianum, edita in Biblioth. maxima P. P. Lugdunensi Tom. IV. p. 305. G.

do: TERTULLIANVM, si quidem librum nostrum, inter MONTANI discipulos constitutus scripsisset, cautius fuisse locuturum de libro tali, qui LEVCIVM auctorem habebat, neque illum fraudis accusaturum, cum is ipse cum Montanistis sentiret. Quod si quis contradicat, elabi nobis illam causam propterea quod non satis constat: ignoraueritne TERTVLL. verum horum actorum parentem? (quod vix credibile est in tam curioso vniuersae antiquitatis exploratore) dabo illud, si ita placet; hoc tamen mihi quisque vicissim dederit, nisi quis contrariam sententiam docuerit, satis hanc suspicionem impedire debere, quo minus hunc TERTVLL. librum ad genus eorum librorum abiiciamus, quos post secessionem ab Orthodoxis factam composuit.

§. XXXVII.

Venio nunc ad libros, quos *uxori suae* TERTVLL. inscripsit, qui quod sint coniunctim editi, dubitari non patitur libri posterioris principium *). In quibus libris tametsi sint, quae videantur erroribus Montanistarum consentanea; tamen ego hos auctorem potius in numero eorum collocare, quos ante hanc defectionem perscripsit. Quod mihi primum videtur confirmare eo, quod nusquam suum Paracletum TERTVLL. iactat in

*) Proxime tibi — — quid feminae sanctae sectandum sit, persecutus sum.

in rebus iis, in quibus multum auctoritatis huius effata habitura fuissent. Namque, ut hoc utar, cap. 7. lib. I. extrem. ubi satius esse disputat fugere secundas nuptias, nulum excitat PARACLETVM, quem locum nunquam praetermittit in libris, qui e Montanistarum disciplina prodire, sed vnam adhibet auctoritatem disciplinae Ecclesiae et Apostoli legem, qua, qui bis *) matrimo-
nium

- *) Perspicue, nisi fallor, hic locus, et alter ille e libro *de exhort. castit.* c. 7. excitatus, ut alia multa non tangam, docet, antiquam Christianorum Ecclesiam verba PAULI 1. Tim. III. 2. de Episcopo *μᾶς γυναικὸς ἀνδεῖ* sic cepisse, ut PAVLLVS de secundis doctorum nuptiis dixerit. Nam in illo TERTULLIANI loco, cum interdictas has sacerdotibus V. T. dixisset Christo, inquit, *servabatur sicut in ceteris, ita in isto quoque, legis plenitudo.* Inde igitur apud nos plenius atque instructius praescribitur, unius matrimonii esse oportere qui alleguntur in ordinem sacerdotalem. Vsque adeo quosdam memini digamos loco deiectionos. Vbi neque vult illis de sacerdotibus intelligi, qui praeter uxorem etiam meretrice quadam utebantur, ut videbatur HEUMANNI in *Erklärung des N. T.* Part. IX. p. 179., neque more Montanistarum loquitur. Nam contra illam HEUMANNI interpretationem pugnat vniuersum TERTULLIANI consilium, qui clare dicit de *castrata licentia saepius nubendi*, et cap. 6. de duplici Dei dispositione, una illa; *Crescite et multiplicamini*, altera; *Tempus iam in collecto est* etc., qua Deus abolefecerit priorem. Neque commemorat sententiam Montanistis propriam, sed
K 2 illis

nium contraxerant, ait, ab officio publico
 seiungi, quae verba haud scio, an non sin-
 minus accommodata scriptori Montanistico
 quam ei, qui doctrinas Ecclesiae rectius sen-
 tientis sequebatur. Deinde in eadem lectio-
 ne uxorem, si denuo societatem coniug-
 lem inierit non, ait, male facere, adici-
 que e mente PAULLI Apostoli non quidem
 non honestas esse secundas nuptias, sed
 tamen eas sollicitudinem non leuem calamita-
 tesque inducere. Neque lib. II. c. 1. absti-
 nentiam a nouo matrimonio aliunde com-
 mendat, nisi ex eo, quod ea maiorem af-
 ferat vtilitatem. Quod est nimiae lenitatis
 in scriptore Montanistico, cuius disciplina
 omnes secundas nuptias in loco summorum
 vitiorum habebat. Denique libro II. uxori
 suae permittit nouam post obitum suum con-
 iunctio-

illis atque Catholicis communem. Nam pri-
 mum in locis similibus libri de *Monogamia*
 (c. ii.) conuincit aduersarios iniquitatis re-
 petitarum nuptiarum sic, vt eos tale matri-
 monium postulare dicat ab iis, quibus non liceat
 tale habere, ab Episcopo monogamo, a pres-
 byteris et diaconis eiusdem sacramenti, a viduis
 etiam, et laicis et ab Apostolo interdictas
 argumentatur nuptias, propterea, quod to-
 tum ordinem Ecclesiae (h. e. sacerdotes) de
 monogamis disponat. Quae omnia ostendunt
 Catholicos secundas sacerdotum nuptias re-
 pudiasse, cum ex eorum sententiis colligat
 nec laicis huiusmodi nuptias concedi posse.
 Ac. c. 12. planissime sic ait Catholicos argu-
 mentatos: *Solos, qui sunt in Clero, monoga-*
miae

unctionem ineundam, neque illud, alia se-
 niori lege, nisi ut nubat Christiano, dicit-
 que (c. 1. p. 187. B.F.): difficilium rerum
 facilem esse veniam. Sed Montanistae quo
 modo excipiebant eos, qui ad nuptias re-
 dierant? *Digamos*, inquit, TERTVLLIANVS
 (de pudicit. c. 1. extrem.) *foris sistimus, eun-
 dem limitem moechis quoque et fornicatoribus
 figimus -- non amplius ab Ecclesia quam pu-
 blicationem dedecoris relaturis.* Scilicet hoc
 est facilem veniam dare. Iam haud difficile
 est ad iudicandum, num possint ista tam
 clara, quae causam a nobis propositam ad-
 iuvant, loca conuelli aliqua tali similitudine
 dictorum quorundam, quae sunt in istis li-
 bris, cum iis, quae seuerior MONTANI dis-
 ciplina in aliis TERTVLLIANO persuasit. Il-
 lud vero vnum, quod habet HOFFMANNVS
 (l. c.

*miniae iugo adstrinxit; ergo id non omnibus prae-
 scribit. Deinde hanc constitutionem, qua
 sublatae sint secundae nuptiae, non Para-
 cleto sed Christo tribuit, et adhibet Aposto-
 li verba, qui plenius atque instructius (quam
 in V. Test.) praescripserit: unius matrimonii
 esse oportere, qui allegantur in ordinem sacerdo-
 talem. Tum statim addit: Usque adeo quos-
 dam memini digamos loco deiectos. Quod de
 Catholicis oportet intelligi; nam Montani-
 stae ne Laicum quidem secundarum nuptia-
 rum reum tulissent. In nostro vero loco sic
 loquitur: Quantum detrahant fidei, quantum
 obstrepant sanctitati nuptiae secundae, discipli-
 na Ecclesiae et praescriptio Apostoli declarat,
 cum digamos non sint praesidere, cum viduam
 adlegi in ordinem, nisi uniuiram, non concedit.*

(l. c. §. 12.), argumentum, quod libri isti scripti sint, cum quaestio de fuga in periculo propter religionem agitata fuisset, eaque salutem petere quemquam debere TERTVLL. cum Montanistis negasset; hoc illud vnum adeo nos non mouet, vt eamus in eius sententiam, vt ab ea magis retrahatur. Nam ille ipse locus, quem promittit lib. I. c. 3: *Etiam in persecutionibus melius est ex permisso fugere de oppido quam deprehensum et distortum negare*, ille satis docet TERTVLL. non omnem fugam in tali tempestate non legitimam existimasse, eum igitur confirmat, tempore eo, quo hos composuit libros, cum Montanistis minus quam cum ceteris sensisse.

§. XXXVIII.

Quam ob rem etiam hos eximamus e librorum Montanisticorum numero, et qui eo rectius referri debeant, videamus. In quibus non dubito aureum *de patientia* librum primo loco ponere. Nam etsi TITLÉ-MONTIVS *) hunc velit iis adiungere, qui superiores sunt defectione TERTVLL. ad Montanistas, propterea, quod et fugam in publicis Christianorum propter religionem calamitatibus non spernit, et magnam modestiam adhibet; tamen illa nequaquam idonea ad hanc rem confirmandam arbitror.

Nam

*) Mémoires p. I. a l'histoire Ecclésiastique Tom. III. p. 262.

Nam de modestia, ea non video quare uti TERTULLIANVS non etiam post susceptam in Orthodoxos inimicitiam potuisset, neque enim ea propria est virtus recte sentientium; et illi alteri ne sua quidem veritas constat. Etenim in eo loco, e quo potestatem fugiendi a TERTULLIANO concessam excitare conatur (c. 13. p. 168. A.) fuga illa nullo modo conceditur, sed ipsam patientiam, affirmatur, firmitatem humanae imbecillitatis praestare; ignem et crucem et bestias et gladium ipsa constantia vinci. Arqui sunt etiam in hoc quamuis praeclaro libello plura, quae animum TERTULLIANI Montanistarum erroribus non leuiter tinctum ostendunt, suntque ibi omnes fere Montanistarum errores propositi. Ac significatio illa quidem Paracleti subobscura est, non nulla tamen in hoc loco c. 1. (p. 159.): *ad capienda et praestanda ea, sola gratia diuinae inspirationis operatur.* Porro praestantia nuptiarum non repetitarum ita fere proponitur c. 13. (p. 168. A.): *Patientia sanctitati quoque procurat continentiam carnis; haec et viduam tenet et virginem adsignat, et voluntarium spadonem ad regna caeli leuat.* Secundas item nuptias adulterii nomine traducit c. 12. (p. 167. A.). Inediae ex arbitrio susceptae maxima laus ex h. l. cernitur c. 13. (p. 167. D.). *Afflictio carnis hostia domino placatoria per humiliationis sacrificium, quum sordes cum angustia victus*
Domi.

*Domino libat, contenta simplici pabulo puro
que aquae potu, quum jejunia coniungit, quum
cineri et sacco inolefcit.* De fuga iam dixi,
Negata denique semotis a societate sacra
peccatoribus venia nonne est in his verbis
c. 12. (p. 167. A.), vbi omnem peccato-
rum spem non in venia ab Ecclesiae sodali-
bus obrinenda ponit, sed in salute ea, quam
Christiani horum emendationem expectan-
tes vel exoptarent vel exorarent; praeter
quod a collegio sacro Montanistarum expe-
ctandum nihil erat? (Vide *de pudicitia* c.
1. extr.). Qui Montanistarum errores quam-
uis non possint nisi per quaedam veluti in-
volucra in hoc libro perspicui; tamen ex eo
nihil efficitur, nisi quod hic libellus sit ex
eo tempore, quo illa TERTULLIANI conten-
tio in defendendis Montanistarum scitis vel
nondum exarserat, vel restincta aliquo mo-
do erat. Aeras igitur huius libelli non sa-
tis certa est. Quod imminente iam Chri-
stianis periculo scriptus sit, non admodum
dubitem, est enim aliqua huius sententiae
non inepta ratio in ipso libri argumento
quaerenda. At vero scripseritne illum TER-
TVLL. inter motus SCAPVLAE aduersus Chri-
stianos, imperante CARACALLO, excitatos,
quod ALLIXIO placuit, an sub initium cala-
mitatum publicarum sub SEVERO AVG., quo
tempore et ille de *fuga in perse.* placidus il-
le non minus et mitigatus commentarius
prodiit, id nemo facile dixerit; quare ad
alium transeamus.

§. XXXIX.

Est is *de velandis virginibus* liber, quem ad primos errorum MONTANI plenos pertinere, non admodum dubito. Nam de illo nos haesitare non sinit creberrima Paracleti nouaeque eius disciplinæ commemoratio; ut ne necesse quidem sit, vel libri istius similitudinem cum iis de *cultu feminarum*, qui sunt e Montanistarum disciplina, vel obscuriorem vnius coniugii (c. 3. p. 194. A.) defensionem referre. Quid enim illa significatio reuelationum, quibus. ut ait ille (c. 17 p. 204. A.), Dominus velaminis spatia metatus est? quid nouitas correctionis, quam lege fidei (in symbolo Apostolico comprehensæ) manente, cetera disciplinae et conuersationis, operante et proficiente usque in finem gratia Dei, admittant (c. 1 p. 192. c.)? quid ille Paracletus, quem miserit Dominus, ut paulatim dirigeretur et ad perfectum perduceretur disciplina? (ibid.) quid enarratio aetatum disciplinae Christianae, in quibus iustitia demum per Paracletum componenda sit in maturitatem? quid, inquam, haec omnia aliud quam TERTULLIANVM MONTANI discipulum testantur? Sed neque illud magis obscurum est, primum hunc fere foetum esse, quem coniunctus cum Montanistis ediderit. Namque, ut ab hoc ordiar, nullus fere est inter omnes eius Montanisticos liber, in quo

quo maiorem vim adhibeat ad defendendam disciplinam Montanistarum a culpa nouitatis, quam is, de quo quaeritur, in primis sect. 1. 2.; quod certe dat locum suspicandi non inepte, TERTVLLIANVM hunc, quam primum se Montanistis adiunxerat, composuisse, vt crimen a se nouarum rerum remoueret. Nec in vlllo alio magis videtur Paracletum eiusque disciplinae diuinam originem defendere nisi in hoc ipso, quam non modo agnitionem Paracleti sed defensionem cum alibi (*adu. Praxeam* c. 1. p. 634. D) dicat se disiunxisse a Pſychicis, facile est intellectu, nostrum librum, in quo vehementer eum quidem defendit, inter primordia temporis ab ipso apud Montanistas acti exaratum fuisse. Atque illud confirmari multis argumentis non probabilitate destitutus potest. *Primo* sub isto ipso tempore scripti sunt libri *de cultu feminarum*, vt alio loco disputabamus, isti vero eiusdem prope sunt cum nostro argumenti. *Deinde*, cum haberet occasionem satis opportunam inuehendi seuerius in orthodoxae ecclesiae addictorum, nonnullorum saltem, in velandis virginibus consuetudinem contrariam suae; tamen hic multo modestius disputat, quam in aliis, qui sunt Orthodoxis oppositi, quod, nisi quod vellemus admittatur, conceptu difficile esse quisque dicet, qui vehementissimam TERTVLLIANI in defendendo Montanismo animi commotionem aliunde

de intellexit. *Denique*, tametsi multum profuisset causae, cuius in libro nostro defensionem susceperat, si calamitatum publicarum et periculorum, quibus Christiani a Deorum cultoribus obiciebantur, mentionem iniecisset, ipse etiam TERTULLIANVS, qui nihil solet omittere causae suae proficuum, illud argumentum in libris *de cultu feminarum* nostri similibus adhibuerit; tamen hic ne vno quidem verbo eas ait existisse. Qua ex re colligi potest, eum scriptum esse tum, cum talibus malis non essent Christiani oppressi. Atqui cum eum dixerimus compositum esse, postquam TERTULLIANVS se Montanistis adiunxerat, apparet, nostrum librum non posse antiquiorem esse anno CC. quoniam TERTULLIANVM alibi docebamus eo anno ad Montanistas transiisse; neque multo posteriorem etiam, cum anno CCII. calamitates a SEVERO excitatae iam ceperint initium. Sed eum librum noluimus inter illos referre, quorum aetas certissime constaret propterea, quod coniectando magis quam adhibitis certissimis argumentis eius potuerunt natales constitui.

§. XL.

Neque vero ita multo post scripti videntur libri ii, quibus domesticas Montanistarum doctrinas a contemptu et impetu contrariae patris vindicare studuit, quales sunt, *de exhortatione castitatis*, *de monogamia*, *de*
jeju-

jejuniis, deque pudicitia commentationes. Quas esse omnes plenas errorum MONTANI nemo est, qui dubiter, et eas hoc fere tempore h. e. sub initis Montanismi SEPTIMI prodiisse, dubitari vix magis potest. Quod vtrumque singulos hos libros percurrendo breuiter docebimus, ne haec nostrae scruptionis pars, quamuis ab aliis etiam tractata, desiderari videatur. Sunt vero isti, si quid video, eodem ordine editi, quo eos enarrauimus; ita vt horum primus videri possit is, qui est *de exhortatione castitatis*. Qui quidem non refertur ab HIERONYMO (Catal. scriptor. Eccl. c. 53.) in numero librorum, quos ad defendenda MONTANI scita TERTULLIANVS composuerit; sunt etiam in hoc libro, quae rem non satis excutienti persuadere possent, nondum tum de illa disciplina eum fuisse; sed ea quidem sunt leuiora. Nam quod HIERONYMVS in indice horum librorum nostrum non habeat, huius rei potest haec ratio esse; quod non voluerit enumerare, nisi libros eos, quos opponendi Orthodoxis consilium TERTULLIANO fuit; is vero *de exhortatione castitatis* liber non iis oppositus est, sed scriptus ad docendum fratrem, nescio quem, quem non tam confutare de nuptiis repetendis cogitantem voluit, quam ad omittendas istas adhortari. Praeterea non equidem inficior, satis hic modestiae et plus esse quam in ceteris, qui doctrinam aliquam Montanistarum dispu-

disputant, ipsum etiam TERTULL. in hoc libro suadere magis et utile honestumque dicere vnum coniugium, quam perfectam intermittendarum secundarum nuptiarum necessitatem defendere; unde colligere quis posset, eum inclinasse forte, sed nec tum se applicasse ad partes Montanistarum, quem admodum et illud in libris *ad uxorem* superius diximus. At ista modestia facilitasque eius apparet etiam in aliis libris haud dubie tempore eo scriptis, quo iam se disciplinae MONTANI dediderat, et admiranda non nimis est in libro tali, qui est instar epistolae suasoriae, in qua solemus uti summissiori placidaque dictione, ac scriptus videtur non ad aliquem Montanistarum, qui seueriore disciplina delectabatur, sed ad quemdam de Ecclesia Orthodoxorum hominem. Cuius rei non obscura est in principis libri significatio, ubi fratrem illum ait sine dubio *de exitu singularitatis* (h. e. de restaurandis nuptiis) *cogitare*; quod haud scio an non cadat in eum, qui cum Montanistis non legitimas putabat secundas nuptias. Neque ego ignoro scrupulum TILLEMONTII (l. c. p. 202.) qui et magnam sibi fingit inter hunc et *de monogamia* commentarium dissimilitudinem, quae nulla fere est recte attendenti, et praeteritam silentio MONTANI memoriam miratur. At ne appellem illum locum, quem non expressum in libris nostris RIGALTIVS (in not. ad h. l. p. 114.) restituit, in quo summae

lud tamen multo est probabilius propterea quod admodum credibile est, TERTVLLIANVM statim sub initium suscepti Montanismi animum ad huius disciplinae doctrinam defendendam appulisse. Id si verum sit, incidit profecto hic liber in ea tempora, quibus iam ignis calamitatum publicarum inter Christianos exarserat. Hoc igitur loco dum requiratur, qualis vexatio Christianorum intelligenda sit, demonstrari ista nullo negotio potest. Nam post TERTVLLIANI ad Montanistas secessionem ea repente exstitit rerum perturbatio, quam SEVERVS AVG. edito suo concitauerat. Atque haec cum coepit a CCII. fere post annum CCIV. desierit, scriptique sint post librum nostrum libri *de jejuniis*, *deque pudicitia*, non librum nostrum abhorret in annum fere CCIII. conuicere. Neque vero vereor, huic subiungere illum *de jejuniis* librum, quem posteriorem esse libro *de monogamia* et alteram veluti disputationis aduersus Psychicos partem, initium istius libri satis ostendit, ipsumque illud docet non ita multo post illum editum a TERTVLLIANO fuisse. Est igitur is quoque in publica quadam vexatione expositus, quam significare hinc inde, veluti in extrema libri parte videtur; nec potest vindicari a Montanismi suspitione non modo propter illam libri aetatem, sed propter Paracleti etiam defensionem *), et bellum Psychi-

*) c. 10. p. 708. D. c. 11. p. 710. A. c. 13. p. 711.
C. c. 10. p. 708. C.

Psychicis publice in hoc libro indictum. Post hunc vna restat commentatio, Psychicis studio opposita, ea videlicet, quae est de pudicitia instituta. Quam esse contra aduersarios Montanistarum scriptam nemo unquam dubitauit, nec dubitare quis potest propterea, quod ipse illud TERTVLL. seque alienum a societate Psychicorum profiteatur *). Suntque multa vel libro ipsi impressa (c. 22) vel aliunde certa signa, qualia ORSVS **) produxit, quae non admodum recentiore hunc librum calamitatibus a SEVERO Christianorum familiae inflictis, annum igitur natalem huius libri fere CCIV. aut sequentem ostendunt.

§. XLII.

Hos nondum fere libros contra Ecclesiam Orthodoxam confecerat, cum alii se generi disputationum aduersus haereticos dederet. Namque horum doctrinas libris statim sibi subiectis TERTVLLIANVM exagitasse, non abhorret a vero, quoniam ipsi hi libri eandem fere aetatem magna sub SEVERO calamitate Christianorum paullo posteriorem produnt; et si quis coniecturae dandus est locus,

*) c. 1. p. 715. D., c. 6. p. 721. A. c. 10. p. 726. D. c. 16. p. 735. D. cet.

**) in disl. de pace et absolutione capitalium criminum a catholica Ecclesia tribus prioribus Saeculis non denegata. Cap. IV. Digress. 3. p. 120. sqq.

locus, non inepte quis TERTVLLIANVM con-
centum cum vera Ecclesia suum in rebus ac
fidem pertinentibus ipsis his doctrinīs aduer-
sus haereticos defendendis confirmare vo-
luisse diceret. Ac in his libris nulla videtur
antiquior disputatio illā, quae est aduersus
PRAXEAM; nam et videtur paullo ante li-
brum *contra Valentinianos* conscripta; nus-
quam enim in hoc *Antipraxeā*, quamvis
saepenumero Valentinianos commemoret,
ad librum Valentinianis oppositum prouo-
cat, quem morem alias, id quod omnibus
ipsum legentibus constat, tenere solet TER-
TVLLIANVS; et quod videtur ad ea, quae
diximus, confirmanda, accommodatius,
PRAXEAS is erat haereticus, quem Monta-
nistae sibi longe molestissimum putare de-
bebant, quoniam is ipse, praeterquam quod
errorem doctrinae de Triade sanctissima ad-
uersum disseminauerat, persuaserat etiam
Pontifici Romano, quem viri docti satis
bene VICTOREM fuisse existimant, vt iam
paratam Montanistis pacem refringeret (*Vid.*
c. 1.). Neque ergo difficile est credere,
initium disputationum suarum TERTVLLIA-
NVM a velitatione cum PRAXEIA fecisse. Quam
nemo negabit a TERTVLLIANO Montanista
fuisse susceptam; ipsum enim nomen Psy-
chicorum (*c. 1.*), ipse PARACLETVS, in
quo se melius de veritate mysterii de sum-
ma maxima Triade edoctum profitetur (*c.*
2. p. 635. A. c. 8. p. 639 D. &c.), ipsa de-
nique

nique professio: agnitionem PARACLETI et defensionem seiunxisse se a Psychicis, ponunt illud supra omnem dubitationem. Sed de ipsa huius libri aetate nos non audemus asseueranter pronunciare, quamuis, si ista aduersus PRAXEAM disputatio prima est inter concertationes cum haereticis, atque hae securae sunt statim libros Orthodoxae Ecclesiae oppositos, anno fere CCIV. aut V. assignari non male possit. Hanc excipisse librum *aduersus* HERMOGENEM non dubitarim dicere, est enim iste antiquior libro *de anima* et illo *aduersus Valentinianos*, ut postea docebitur, qui cum compositi sint fere transactis furoribus Seuerianis, eidem cum *Antipraxe* anno tribuendus videtur noster libellus, quem a Montanista TERTULLIANO profectum esse peracerba in repetitas ab HERMOGENE nuptias oratio (c. 1.) non obscure declarat. Huic veluti appendicem adiecit, quod initium libri et multa alia loca docent, librum *de anima* refertum somniis innumerabilibus, qui habet haud dubias Montanismi notas *), sed fueritne eodem fere cum libro *aduersus* HERMOGENEM anno, an post annum demum CCVIII. scrip-

*) e. c. cum c. 55. et 58. Paracleti monita et testimonium excitat, ibidemque et c. 9. (p. 311. A.) dicit suos *spiritalia charismata* agnoscere, ac post Ioannem quoque *Prophe-tiam* meruisse consequi.

scriptus, illud vero cadere in disceptationem potest. Nam c. 2. (p. 324.) *Inesse*, a nobis τὸ δὲ ἀληθὲς naturaliter iam et MARCINI ostendimus; quae disputatio in libro, quae exstat, *aduersus* MARCIONEM secundo c. occurrit; sed potest etiam a TERTULLIANO vnus librorum contra MARCIONEM de peritorum intelligi. Si illud statueris, erit *anima* scripta posterior anno CCVIII; si hoc, potest etiam ante illum annum collari. Quarum sententiarum mihi magis posterior probatur: nam vt appendices librorum, qualis est noster libellus, magis moris est statim, non longo post tempore iis subiicere, sic et eodem modo in *Scorpiace* amissos iam libros aduersus MARCIONEM excoitat (V. supra §. XXVI.), et erit ordo librorum TERTULLIANI, si ista admittatur sententia, multo concinnior. Etenim in ista *Scorpiace*, quam probauimus anno CCIV. scriptam fuisse, haereticos, Gnosticos et Valentinianos, queritur impugnare supplicia sponte a Christianis propter religionem suscepta (c. 1. p. 176. a. c. 4. 3.). Sed in libro *de anima* (c. 55.) multa disputat de gloria martyrum, et huic libro, vt postea apparebit, statim subiecit aduersus Valentinianos librum, in quo (c. 30. init.) impugnatam ait a Valentinianis martyrii necessitatem. Itaque satis videtur veritati consentaneum, nostrum *de anima* et *aduersus Valentinianos* librum non multo post *Scorpiace* anno fere CCV. fuisse conscriptum.

§. XLIII.

Ordo igitur librorum postulat, ut nunc de hac VALENTINIANORVM reprehensione dicamus. Est vero illa defectio TERTULLIANI ad Montanistas inferior: quod quidem dicta huic disputationi adpersa non planissime docent; nihil est enim in hoc libello doctrinarum, quod non potuisset etiam ab Orthodoxo proficisci; sed tamen id apparet dupliciter. Primum, quod iam se dicat (c. 16. extrem.) cum HERMOGENE de eodem atque cum Valentinianis argumento congressum fuisse, quae Antihermogeniana disputatio est a nobis modo Montanistico scriptori asserta; deinde quod vehementer oporat (c. 5. extr.) ut sibi daretur assequi PROCVLVM in omni opere, quem et *virginis senectae et Christianae eloquentiae dignitatem* appellat. Hunc PROCVLVM ego non dubito PROCVLVM illum Montanistam fuisse, cuius exstat apud EVSEBIVM (lib. VI. H. E. c. 20.) memoria, cum propter laudem virginittis eius, quam tanquam praeclaram in eo virtutem TERTVLL. collaudat, tum propterea, quod ipsum *nostrum* nuncupat, distinctum hoc nomine ab iis, quos modo laudauerat, IVSTINO MARTYRE, MILTIADE (*Ecclesiarum Sophista*, ut ait forte incensus odio huius viri, qui, (ut refert EVSEBIUS l. c. lib. V. 17.) etiam se Montanistis opposuerat), atque IRENAEO, scriptoribus Orthodoxo-

thodoxae Ecclesiae. Sed ipsam huius libri aetatem si quis subtilius percunctatur, satis videtur consentaneum dicere, eum esse non ita multo post sopitam quodam modo crudelitatem in Christianos exaratum. Nam et confessionem veritatis christianae sub potestatibus istius saeculi et apud tribunalis praesidium (quam vrget c. 30.) defendere non admodum necesse erat, nisi tum vel ipsum illud calamitosum tempus, vel eius viua memoria exstitisset, et est, vt modo dicebamus, hic liber eodem fere cum *Scorpiace* tempore scriptus, postquam furor SEVERI restinctus fuerat, vt historia huius temporis docet. Itaque placet ad librum *de praescriptionibus haereticorum*, progredi, quem huic subiicere non dubitamus; quidquid etiam in contrariam partem TILLEMONTIVS *) et WHISTONVS, **) disputauerint. Nam libro I. *aduersus Marcionem* c. 1. (p. 431. A. se aliquando exaraturum promittit disputationem *de praescriptione* aduersus haereticos, e quo hoc necessaria conclusione elicitur, demum post annum CCIII. nostrum librum luci fuisse expositum. Atque illud ipsum, neque tempore eo, quo librum nostrum perscriberet, vacuum a Montanistarum errori-

*) l. c. Part. III. p. 203. et not. 6. sur TERTUL- LIEN. p. 656.

**) in scripto: the true origin of the Sabellian and Athanasian Doctrines of the Trinity p. 3. sq.

roribus fuisse animum TERTULLIANI, clarissime ostendit; ut non dicam, horum errorum vestigia non obscura esse in hoc libro, veluti c. 40. ubi, cum doceat, etiam malignum genium aemulari institutiones diuinas, *quid quod inquit, et summum Pontificem in unis nuptiis statuit, habet et virgines, habet et continentes*, et quae sunt generis eiusdem. Sed age aperiamus ea capita, vnde omnis ad hanc causam disputatio ab iis, qui contra sentiunt, ducitur. Ac primum aiunt, locum a nobis e libro *aduersus* MARCIONEM exitatum significare etiam posse librum iam scriptum, WHISTONVS etiam aliud exemplum ponit huius loquendi modi nec necessarium in re omnibus nota nec vlllo modo aptum e lib. V. c. 19. Sed illud defendi non satis potest. Nam quotiescunque TERTULLIANVS aliquem librum iam a se compositum profert, nunquam futurum adhibet loquendi genus, sed vbiuis praeteritum, atque eodem, opinor, modo praeteriti temporis flexionem vsurpaturus fuisset TERTULLIANVS, ut fecit de hoc libro alibi *), si illum iam a se compositum voluisset dicere. Neque vero illud minus est contortum, cum locum ex *Antimarcione* TILLEMONTIVS putat remanere potuisse e libris iis, quos ante hoc, quod exstat, opus *aduersus* MARCIONEM iam contra eum scripserat. Nam et illud mera coniectura est nullo modo probabilis propterea,

*) in libro de carne Christi, c. 2. p. 359. A.

terea, quod TERTVLL. cum se ad scribendo nostros *aduersus* MARCIONEM libros accingeret, vnā illi oppositam disputationem rescissam, alteram amissam confirmat, et istud argumentum TILLEMONTII in se etiam ineptum est. Quod vero dicit, librum *de carne Christi* esse priorem libris nostris *aduersus* MARCIONEM; hunc vero posteriorem librum *de haereticorum praescriptione*, ea non conor attingere; est enim ea de re satis §. XXVIII. et XXIX. disputatum, vnde intelligetur, primum nostrum librum Antimarcionis, de quo hic quaerimus, non esse cum ceteris editum, nec vllō modo illo *de carne Christi* posteriorem. Sed in fine libri de praescriptione TERTVLLIANVS: *nunc quidem generaliter*, inquit, *actum est a nobis aduersus haereses omnes, certis et iustis et necessariis praescriptionibus repellendas a collatione scripturarum, De reliquo — etiam specialiter quibusdam respondebimus.* Audio, Quid ergo est? omnes sunt TERTVLL. aduersus haereticos libri posteriores eo, qui est *de praescriptione*. At istum locum TILLEMONTIVS, vt mihi videtur, non recte cepit. Nam in eo loco non generatim in hoc libro, TERTVLLIANVS ait, se haereticos confutasse. sed addit, se id fecisse vniuerse *certis et iustis et necessariis praescriptionibus*. Itaque in aliis libris non se pollicetur separatim confutaturum haereticorum singulorum doctrinam, sed ostensurum se, singulos etiam haereticos eorumque

que scita aetate doctrinis recte sentientium
cedere. At denuo WHISTONVS l. c. p. 4.:
antiquior est is *de praescriptione* commenta-
rius *apologetico* TERTVLL. Quam ob rem
obsecro? *expedite*, inquit in *apolog.* c. 47.,
praescribimus adulteris nostris, illam esse re-
gulam veritatis, quae veniat a Christo, trans-
missa per comites ipsius, quibus aliquando po-
steriores diversi isti commentatores probabuntur.
Acutum vero hominem, qui cum de prae-
scriptione audit, etiam librum super ea re
scriptum vider! Et ea quidem oppugnatio
ad aetatem huius libri magis pertinebat; ce-
tera, quibus se adactos eo dicunt, ut hunc
librum e numero Montanisticorum proscri-
berent, haec sunt. *Primum* WHISTONVS ad-
iectum libro nostro libellum, qui haereticos
ortos in familia Christianorum recenset, ob-
iicit, in quo planissime *οἱ κατὰ πέρυας* hae-
retici condemnantur; quod esset argumen-
tum nullo modo eludendum, si, quod pro-
bandum suscipit WHISTONVS, hic libellus vin-
dicari TERTVLLIANO posset. Sed quid pro
sententia hodie a viris doctis prorsus pro-
fligata disputer, audiamus tamen. Idem est,
ait, in hoc, quod in scriptis TERTVLLIANI,
dicendi genus. Quomodo tandem? Grae-
ca saepius verba libellus latinis miscet; lo-
quitur eo modo, quo Africani solent, hor-
rido illo et paene barbaro; acutis persequi-
tur haereticos conclusiunculis, multa etiam
ex IRENAEO sumit; denique haereticos nar-
rat

TAT & TERTVLLIANO commemoratos, etiam eos, quos vnus ille habet, veluti EBRONI et PRAXEAM. At si, qui hunc libellum scripsit, Afer genere fuit, vel TERTVLLIANVS descripsit? Nihil ad haec WHISTONVS Progrediamur ergo. Clarissime AVGVSTINVS (de Haer. n. 86.): TERTVLLIANVS *transiit ad Phrygas, quos antea destruxerat*. Vbina tandem? Nusquam, ait WHISTONVS, tam ample quam in hac appendice. Certe autem diu vnde haec WHISTONVS didicerit. HIERONYMVS *aduersus Luciferianos* ex hoc, de quo quaerimus, libello multa tamquam ex antiquo scripto fuit, itemque EPIPHANIVS. Sit ita sane, descripserint igitur multa; ergo hic libellus magnam habet antiquitatem: habet profecto, etiam TERTVLLIANO forte aequalem; an eum etiam parentem habeat, id nondum video a WHISTONO planum his testimoniis factum. *Deinde* abhorrere arbitrantur: quod TERTVLLIANVS, separatus a communi Ecclesia, scripserit librum tam bellum tamque fortem ad exagitandos omnes, qui se erroribus ab Ecclesia separassent; ac, etiamsi tanta vis insit veritati, vt etiam inuitis se conspiciendam defendendamque praebeat, ipse quoque TERTVLL. saepius in libris haud dubie in Montanismo conscriptis praescriptioni aduersus haereticos insistat; tamen tanto cum consilio et amplitudine nusquam hoc telo eum fuisse vsum animaduertere iubent. Quae disputatio est magis, quam decet,

ecet, arguta. Nam Montanistae, ipsam TERTULL., id quod constat, (v. de jun. c. 1. de virg. vel. c. 2.) numquam se alienos in doctrinis ad fidem pertinentibus a Orthodoxis protesii sunt, neque TERTULL. vsquam Psychicos ponit in numero haereticorum, sed ab iis planissime distinguit (e g. in *de monog.* sub init.). Modo emendatam aiebant et perductam ad perfectionem disciplinam suam, neque in rebus, quae sub fidem cadunt, de quibus dissensio vnice haereticos constituit, se discrepantes a doctrina Christi et Apostolorum confirmabant. Itaque nihil mirari attinet, quod ex aetate recentiori doctrinarum ab haereticis defensarum argumentum ad eos impugnandos duxerit. Alterum vero illud TILLEMONTII nihil est. Etenim etsi suscipiam, quod hic consilio, sed in ceteris libris obiter, de hac regula doctrinarum iudicandarum TERTULL. disputauerit, tamen illam non obscure, sed plane satis, proponit in libris aduersus haereticos, et ad illam rem ex instituto disputandam librum nostrum destinauerat, alioque modo confutat in ceteris haereticorum ineptias. Atque haec ipsa possunt etiam opponi alii cuidam aduersariorum argumento, non leui illi quidem, sed ita forti, vt paene nos videri posset pertrahere in aduersarias partes posse, sed a TILLEMONTIO, quod miror, non satis illustrato. Videlicet summum in doctrinis

Apo-

Apostolicarum Ecclesiarum cum suis confes-
sum, sed vehementem ab haereticis dissensus
proponit (cap. 36.), et, quod longe maius
est, vehementer (c. 21.) exagitat haeretico
propterea, quod consueuerant dicere, non
omnia Apostolos scisse, quod ipse illis vide-
batur Iesus Christus dixisse apud Ioannem
verbis his: *multa vobis a me dicenda restant,
sed suscipere ea nondum potestis.* Hos postea
retundit verbis Christi iis, quae superiori-
bus subiecerat: *cum venerit ille spiritus, is
vos ad omne id, quod verum est, cognoscen-
dum perducet;* vnde effici posse putat, om-
nia fuisse edoctos Apostolos, nam ipsos il-
los spiritum a Christo postea omnino acce-
pisse ait ex Actis Apostolorum haud dubie
constare. Atqui haec cogitanti cuidam, et
apud se reputanti scita Montanistarum, qui
fere ad eundem illum locum Ioannis po-
steriorem prouocantes, Paracleti discipli-
nam perfectiorem quoque disciplina Christi
et Apostolorum defendebant, videretur ne
igitur illi TERTVLLIANVS tam clare aduersus
ipsos Montanistas sententiam dicere, vt du-
bitari de *εἰσαδοξία* huius libri non posset?
Non equidem puto. Nam, etsi hic locus
magnam habeat rationem, potuit tamen
proferri etiam ab eo, qui stabat a Montani-
starum partibus. Etenim, vti diximus, nus-
quam TERTVLL. vllum admittit inter Monta-
nistas et Orthodoxos Apostolorum sectato-
res dissensum de iis esse, quae fide acci-
pien-

ienda sunt; et quod, nullius verae do-
 ctrinae expertes fuisse Apostolos, defendit,
 illud dari a quouis Montanistarum poterat.
 sed emendatiorem demum per Paracletum
 disciplinam, doctrinas etiam non novas, sed
 nagis confirmatas veteres Christianorum,
 progugnabant, immo ipsos ritus, quos re-
 centius inductos apud MONTANI sectatores
 rectius sentientes clamabant, ut probet e
 sacris litteris, ipsorum etiam Apostolorum
 vel consuetudine vel praeceptis, multis in
 locis TERTULLIANVS laborat. Sed ii haere-
 tici, adversus quos TERTVLL. instituta est in
 libro *de praescriptione* disputatio, multarum
 Christi doctrinarum vel rudes Apostolos
 fuisse dictitabant, vel Christum non omnia
 omnibus tradidisse, ut noster ait in ipso hoc,
 quem tractemus, loco. Quam ob rem cum
 locus is, de quo disputamus, a Montanista
 non minus potuerit adhiberi, quam a socio
 Ecclesiae recte sentientis, hoc quaeritur, vtra
 sit sententia v. interpretatio ad veritatem pro-
 pensior? Vbi ego non multum dubito, quin
 ipsum hunc librum dicam a TERTVLL. Mon-
 tanista proficisci. Nam primum sunt libri
 Septimiani e disciplina Montanistarum ducti,
 in quibus illi instat praescriptioni in causa
 haereticorum, nec vilo modo, quod vsu
 ipsi venit de libris omnibus suis, ad quos
 remittere lectores poterat, sicut *de prae-*
scriptione haeres. opus antestatur, veluti in
 libro *aduersus Praxeam* c. 2. et *aduersus HER-*
 MOGE.

MOGENEM C. I. Deinde si is esset loci superius tractati e libro nostro sensus, qualem TILLEMONTIVS fingit, non admodum credibile est, TERTVLLIANVM potuisse post scriptum hunc librum ad Montanistas delabi, qui tam dilucide sententiam aduersus MONTANISCHOLAM dixerat, vel hunc librum, in quo MONTANI molitiones tanto impetu damnnati fuerant, etiam in libris, quos tamquam Montanista exarauit, vt in *de carne Christi* (c. 2. extr.), laudare. Neque vero mirari quis debet, TERTVLLIANVM tam se adiunxisse defensionis doctrinarum in Christianorum Ecclesiis susceptarum in libro, quem tempore defectionis suae ab his Ecclesiis scripserat; tum enim iam ipso tempore relictus aliquo modo erat ille TERTVLL. insecus sentientes Orthodoxae Ecclesiae socios furor, seque, placato paullisper animo, in haereticos conuerterat, vnde maior cum recte sentientibus consensus vel minor de iis sententia exstitit.

§. XLIV.

Iam de libris, qui sunt *de carne Christi deque carnis resurrectione*, non est quod multa dicamus, cum hunc eo posteriorem esse illius libri in hoc excitatio satis doceat (c. 2. p. 379. D. et p. 380. C.), ac ille demum post librum *de haereticorum praescriptione* compositus sit, quod eodem modo apparet

et (Vid. §. XLIII. p. XCI.); at certus hominum librorum annus non constat. Restant igitur ii libri, quorum nulla, ut mihi videtur, ratio vel ætatis vel doctrinae tradi potest (is enim erat tertius nostrae scriptionis scus), de quibus cum alii, qui eam rem se perspectam putarunt, decreuisse sibi visi sint cum aliqua certitudine, quaecunque in istam rem disputarunt, ea nos, quibus magis placet in hac causa verecundius loqui, oportet paullulum postremo loco excutere. Est huius generis liber *de poenitentia*, quem TERTULLIANI esse adeo negabat ERASMVVS probatus in hac re a DALLAEO aliquando, etiam ab HOFFMANNO, maxime propter stili dissimilitudinem in hoc ceterisque TERTVLL. libris; quam ego, fateor, deprehendere non satis queo, etiamsi hic non tam appareat impeditum illud et concisum dicendi genus, quod regnat in ceteris. Neque enim tanta est, quanta putatur, haec dissimilitudo, sed eadem tracta et interrupta dictio hic exstat, quae est in aliis mitigatae paullisper dictionis libri veluti in iis, qui sunt *de patientia*, *deque fuga in persecutione*. Sit igitur hic liber SEPTIMII nostri, sed eum cum scriberet, cuiusnam sectae fuerit, dicere non audeo. At hic intercedunt fere omnes, certissimumque esse iunctum cum Orthodoxis tum TERTVLL. sensisse, tumque et eum coetui sacro potestatem concedere delicta condonandi iis, qui gravius peccas-

peccassent, quam prorsus destruxisset in libro *de pudicitia*, et in illo libro ipsum illum profiteri, se nunc confutare velle librum quem olim haeresi communis Ecclesiae ad dictus pro hac potestate scripsisset. In quivniuersa disputatione multo sapientior mihi videtur HOFFMANNVS quam in ceteris. Namque (l. c. § XIII.) pulchre monet il longe diuersam esse quaestionem in libro *de poenitentia* propositam ab ea, quam TERTULLIANVS in commentario *super pudicitia* posuit atque etiam Montanistas omne illud potuisse defendere; quod est in libro *de poenitentia* propositum. Videlicet non super ea re erat Orthodoxos inter et Montanistas quaestio possetne ii, qui ad impuritatem pristinae grauioribus delictis rediissent, interposita poenitentia veniam male factorum a Deo impetrare; quod neutri, ne Montanistae quidem, negabant, quos potius constat ipsam ἐξομολογήσιν a reis postulasse, sed eam quidem non ita, vt impetraret, qui peccauerat, veniam ab Ecclesia et coniunctionis cum illa restitutionem, sed vt incitarentur probi ad supplicandum Deo, vt huic peccatori tandem aliquando veniam concederet. Sed illud quaerebatur potius: liceretne Ecclesiam vsurpare potestatem, qua se non destitutam etiam ipsa sentiret, recipiendi seiunctos a societate sua peccatores, in amicitiam veterem et communionem sacrorum; quod Montanistae ita negabant fieri

debere, sed Orthodoxi ita posse fieri
 iebant. Hanc igitur licentiam vsurpa-
 am ab Orthodoxis TERTULLIANVS in libro
 o, qui est *de pudicitia*, vehementer false-
 que exagitat, sed in libro *de poenitentia* ne-
 que confirmat neque impugnat etiam. sed
 de illa venia loquitur, ad quam etiam iis,
 qui immerfi essent grauisimis flagitiis, apud
 Deum, si ad bonam mentem rediissent, adi-
 tus non esset impeditus. Ex quo etiam il-
 lud efficitur, non renocare TERTULLIANVM
 in libro *de pudicitia* id, quod in singulari li-
 bello Orthodoxorum olim sententiae addi-
 ctus scripssset, sed nihil nunc fatetur nisi
 se aliter sentire de ista venia a coetu sacro
 concedenda, quam olim inter Orthodoxos
 non quidem scripssset. sed sensisset tamen.
 Quid ergo est? TERTULLIANVMNE putaremus
 hunc librum in Montanismo scripssse? Ne-
 que hoc audeo dicere. Nam etsi peccato-
 ribus ad pristinam eamque peruersam vitam
 redeuntibus non nisi vnam eamque vltimam
 spem veniae apud Deum impetrandae polli-
 ceri videatur (c. 8. p. 145. A. C.); tamen
 et in ea re nihil docet, quod proprium
 fuisse legamus Montanistarum, sed quod
 etiam ab aliis Orthodoxorum vehementer
 propugnatum esse inueniamus*): nullam
 spem

*) Vide HERMAE Pastorem Mandato IV. in FA-
 BRICII Apocryphis N. T. T. III. p. 845. sq.
 et loca ibi a FABRICIO citata.

ipem esse salutis iis, qui post susceptum baptismum iterum grauius et ad iacturam verae pietatis peccassent, quod pessimam baptismi differendi consuetudinem in Ecclesiam postea intulit; et quae durius locutus esse videri poterat, ipse his verbis subiectis mitigat: *Verum non statim succidendus ac subruendus est animus desperatione.* Quare ad quam vel aetatem vel doctrinam hic liber referendus sit, cum aliae rei dirimendae in hoc libro significationes non exstent, me quidem prorsus nescire profiteor.

§. XLV.

Atque etiam illud non me fateri pudet de libro, quem *aduersus Iudaeos* conscripsit. In quo nihil est, quod MONTANI ineptias saperet; sed neque illud admirationem habet; nulla enim fere exstitit TERTVLLIANO in hoc libro talium commemorandarum opportunitas. Quare illud est videndum, vtrumne ibi aliqua reperiatur temporis significatio. Et ea est, quidem subobscura in duobus locis: Prima c. 7. in quo (p. 212. D.) *Britannorum inaccessa Romanis loca* commemorat, et paulo post eos *Oceani sui ambitu conclusos.* Quae res quidem BARONIVM *), ALLIXIVM aliosque deduxit in eam opinionem, ut crederent post victorias SEVERI a Britannis reportatas scriptum hunc librum esse, et ita anno fere CCVIII; quod ego non dixerim; nam quomodo tum tandem loca

*) Annal. Ecclesiast. ad a. 212.

loca Britannorum dici inaccessa potuissent, quorum sibi auditum Romani fecerant; et qui potuisset TERTVLL. dicere: *trans istas gentes Romanos porrigere regni sui vires non posse*, cum illud ipsum inter Britannos fecissent. Nimis profecto clare confirmat HERODIANVS *), SEVERVM non modo GETAM in iis Britannorum regionibus reliquisse, quae imperio Romanorum subiectae erant, sed SEVERVM quoque, pergit, latius se profudisse. Neque vero murus a SEVERO in Britannia exstructus, qui BARONIVM ceterosque decepit, is est, quo TERTVLL. significat conclulos finibus suis Britannos fuisse, neque enim muro sed *intra Oceani ambitum conclusos Britannos* planissime dicit. Sed ista demum, quae de Britannis ceteri scriptores tradiderunt, sunt in expeditione SEVERI aduersus eos facta, quam constat fuisse anno CCVIII. susceptam. Prior igitur hic TERTVLL. liber exstitit, et multo prior quidem, si quid video, recteque TERTVLL. altero in loco disputauit, qui est c. 13. Neque enim tempore scripti huius libri cuiquam Iudaeorum permissus erat aditus ad Bethlehemum aut agrum circumiacentem, aut Hierosoly-ma. Enimuero constat, SEVERVM multa rogasse Iudaeis amicas leges, quas in compendio recitauit IACOBVS BASNAGIVS **) ac
ista

*) Histor. lib. III. c. 14. p. m. 170.

**) Histoire des Juifs Tom. VIII. p. 49. sq.

ista iura SPARTIANVS *) ait fundata ipsis esse, tum, cum SEVERVS, capta Ctesiphonte, in Aegyptum proficisceretur, h. e. A fere CCII. Itaque non est credibile, cum multa ipsis iura concesserit, amplius quam prohibuisse ab aditu vel Hierosolymorum vel cuiusquam alius in Palaestina loci, nec dici potest exilium Iudaeorum vel TERTULLIANI *aduersus Iudaeos* librum demum post illum annum existisse, sed antea magis. In qua sententia confirmari videor loco aliquo TERTULL. ex *Apologetico* (c. 21. p. 10. D.) ubi praeter alia Iudaeis narrat, ne aduenarum quidem iure concedi, ut terram patriam saltem vestigio salutarerent. Quod etiamsi falsum sit de vniuerso Palaestinae tractu, e quo non videntur Iudaei ne per HADRIANVM quidem eiekti, quod multis locis scriptorum veterum in primis docuit 10. MASSONVS **); tamen TERTULL. ita oportuit existimasse in *Apologetico*, vnde ceteris, quae diximus, assumtis, eiusdem fere aetatis esse librum *aduersus Iudaeos* colligi quodam modo potest. Sed cum neque annus huius libri accurate possit definiri neque perspicuum sit: senseritne iam tum TERTULL. cum Montanistis? placuit etiam hunc librum iis adiungere, quorum nec aetas nec doctrina apparent; et collectis omnibus iis, quae

*) in vita SEVERI. c. 16.

**) in Collectaneis historicis ad opera Aristidis edit. a SAM. IEBBIO §. VI. n. 8.

quae haecenus proposita sunt, ita fere ordinem librorum TERTVLL. constituere:

<i>Anse sust. Montanism.</i>	<i>In Montanismo</i>	Scorpiacen
de oratione	de corona.	aduersus Valentin.
ad martyres	de virgin. veland.	adu. Marcion lib. 1.
de spectaculis	de cultu feminar.	de praescrip. haeretico.
de idololatria	de fuga in perfec.	I. II - IV. adu. Marc.
Apologeticum	de exhort. castit.	de carne Christi
libr. 2. ad nationes	de monogamia	de resurrectione
de testim. animae	de jejuniis	liber. V. adu. Marc.
de baptismo	de pudicitia	de pallio
libr. 2. ad uxorem	aduers. Praxeam	(de patientia)
(aduersus Iudaeos)	adu. Hermog.	ad Scapulam
	de anima	(de poenitentia).

§. XLVI.

Atque hic possemus finem facere disputationis nostrae, neque enim cetera TERTVLLIANI scripta, quae vel perperam sunt ipsi adscripta, vel non existant, excutere nobis est propositum. Sed in animum venit quaedam de actis illis SS. PERPETVAE FELICITATIS dicere, quae, sunt, qui etiam TERTVLLIANO tribuerint. In quibus vnum illum GVIL. WHISTONVM impugnare placet, qui omnem operam dedit, ut haec acta TERTVLLIANO asfereret *). Atque is SS. illas martyres non quidem arbitratur e disciplina Montanistarum fuisse, quod quibusdam placuit, veluti SAMVELI BASNAGIO **), sed haec qui collegit, eum plane putat non Montanistam modo, sed et TERTVLLIANVM fuisse.

*) in the sacred history of the Jewish and Christian Church, Part. II. Vol. 6. p. 477. 78.

**) in Annalib. Polit. Eccles. Tom. II. p. 224. sq.

fuisse. Qua de re nobis sedet contraria ~~se~~ tentia. Nam primum multa sunt in ipsis quos PERPETVA reliquit, commentariis quae haud dubie eam ostendunt e Montanistarum familia fuisse. Idque iam occupavit BASNAGIVS, sed nactus est, qui contra diceret, IOSEPHVM AVGVSTINVM ORSIVM qui, quamvis eum, qui acta ista collegit Montanistam existimet, tamen strenue, in defendenda recta harum martyrum fide laborat *); cuius argumenta memini mihi olim legenti istam rem non persuadere, sed plurima continere ab hac disputatione prorsus aliena. Sed nunc quidem non est ad manus; itaque vnum WHISTONVM persequamur. Ille: ne litteram quidem, quae Montanismum sapiat, ait, esse in his PERPETVAE et SATVRI commentariis, e quibus paene ista acta composita sunt; quod quama veritate abhorreat, postea docebimus; deinde hoc vnum sufficere ad omnem litem componendam putat, quod TERTVLL. primus fuerit, qui errores Montanistarum in Africam tempore fere eo, quo supplicia ab his martyribus sumpta sunt, induceret, quare cum vix in Africam haec scita fuissent delata, eo tempore non posse dici homines litterarum rudes longe remotos a Carthagine,

*) in diss. apologet. pro SS. PERPETVAE, FELICITATIS et sociorum martyrum orthodoxia, aduersus SAM. BASNAGIVM. Florent. 1728. 4to.

e, quales isti fuerunt, iam istam disciplinam suscepisse. In quo sermone non vnus error reperitur. Primum hoc sumit sibi haud dubie, quod isti martyres mortem subierint Tuburbii, cuius vrbs scio mentionem niectam esse in spuris horum actorum exemplis, et est quoque eius nomen a WHISTONO expressum; sed et per meliora ἀνὰ γράφα et argumentis VALESII AC RVINARTI *) satis explosum. Quare si eos, vt illi viri docuerunt, Carthagine interemtis credamus, facile accipere hi notitiam errorum Montanistarum potuissent, cum TERTULLIANVM Carthagine vixisse omnes norint. Vnde vero WHISTONVS docebit TERTVLL. primum fuisse, qui in Africa hos errores et tempore fere suppliciorum ab his martyribus sumtorum sparserit? Et si haec etiam dederim, quid obsecro incredibile est, errores a TERTVLL. in Africa disseminatos, quos ante annum CCV. iam scriptis defenderat (huic enim anno mortem SS. martyrum WHISTONVS adiunxit), perceptos ab his martyribus fuisse, in primis cum plurimi ad societatem MONTANI accedentes, expertes litterarum fuerint et ita horum martyrum similes. Ac multo magis abhorret id, quod nihil sit somniorum MONTANI commentariis ipsius PERPETVAE et SATVRI adpersum. Nam *primum* magna est suspicio humani sensus in ipsis speciebus his hominibus obiectis.

*) in not. ad acta martyr. p. 90. 91. Ed. Amstel.

Etis. Etenim PERPETVA non modo statim cum baptismo se proficitur dotem futurorum praeannunciandorum accepisse *); sed it etiam fidenter de ea dote loquitur, vt pr arbitrio futura praesagire et vel ab ipsis inferni suppliciis mortuos liberare posset **). Quam postremam arrogantiam non excusiam nunc quidem, sed vehementer tamen dubito, an temporibus iis, in quae aeras
PER-

*) Acta Perpet. et Felicit. in RVINARTI Actis martyrum sinceris. Ed. Amst. p. 93 §. III. *In ipso spatio paucorum dierum baptizati sumus, mihi autem Spiritus dictavit: nihil aliud petendum in aqua, nisi sufferentiam carnis.*

**) ibid. p. 94. §. IV: *Dixit mihi frater meus: Domina soror, iam in magna dignitate es, et tanta, vt postules visionem, et ostendatur tibi, an passio sit, an comeatus? (i. e. an futurum sit, ut mortis periculum effugias? V. HOLSTENII not. ad h. l. ibid. p. 106. qui bene obseruat locum TERTVLLIANI, in quo sorores a Domino commemorat dignationem i. e. gratiam singularem,) quotiescunque desiderant, consequi.) Pergit illa: Et ego, quae me sciebam fabulari cum Domino, cuius beneficia tanta experta eram, fidenter repromisi ei dicens: Crastina die tibi renuntiabo. — Deinde (p. 96 §. VII.) profecta est ipsi vox et nominavit Dinocratem, fratrem iam mortuum, et cognouit se statim dignam esse et pro eo petere debere. — Continuo ipsa nocte ostensum est ei in aramato: periclitari mortuum Dinocratem. Sed (§. VIII.) crebras post preces intellexis translatum esse de poena. Tantam vim ne preces quidem Apostolorum aut cuiusuis magni legati Dei vnquam legimus habuisse!*

PERPETVAE incidit, h. e. saeculo P. C. N. secundo labenti, illa miraculorum facultas et quasi immanens virtus, quae Apostolis Ecclesiaeque Apostolicae data erat, recte tribui debeat? Cuius sententiae, ut brevitati locus derur, duas proponam rationes. Una haec est, quod doceri nullo modo possit, quemquam, si ab Apostolis disces- seris, vel accepisse talem facultatem, nisi manibus eorum sibi impositis, vel illam communicare iterum cum aliis potuisse; contra, qui in contraria partem disputari pos- sint, plures sunt et satis illustres loci. PE- TRUM et IOANNEM Apostolos, ut hoc utar, quare tandem a ceteris missos esse Samaritan (Act. VIII, 14. sq.), quare manibus im- positis virtutem efficiendorum miraculorum di- stribuisse novis Christianis dicas, cum ip- se iam PHILIPPVS Euangelista multis mira- culis Samariae celebritatem esset consecutus; quare Christiani Ephesini (Act. XVIII., 2. sq.), ad quos primus nunc PAVLLVS Apo- stolus accesserat, neque accepisse se spiri- tum S., neque etiam scire, quid hoc rei es- set, potuissent dicere, nisi ita, quemad- modum dicebamus, fuisset? Quod si ita est, neminem affirmare audeo sub finem Saec. II. fuisse Christianorum, qui huiusmodi facultate splenderet: neque enim tum, qui ab Apostolis eam potuissent accipere, in viuis versabantur. Altera ratio in loco Eph. III., 7. sq. continetur. Etenim cum

PAVL

PAVLLVS multa superius disputasset, quibus iis etiam, qui adhuc fuerant cultum deorem secuti, eandem cum Iudaeis partem vindicaret gratiamque diuinam, vt dissentientes inter Christianos Iudaeos ac gentiles in concordiam redigeret; postea, animaduertens, facultates ad miracula multum ad alendam vtrorumque discordiam facere: et quod ipsae hae pro arbitrio Christi sapientissime singulis sint distributae, et quem finem habeant, et quod non exstiturae sint nisi ad certum tempus, perspicue confirmat. Quo in loco quin intelligendae sint non communes omnibus Christianis eaeque spirituales facultates, sed quorumdam Christianorum ad propria miracula producenda idoneae, nemo, opinor, dubitabit, qui vel haec cum iis contulerit, quae sunt ab Apostolo Rom. XII. 3-8. et ad 1. Cor. XII. seq. disputata. Atque illas addit PAVLLVS (V. 13.) *datas esse μέχρι καταντήσωμεν οἱ πάντες εἰς τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως, καὶ τῆς ἐπιγνώσεως τῆς υἱῆς τοῦ Θεοῦ, εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τῆς πληρώματος τοῦ Χριστοῦ κ. τ. λ.*; vnde efficitur, eo tempore exstinctas has facultates fuisse, quo cum ii, qui e Iudaeis, tum qui e gentilibus Christiani facti erant, (*οἱ πάντες*) *) in iisdem rebus credendis agnosce-

*) Illud *οἱ πάντες* non omnes in vniuersum Christianos significare, sed referri debere ad utrosque, Iudaeos et Gentiles inter Christianos,

ndoque vno illo filio Dei consensisseat, vniuersa ex vtrisque collecta societas Christianorum (quae hic, ducta a tabernaculo mosaico, repleto illo diuino splendore, similitudine, πληρωμα τῷ Χριστῷ coll. c. I., 22. 23. citur) ad virilem quasi aetatem perducta, non se iactandam amplius fraudibus doctorum Ἰσδαζόντων permitteret. Sed istud tempus non ita multo post Apostolorum omnium obitum, aut sub mediam fere Saec. II. partem existisse suspicor. Etenim ut HADRIANVS Iudaeis Hierosolyma cultumque
ibi

nos, non modo res ipsa docet, cum veras adhucdum inter nos facultates ad miracula exstare nemo, qui sapit, dicat, sed multa etiam alia planissime confirmant. Nam in vniuersa hac epistola Apostolus erroribus eorum inter Christianos se opposuerat haud dubie, qui non nisi legis Mosaicae cultoribus gratiam Dei asseruerant, eamque ob causam litem mouerant aduersus eos, qui e gentilibus ad Christum accesserant: quare vtrisque PAVLLVS vtilitatem e Christi societate capiendam vindicat. Vid. e. c. cap. II. 14. sq. Deinde PAVLLVS nomine *νηπιῶν*, quod hic est vers. 14, in primis notat eos, qui legis Mosaicae aequo tenaciores, nullam nisi eandem necessitatem eius obseruandae agnoscentibus esse salutem, opinabantur, Cf. Gal. IV. 3. sq. Denique locus nostri plane similis Coloss. II., 2. 23. de nimio doctorum Ἰσδαζόντων etiam aduersus ipsum Christi summum imperium, studio ipsam etiam hanc rem satis ponit supra dubitationem, ut pluribus haec docere, non necesse videatur.

ibi publice celebrandum interdixerat, Christianos, quorum animi adhuc ad Iudaeorum religionem fuerant inclinati, paucis exceptis, SVLPITIVS SEVERVS *), et hunc et rem abiectis, refert, et MARCVM e gentilibus Episcopum Hierosolymitanum creari, quorum haud dubie exemplum ceteri eodem generis imitati fuere, neque enim per haec disruptam Christianorum societatem pristinis de observanda lege Mosaica distantiis umquam deprehendimus. Nam et quis obuerterit Cerinthianorum, Ebionitarum, Nazaraeorum et Elcesaitarum familias, tamen, qui his, transacta priori Saeculo II. parte, se adiungerent, paucissimi fuere, neque existere villo tempore tanta Christianorum concordia potest, ut nulli sint profusus, qui disensum a ceteris profiteantur.

§. XLVII.

Est porro, quae magnam moueat suspicionem Montanismi PERPETVAE visio ea, e qua se illa fatetur instantem sibi violentam mortem intellexisse (Sect. IV.). Nempe illi in visione offertur a quodam Pastore buccella casei, edit illa, et qui adstant uniuersi. *Amen* dicunt. Quid hoc est? Nempe significatio necis violentae. Quomodo hoc sequitur: casei particula? et *Amen*? et violentum mortis genus? Mihi, si quid video, non videntur ea coniuncta aliquo modo, nisi

*) in Histor. Sacra lib. II. c. 31.

hanc e Montanistarum familia virginem
 se dicam; quippe quos, aliquos certe,
 IPHANIUS (haer. XLIX. §. 2.) alique
 unt in sacra coena, (in agapis forte vo-
 cant dicere homines non nimis accurati)
 leum adhibuisse. Iam vero usu venerat
 ter Christianos ut qui adessent ex multi-
 tudine *Amen* adderent in sacro epulo, id
 quod constat e IUSTINO MARTYRE *), et di-
 tribui solebat etiam illud in carcere iis, qui
 morti erant destinati. Omnia igitur perspi-
 cua sunt, si ista virgo e MONTANI discipuli-
 na fuisse putatur; si negatur, explicari
 nullo modo, ut mihi videtur, possunt **).

§. XLVIII.

*) in Apolog. mai. c. 85. et 87. Ed. Grabii
 p. 125. 131. 132.

**) Sunt quae ex hac PERPETVAE fabula occur-
 runt non sine magna ratione aduersus ea,
 quae dixi, disputanda, et adhibita etiam
 multo cum ingenio a laudatissimo historiae
 Montanistarum scriptore, THEOPH. WERN-
 SDORFIO §. XVIII., quibus breuiter placet
 et modeste respondere. Atque mihi non
 contemnenda omnino videntur, quae vete-
 rum nonnulli de adhibito a Montanistis in
 sacris epulis caseo tradunt, unde nomen
Artotyritarum traxerunt. Nam etiam si il-
 lud inepte de modo sacrae coenae apud eos
 dicatur, longeque illud praeclarius etiam a
 viro docto ad agapas Montanistarum et ob-
 lationes referatur; nostra tamen causa ni-
 hil postulat magis, nisi ut usus casei his eo-
 rum agapis vindicetur. Quod fieri facile
 potest non modo propterea, quod nulla alia
 reddi ratio potest originis tam ridiculae cul-
 pae

§. XLVIII.

Sed ad alterum veniamus, quod est in eo positum: fueritne is, qui haec acta collegit, vel scriptor e Montanistarum sectae, vel idem ipse TERTVLLIANVS; quod utrumque WHISTONO placet, recte quidem, si illo quaeritur; si de ipso TERTVLLIANO, longe secus. Illud igitur superius plane WHISTONO

STONE

pae atque cognominis, sed quod etiam constat, Montanistas Xerophagiarum studiosissimos fuisse, unde nec lauta fuisse eorum sacra conuiuia facile intelligitur; eoque cibo tenui, qualis caseus erat, PERPETVAM quoque ceterosque martyres in carcere etiam, cum veluti agapas haberent, vfos fuisse, non magis dubitabit, qui, quam miserabilis fors eorum in vinculis fuerit, ex actis illis didicerit. Sed quod illam rem adhibuerimus ad efficiendum horum martyrum in primis PERPETVAE, Montanismum, conuelli videtur iis, quae vir doctiss. I. C. attulit: primum AVGVSTINI ac TERTVLLIANI auctoritate, quorum alter illam PERPETVAE visionem laudauit, alter non commemorauit in lib. *de anima*. Quorum neutrum, opinor, admirationem habet. TERTVLLIANVS enim, dubitari potest, num hanc ipsam, de qua quaeritur, visionem significaverit; cum a PERPETVA non nisi martyres in paradiso vfos fuisse dicat, cuius rei quis forte mentionem in nostra visione desiderabit; neque is ad causam suam, quae vni ce in asserenda solis martyribus ante vltimum iudicii diem perfecta felicitate versatur, apte congruenterque a PERPETVA sumtum caseum commemoraturus fuisset. AV-

GVSTI-

nono assentior propterea, quod et ille scrip-
 or, (in praefatione) *prophetias*, ait, *se et*
visiones novas agnoscere et honorare, — —
 inde se et fatetur, *noua haec documenta*
martyrum et reuelationum adiecisse, (seque
 lect. 26.) *quoniam permiserit, et permitten-*
do voluerit spiritus S. ordinem istius muneris,
 h. e. pugnam martyrum cum bestiis in
 theatro) *conscribi*, haec composuisse iacti-
 tat; quod haud scio an non alium quam
 Montanisticum scriptorem prodar, hanc
 prae-

GVSTINVM vero, qui in laudibus PERPE-
 TVAE totus est, alioque modo traditam illi
 casei bucellam interpretatur, 'eum vero
 quis hanc rem tamen laudasse mirabitur?
 Sed alterum grauius est; AVGVSTINVS il-
 lam casei bucellam signum putat fuisse *dul-*
cedinis felicitatis PERPETVAE, istamque inter-
 pretationem persuasit Viro Cl. qui omnem
 illam significationem mortis violentae quae-
 rere videtur in scala illa spinis, gladiis,
 aliisque munita, per quam ascendendum
 PERPETVAE erat; caseus vero cur adhi-
 bitus sit ad sempiternam felicitatem ad-
 umbrandam, rationem dicit in lege perse-
 quendae metaphorae, ductae ab imagine
 Pastoris, fuisse. At ego, si nulla alia, ni-
 si haec, fuisset sumtionis casei significatio,
 quaererem quid esset, quod PERPETVAE ca-
 leus a Pastore mulgente fuisset oblatus, non
 aliquid potius lactis, quod esset ad felicitatem
 caelestis Canaanis, melle quasi et lacte
 fluentis, adumbrandam multo accommoda-
 tius? Deinde dicat mihi quis, quare PER-
 PETVA hoc commemoret obiectum menti
 suae,

praecipue ob causam, quod Orthothoxi non solebant magni aestimare Montanistarum martyres, et ita multo minus, ut suppliciorum atque constantiam, etiam cum visionibus, quas contemnebant profecto, litteras referrent. At, quod est caput huius disputationis, TERTULLIANVM eum ipsum scriptorem fuisse, non dabo WHISTONI argumentis, quae sunt ab eo latius propositae hoc modo: *Primum* haec acta sunt, ut praefatio docet, non ita multo post ipsum hoc factum composita; *deinde*, exarata latine; *tum*, ab homine Africano, cuius rei est non leue in horrido Afrorum dicendi genere

suae, quod istam casei bucellam acceperit iunctis manibus (ex more in coena sacra apud veteres Christianos recepto) et uniuersi circumstantes: Amen! dixerint, cuius quod rationem dare possit quisquam dubito, nisi quis causae nostrae faueat. Denique si ista casei sumtio aliquid in regno caelesti PERPETVAE euenturum significat, et coenam forte adumbrat agni, descriptam in Apocalypsi IOANNIS, ex qua fere omnes sunt istae visiones in Actis laudatis desumptae, Montanistam si dixeris PERPETVAM, multo faciliorem habet cogitationem, quam ob rem ad hoc significandum casei bucella tradita illi fuerit, cum caseo, uti diximus, Montanistae in Agapis vterentur; at si illum caseum non aliquid caeleste dicis respicere, sed cor iunctum quidvis aliud cum morte violenta PERPETVAE, explicari istud visum e coena libera potest, quam acta illa (sect. XVII.) referunt martyres, pridie quam supplicia sustinerent, tamquam agapen sumsisse.

re hic adhibito documentum; *itemque* mul-
 adunt verba familiaria illa quidem TER-
 VLLIANO (quod pluribus exemplis probant
 Holstenianae ad haec acta notae); *postremo*,
 riptor fuit haud dubie e schola MONTANI,
 nam primus hoc fere, quo isti martyres
 interemti sunt, tempore TERTULLIANVS in
 Africa propagnauit; necesse est igitur TER-
 VLLIANI etiam haec acta esse. Quae om-
 nia nihil, si quid video, docent, nisi TER-
 TVLLIANVM esse posse eum, cui collecti hi
 commentarii debeantur; at eum istos etiam
 condidisse, illud WHISTONVS non est istis
 argumentis assecutus. Et sunt profecto in
 his, quae cum ficta sint ad libidinem, vel
 plus efficiant, quam velit, nihil efficiant.
 Nam et illud commenticium est, vti dixi-
 mus, TERTULLIANVM primum Montanismi
 in Africa disseminati fuisse auctorem. et ver-
 ba TERTULLIANI cum his actis communia,
 non sunt ex eius quidem proprio dicendi
 genere, sed ex Africano. Etenim si plura
 verba, quae sunt in TERTULLIANI consuetu-
 dine loquendi, ostenderent, ipsum TER-
 TVLLIANVM tale scriptum composuisse, cer-
 te necesse esset, vt etiam ipsius PERPETVAE
 SATVRIQUE commentarios diceremus non ab
 ipsis sed a TERTULLIANO fuisse compositos;
 multa enim sunt, vt Holstenianae obserua-
 tiones docent, vocabula in illis ipsis com-
 mentariis, quae in TERTULLIANI etiam scri-
 ptis reperias. Atque occurri etiam suspicio-

nibus Whistonianis potest argumentis contrariis. Nam in libro *de anima* (c. 5) TERTVLLIANVS quamdam PERPETVAE visionis in his actis narratam commemorat afferens ad comprobendam aliquam doctrinam, ne verbum est quidem ibi, quo se scriptorem horum actorum significaret. quod haud dubito, quin, uti solet, facturum fuisset si ipse scriptor huius historiae extitisset. Deinde nihil, ut mihi videtur, quemquam oportet scripta TERTVLLIANI modumque dicendi cognovisse, qui dicere ausit, genus dicendi illud, quod est in fine horum commentariorum, simile esse eius, quod alii in scriptis TERTVLLIANI deprehenditur. Itaque eximenda sunt ista acta e libris TERTVLLIANI, nec necesse est igitur, de ipsorum aetate disputare.

§. L.

Atque, dum nos finem scribendi facimus, non dubitamus fore, quibus omnis haec opera, disputandis his rebus impensa, levis malaeque collocata videatur. Sunt enim, qui vel contemnendam putent omnem disputationem, quae versatur in rebus parum certis et exsanguibus quodam modo, vel eas res, quarum usus se non prima quasi fronte offert, sed perreconditus est, omni utilitate destitutas pronunciant. Quibus occurrere possemus magnorum virorum exemplis, quibus, in hoc genere disputationum versa-

ari, turpe non fuit visum, et praeclass Vener. ERNESTII verbis, qui profecto, quis alius, scit, quantum sit pretium cuius disciplinae statuendum, atque (in *pro- f de usu chalcographiae* p. 5.) de singulis tribus ita iudicandum censet, *ut earum dignitatem et praestantiam, non tam utilitatis magnitudine et necessitate, quam inveniendi exercendique difficultate metiamur, neque quantum quaeque proficit, sed, quanti quaeque sit, ponderemus; nisi vero, quia magis et necessarium est et utile, panes pinxi, quam taculas pingi, propterea pistorum opificium arti pictoriae praeferendum putemus.* Atque ego in enucleandis rebus subobscuris multo rectius industriam ponendam esse arbitror quam in pervagatis aliis, quamvis eae quidem magis videantur ad usum communem accommodatae; cum in his parum vel nihil sit, quod effugerit multorum diligentiam, in illis semper sit, quod disputari amplius possit. In rebus vero iis, quae non certae sunt, sed probabiliter constituendae, longe maior est ad impetrandam intelligendi scribendique facultatem usus quam in certis et quasi necessariis; propterea, quod illae multas habent veluti formas, et cogitari ac disputari in utramque partem possunt, quod magnam habere vim ad impetrandam ipsam intelligendi subtilitatem, dudum est rectissimeque a veteribus traditum. Sed quid ego uniuersa conquiram, cum et

operam dederim, ut ipsi causae, quae fieri poterat, aliena nec tamen a propinimis seiuncta interponerem, quibus quantum satietati similium rerum mederetur uti liceat exemplis, quibus declarare ea quae dedimus, quamquam leuiores fore tamen esse necessaria, si quis maioris momenti locos velit ex historia sacra excutere. In quibus ponendis non is ego sum, ut velim viros doctos reprehendere, sed pauca, quae non multum quaerenti occurrunt afferam, ut usus tamen huius disputationis quodam modo intelligatur. Disputant, ab hoc ordiar, viri docti, quid causae fuerit, ut se Montanistis TERTULLIANVS adiungeret, in quibus multi audiendum HIERONYMVM putant, qui odio doctorum Ecclesiae Romanae ait incensum eum vale dixisse communi Ecclesiae; quod, ut alia praeteream, vix est credibile propterea, quod magnis laudibus Romanam Ecclesiam in libro de *praescriptis*, Montanistico illo, uti diximus, persequitur (c. 36.); nec in eo *aduersus Praxeam* (c. 1.), ubi vehementer eum, adulterantem illam Ecclesiam erroribus, insectatur, quidquam contumeliarum in ipsam hanc Ecclesiam eiusue Episcopum proicit. In historia deinde Montanistarum quot vitari peccata, quot argumenta emendari potuissent, si qui ante defectionem TERTULLIANI quique postea, libri scripti fuerint, accuratius fuisset constitutum? Sunt, ut hoc

vitar,

qui in flagitiis Montani ridiculum et
 bre oculos, capillos aliaque ornandi
 am posuere, ducti rebus iis, quas APOL-
 IVS (apud EVSEB. H. E. V. 18.) memo-
 prodidit; cuius verba, si quid video,
 rem nullo modo confirmant, estque
 omnibus in eo peccatum, quod *prophe-*
 ibi commemoratum MONTANVM esse cre-
 berint, cum APOLLONII verba de vitiis
 iuerse intelligenda sint, quae a vatibus,
 aorum multos Montanistae iactabant, ab-
 le deberent. Sed potest illa calumnia etiam
 erundi seuerioribus illis TERTULLIANI in libris
de virg. vel. cultuque femin. dictis aduersus ni-
 ium muliebris elegantiae studium. Porro
 PIPHANIVS (haer. XLVIII. Sect. 14. Mon-
 nistas dicit inter quandum manum ori ad-
 nouisse, vnde *Tasodrugorum* nomen me-
 uissent; quam culpam WERNSDORFFIVS V.
 Cl. (l. c. §. 21.) confutare vult loco quo-
 dam TERTVLL. e libro *de orat.* c. 13. vbi non
 esse modestiae, ait, manus inter preces subli-
 nius efferre: qui locus e libro, a TERTVLL.
 recte adhuc sentiente conscripto, nullam
 vim ad depellendam culpam habet, vt non
 dicam EPIPHANIVM hoc non nisi de qui-
 busdam Montanistis referre. Praeterea di-
 sputationes TILLEMONTII aliorumque de ca-
 lamitatibus Christianorum sub SEVERO, quam
 confusae sunt eae, omnesque earum loci
 quam perturbate ac praepostero ordine po-
 siti, hanc vniam ob causam; quod qui fla-
 grante

grante priore, imperante SEVERO, ventione, cum eadem cum Orthodoxis ferebat TERTULLIANVS, quique sub posterio cum ab iis se seiunxisset, scripti sint, librum non recte distinxerit. Denique nihil est in disputatione nostra efficacius ad conuellendum WHISTONI somnia, quae in libro superius citato (*The true origin of the Sabellian and Athanasian doctrines of the Trinity* (Lond. 1720. 8vo.) proposuit, in quo Sabellianorum et, ut eos vocat, Athanasianorum de sanctissima Triade scita inuenta per SIMONEM. Magum ac per Montanistas resuscitata fingit, atque propterea TERTULLIANI et in re sententiam triplicem fuisse conatur docere e triplici librorum genere, qui essent ab eo exarati, cum vel recte sensisset, vel inclinasset ad MONTANI errores, vel imbutus iis omnino fuisset. Vbi in quouis librorum genere tales libros refert, qui plane alii librorum generi a nobis asseriti fuere, quo ipso omnis Whistoniana disputatio ad nihilum redigitur. Sed est tandem aliquando desinendum, ne nimii in his rebus videamur: et committendus noster libellus doctorum hominum iudicio, quod tanto magis aequum rogamus nobis, quo magis vel ipsa rerum disputatarum natura, vel quibus oppressi in iis proponendis fuimus labores alii effecerunt, ut non potuerimus accuratiora tradere.

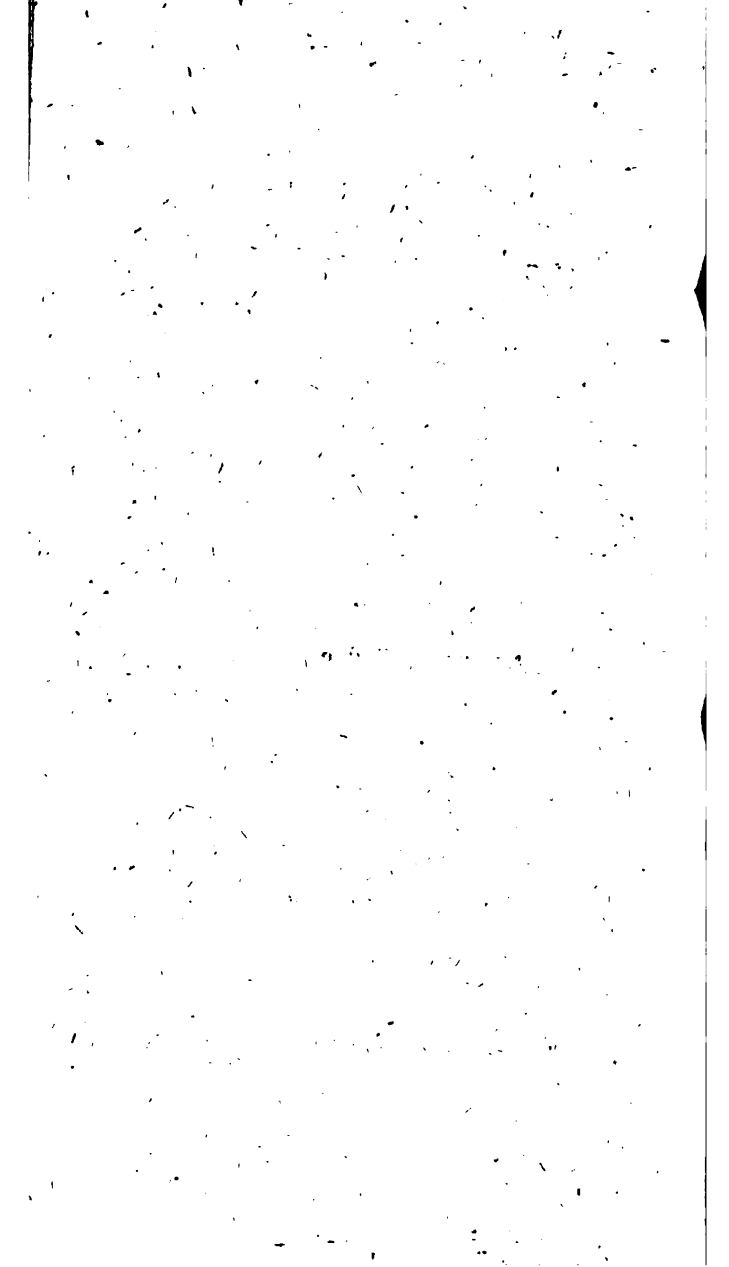
II.

**Differtatio saecularis,
admiranda singularis providentiae divinae,
vestigia in vindicanda.
per pacem Passaviensem A. 1552.
et Augustanam A. 1555.
Sacrorum Evangelicorum libertate
exponens:**

**Præfide
Dr. Sigm. Jac. Baumgarten
et auctore
Io. Aug. Noeffelt.**

**Halae,
die 29. Sept. 1753.**

P R A E F A T I O.

Cogitanti mihi saepe numero, quid sit, quod ea Dei beneficia, quae et tribuuntur plurimis, et rebus maximis occupantur, non magna plerumque existimatione suspiciantur ab hominibus, cum multae huius rei occurrebant rationes, tum ea videbatur maxima, quod, quantus eorum valor sit, et inde redundans emolumentum, parum aut nihil homines meditari soleant. Comuni hac in re omnium iudicio, non ex scripta aliqua sed nata lege, convenit, tanto maiori applausu excipienda esse Dei beneficia, quanto cum felicitate nostra propius coniuncta sunt, atque quo plurimum inserviunt utilitati; multaque maiori veneratione prosequenda esse, quam populari inter homines consuetudine receptum est. Maximum igitur iis, quae non aliquos modo mortalium, sed omnes, non terrena bona, sed summum Dei donum, Religionem, spectant, beneficiis statuendum esse pretium, qui inficiaretur, nisi omnem cum ratione sapientiam eiurauerit, fore arbitror neminem. Liberari ab erroribus eaque in cogi-

ista pax, quae toti operi colophonem inposuit, ipsam Ecclesiae emendationem mirum quantum superasse videtur.

Redeunt iam isti dies felicissimo fidei in quibus ante hos ducentos annos, pax religioni nostrae datam, inaeestimabile illud caeli depositum, primum parentes nostri deosculati sunt. Nostrum igitur est, non summis modo diuinum hoc beneficium, celebrare laudibus, sed omnia etiam media, ad excitandos aliquantisper fidei nostrae socios, quasi et latibulis suis exturbare: in primis cum in ea tempora nostra aetas ineidisse videatur, in quibus nostram, ereptam perniciiei faucibus, Ecclesiam iniquus laceßere, dissipare disidiis, vasserrimisque artificiis in eam detrudere colluuiem conentur officiosi Pontificis satellites, ex qua vix diuina gratia auxiliante emerfit.

Ego vero quem indulgentissimus Deus natum educatumque ea in Ecclesia voluit, quae LUTHERI ministerio eandem cum Ecclesia, ab ipso Iesu Christo fundata, formam recepit, non inaniter collocaturum esse operam putavi, si laborum meorum, quos Ecclesiae sacros esse cupio, primitias erigendo huius pacis monumento consecrarem, atque singularis, quae in ipsa enituit, diuinae prouidentiae vestigia, rudiori licet penicillo, delinearem. Frustra, fateor, quaerent, qui sublimem sapientiam sectantur, aut quibus sordent omnia, quae abstru-

rerioribus quaestionibus rebusque ex intimis naturae penetralibus petitis non occurrantur, aut, qui nihil, quod non vasta profunda eruditione splendescat, dignum ia contemplatione existimant. Observatores enim sumus, non inventores. Ea autem, quae in probatis historiarum monumentis, tanquam divinae providentiae annalibus,prehenduntur, diligenter excutere; haec, quamam ratione contexta colligataque fuerint, accurate dispicere; ex iis postea, quantum quisque euentus ad producendum alterum, quantum ad efficiendos Dei fines fecerit, iudicare, hoc vero et nostra diligentia dignum est, et sollerti rerum diuinarum speculatori sufficit. Mihi igitur, divinae providentiae in comparanda nobis religionis pace vestigia indaganti, in maximo lucro ponendum esse videtur, si non tam disertis aut eruditissimis, quam grati piique hominis munere defungar. Reliqua vero, quae in hac ipsa disquisitione deesse nonnullis videbuntur, sincerum diuinam gloriam effeendi, eundemque, quem apud me, hunc apud meos etiam beneficiorum diuinorum sensum excitandi studium largiter compensaturum esse confido.

ARGUMENTVM.

Post bellum Smalcaldicum Carolus V. nimia in captiuis principes acerbitate usus est, §. I.

Formulam Augustanam Protestantibus obtrudere voluit, §. II.

Ipsosque ad subiiciendum se concilio Tridentino adigere, quamvis nulla salus ab hoc expectanda esset, §. III.

Candestinis vero consiliis et ipsum Pontificem et Protestantes labefactare studuit, §. IIII.

Quibus omnibus animos Lutheranorum concitauit; ex quibus Mauricius Septemuir, ipsum armis aggressus, ad transactionem Passauiensem commouet, §. V.

Variae causae, quae Caesarem ad pacem religionis Evangelicis concedendam praepararunt, cuius argumentum enarratur, §. VI.

Huius praestantia. Duplex circa miracula, in emendatione Ecclesiae procuranda,

quorundam aduersariorum error. §. VII.

Confutatur, et, quid sibi velint singularis providentiae diuiniae vestigia, ostenditur, §. VIII.

Demonstranda ad tria capita reuocantur, §. VIII.

Vestigia singularis providentiae primo in us, quae utramque pacem praecesserunt; et quidem 1) Passauiensem Maximae virtutis foederatorum Smalcaldicorum a Caesare debitori prostratae, et post hoc bellum desperata Evangelicorum causa, §. X.

Vnde ineptum videbatur, si quid contra Caesarem irascere volebant, in specie et parte Mauricii, §. XI.

Praesertim, si ipsorum virtutis cum eximia Caesaris potentia comparantur, §. XII.

Quod assertum, obiciendo factus eorum cum exteris quibusdam principibus, labefactari non potest, §. XIII.

serim Maurizius bellum aduersus Caesarem decernit, ad quod ipse Caesar securitate sua et magno quodam politico ipsi arma suppeditat. § XIV.

2 hoc bello Caesar singulare ius rationis diuinæ experitur est, § XV.

Et felix armorum Maurizii successus atque Caesaris Ferdinandi de pace consilia singularem Dei providentiam ostenderunt. § XVI.

Quae etiam 2) paci religionis Augustanae procurandae prospexit. § XVII.

Et quidem in eo, quod, licet intestinis cum Alberto Culmbacensi diffidiis, societas

Euangelicorum rumperetur, (quibus tamen abstinentiam suam declararunt) § XVIII.

Atque illi morte Maurizii percellerentur, § XIX.

Omnique exteriorum auxilio destituti essent; § XX.

Tamen nullam cum Reformationis iniuerint societatem, paci autem summa constantia insisterint. § XXI.

At quam Euangelicis procurandam Ferdinandi indoles et conditio aptissima erat, § XXII.

Quamque ipsi Pontifices, maxime Paulus IV, promouerunt. § XXIII.

Deinde se haec singularis providentia ostendit in remo-

uendis difficultatibus, quae ex ipsa huius pacis indole nascebantur, § XXIV.

Inprimis ex reservatio Ecclesiastico, § XXV.

Atque ex Pauli IV. arroganti et impotentissima contradictione. § XXVI.

Denique ex egregiis effectibus cognosci potest, quia haec pax salutem reipublicae et Ecclesiae restituit. § XXVII.

Reipublicae; praecudicium illud eo tempore ubiuis fere receptum: pacem civilem cum sacrorum diuersitate constare non posse, destruendo, § XXVIII.

Nosque ab imperio Pontificis, summoque magistratus ius circa sacra vindicando. § XXIX.

Ecclesiae; tum doctrinarum eius puritatem conservando, § XXX.

Tum etiam nobis postestatem concedendo, has doctrinas ad alios propagandi. § XXXI.

Vnde coacti sunt ipsi Pontificii, cum arma non valerent amplius, argumentis pugnare, eaque de causa ipsam magis scripturam scrutari. § XXXII.

Dissertationis peroratio. § XXXIII.

§. I.

Ea erat, post traditam Augustae CAROLO V. Imperatori confessionem, illorum facies qui emendatam religionem, praeunte LUTHERO, tuebantur, ut neque liberum, quod postulabant, concilium, neque precibus et repetita saepius animi integerrimi declaratione, perfectam, ad solum dei verbum religionem instruendi, veniam umquam se impetraturos esse praeuiderent. Minae potius Caesaris, qui edicto Wormatiensi insistebat, summa Pontificis Romani pertinacia, et quos hinc inde aduersarii moliebantur, belli apparatus, *Protestantes*, ut suae prospicerent securitati, mouebant. Quo factum est, ut, foedere Smalcaldiae inito, firmatis ad constantiam animis, plurimi, qui publice causam Dei aduersus Pontificis impietatem defendendam susceperant, arctissimo mutuae defensionis vinculo se coniungerent. Quamuis enim A. MDXXXII ab Imperatore tum Suinofurti, tum imprimis Noribergae inducias impetrassent, non tamen pacis tempore omne de bello, non mouendo quidem, sed declinando reprimendo.

nendoque consilium abiiciendum esse putarunt. Neque male suspicati sunt. Quum enim, irrito semper conatu, lites de religione ortas Caesar componere allaborasset, tandem, honesta quadam belli, quod meditabatur, reperta caussa, in comitiis Ratibonensibus A MDXLVI celebratis, IOANNEM FRIDERICVM Saxoniae Septemuirum et PHILIPPVM Hassiae principem, in quorum auctoritate tota Lutheranorum vis nitabatur, proscripsit, proscriptorumque alterum, Saxonem, cum prope Muhlbergam ad arma venisset, fusis copiis, cepit, alterum vero PHILIPPVM, cui, fide publice data, veniam belli dederat, dolo delusum in custodiam tradidit. Fractas iam esse omnes *Protestantium* vires Imperator censebat, sed effecit, nescio quo fato, vt illud ipsum, quod omni controuersiae finem imponere videbatur, ipsi maximas grauisimasque turbas concitaret. Contra captiuos enim principes, dici vix potest, quanta acerbitate vsus sit. Namque, insignium domus Saxonicae de se meritorum prorsus immemor, non modo capitis Septemuirum damnabat *), sed neque innocentia ipsius, et
mira-

*) Sententia damnatoria legitur apud HORTLED-
FRUM in vasto illo opere, quod inscriptum
est: Der Römischen Kaiser, und Königlischen
Majesteten, auch des heiligen Römischen Reichs
Stände Handlungen und Ausschreiben von
P. III. O Rechts

mirabili ipsis in vinculis constantia, adeo commouebatur, vt dimississet ipsum aut tractasset lenius, vt ab ipso potius durissimas pacis conditiones extorqueret, quibus Septemuir, praeter alia multa, omni vindicta et Septemuiratui, vniquam cum posteris suis recuperando, renunciabat *). Neque vero hoc solum fecit imperator, sed etiam, inuitis licet et reluctantibus multis Germaniae proceribus, per integrum lustrum, vbi que captiuum secum, tamquam in triumpho, duxit. In PHILIPPO autem decipiendo, sicuti fraudulentia vsus erat, tantum Imperatorem prorsus dedecente, ita non minori in ipsum seueritate utebatur. Non eo contentus, quod, fide fracta, turpiter deceptum in custodia teneret, grauissimo ipsum etiam carcere mulctabat **); et, neque coniugis infantumque PHILIPPI lacrimis, neque crebrioribus multorum maximorumque Europae principum precibus adducebatur, vt ipsum dimississet e vinculis ***);

quin

Rechtmäßigkeit, Anfang, Fort- und endlichen Ausgang des Deutschen Kriegs &c. Vol. II. lib. III. cap. 70. pag. 575. 76.

*) Huius transactionis verum atque integrum exemplum itidem HÖRDLEDERUS, l. c. Cap. 72. p. 582. seqq. exhibet.

**) Vide THUANUM *Historiarum sui temporis* lib. IV. Edit. Paris. 1606. fol. p. III.

***) Lamentabiles legatorum MAVRITII et IOACHIMI querelas, quibus fraudem et acerbissimam Caesaris in PHILIPPUM exposuerunt refert,

uin potius MAVRITIVM PHILIPPI generum, IOACHIMVM Brandenburgicum, principes optimos, quorum amicitiae, ob egregia de Caesaris salute merita, parcendum nisset, quique fide sua interposita, PHILIPPO, ut Caesari se subiiceret, persuaderant, vana spe detinuit. Quo ipso effecit, ut illi, quem precibus non poterant, armis liberare constituerent *).

§. II.

Quemadmodum vero quorundam interitu non statim occidunt, qui eadem moluntur; ita parum sibi captiuitate duorum cohortis Lutheranae principum sibi prospexisse Caesar intelligebat, nisi de medio cogitaret, quo eos, qui emendandam esse religionis formam perpetuo clamabant, cum grege Pontificem sequente conciliaret. Ad quod obtinendum in comitiis A. MDXLVIII. Augustae Vindelicorum habitis ambiguum quandam religionis formulam confici curabat, ita conceptam, ut neutri parti displicere,

refert SLIEDANVS *Commentariorum de statu religionis et reipublicae*, CAROLO V. Caesare libro XXIII. p. 670. seq. Edit. Erf. 1610, qui eorum quoque nomina recitat, qui pro Philippo intercesserunt pag. 673. 74.

*) Ipse MAVRITIUS hoc inter causas refert, cur Caesari bellum indixerit, in litteris ad Germaniae Procures apud SLIEDANVM obuiis libr. XXIV. p. 695. 96.

re, sed aequè ab his, qui Augustanae Confessione addicti erant, quam ab illis, qui in Pontificis verba iurauerant, admitti et in utramque partem explicari posset. Ad cuius normam quoniam omnis religio et cultus dei publicus, Caesare iubente, dirigendus erat, dum in Concilio lites componerentur, nomen INTERIM sortita est. Hanc cum probassent quidam, qui inconsulte pacem veritati praeferebant, principes *), ceteris, qui recipere illam volebant, minis ipsaque vi Caesar obtrudere incipiebat. Ira, quae pacis restaurandae gratia elaborata erat formula, multas utrinque contentiones peperit. Quamvis enim armis recipientem hanc formulam quibusdam imperii ciuitatibus persuaderet, neque tamen Pontificis gratiam merabatur, neque, ut ad eam se componeret, plurimi, qui superiorem Germaniae partem incolebant, omnino adduci poterant **). Procreabat quidem haec formula aliam haud absimilis argumenti, quae *Lipsiense* INTERIM appellatur ***), in qua incommodis quibusdam et dubiae inter-

*) SLEIDANVS lib. XX. p. 579: 81.

**) Copiosius haec enarrauit SALIGIVS in *Historia Augustanae Confessionis germanice exarata*, qui de violentia, qua Caesar quibusdam ciuitatibus *Interim* obtrusit Vol. I. p. 583. seqq., deque iis, qui formulam non receperunt, p. 605 — 609, et quo animo Pontifex ipsam considerauerit p. 577. seq. exponit.

***) Huius historiam delineatam vide apud SALIGIVM, l. c. libro III. cap. V.

interpretationis locutionibus Caesari verba dare studebant Misniae doctores, amore patris nimio, vel belli potius timore, excitati; sed hoc metu, non ex animi sententia; non in doctrinis grauissimis, quas ambigua oratione inuoluebant, sed in rebus mediis; non approbante, sed reclamante senioriore Lutheranorum parte factum esse, diuturnae illae de *Adiaphoris*, ut vulgo appellantur, concertationes restantur. Hac vero violentia Caesar MAVRITII ET IOACHIMI septemvirosum in primis animos in se concitabat, qui iam demum, quali in *Protestantes* animo esset, intelligebant; fuseque religioni interitum parari, ducto ab acerbitate Caesaris argumento, augurabantur.

§. III.

Concilium, in quo componendas de emendanda Ecclesia lites Imperator promiserat, erat sine dubio illud, quod iam ante susceptum bellum Smalcaldicum Pontifex, Caesari satisfactorius, *Tridenti* coegerat. In hoc spem suam Caesar collocasse videbatur; contra ex Pontificis moribus funestum rerum suarum exitum Protestantes praestolabantur. Neque tamen ipsis, quamuis fractas esse vires suas sentirent, Caesar minis adhortationibusque persuadere poterat, ut huic se Concilio subiecissent. Quidnam enim boni expectandum erat ab isto concilio, in quo, non de corrigendo Ecclesiae statu amice deliberare, sed iudicis instar

instar sententiam dicere Pontifex constituit; in quo non patres ceterarum regionum conscripti, sed vnice Pontificis legati, de re reliquis iudicandi potestate, decernant *); in quo ipsae *Protestantium* doctrinae, sine causa cognita, sine eorum defensione, sine omni ratione, solo *Anathema* interposito, condemnabantur **). Negabant *Protestantes*, et id iure quidem,

*) Referta sunt fere omnia, quae de Concilio Tridentino ad nostram memoriam pervenerunt, monumenta querelis de insolentia Pontificis eorumque, quos ad Concilium miserat, legatorum. Detestantur hanc violentiam ipsi illi, qui addicti Romanae Ecclesiae Concilio interfuerunt. Ex quibus, ne omnia auctoritati SARPII superstruere videamur, sola excitabo Hispanorum testimonia ex illa collectione petenda, quae sub titulo: *Lettres et mémoires de FRANÇOIS de VARGAS, de PIERRE de MALVENDA, et de quelques Evêques d'Espagne, touchant le Concile de Trente; traduits de l'Espagnol. par MICHEL LE VASSON; Amsterdami MDCXCIX. prodit; ubi VARGAS in Memoriis suis Part. I. p. 35, seqq. In litteris ad Episcopum Atrebatensem pag. 103. seq. 164. 188. seqq. 395. 421. sexcentisque aliis locis et PIERVS DE MALVENDA ad eundem p. 147. cet. gravissime de insolentia legati Pontificii ipsiusque Pontificis conqueruntur.*

**) Differendum fuisse doctrinarum, quas dissentientes defendebant, examen et condemnationem probe cordatiores in Concilio patres et legati perspexerunt. Ipsum Caesaris legatum condemnationi communionis sub

utra-

vllius concilii decretis acquietutos, nisi a comparatum esset, vt Pontifex omni iudicandi decernendique potestate priuatum susteret, ipsi vero non reorum personam stinerent, sed pari cum aduersariis iure erentur. Episcopos fide, qua Pontifici e obstrinxerant, liberandos, omniaque ha- tenus in detrimentum Protestantium in Concilio pronunciata abroganda postulabant. Quibus eorum postularis nihil fuisse aequi- tati conuenientius, omnes aequi rerum ar- bitri perspiciebant; solus Romanorum Pon- tifex, his concessis de auctoritate sua despe- rans, illud capere non poterat *). Ille enim, quidquam se mutaturum esse in legi- bus haftenus in Concilio latis, pro more suo simpliciter negabat **). (est enim tan- ti

utraque contradixisse SAPIVS refert in *Hi- storia Concilii Tridentini* p. m. 557. 58. Ni- miam vero in reiiciendis doctrinis praecipi- tantiam et alios male habuisse, docent que- relae VARGAE. l. c. p. 106. 120. etc. MALVEN- DAE p. 147., ipsiusque GRANVELLANI in epistola ad VARGAM p. 174.

*) Digna sunt, quae hic notentur, verba SLEIDA- NI, qui legati Argentoratensis in Concilio vicem sustinuit lib. XXIII. p. 670., atque legatum Pontificis, ait, ita sensisse: *Eos, qui doctrinae regulam atque modum reuerenter accipere et obtemperare debeant, suis maioribus velle praescribere, perquam hoc esse tum absur- dum, tum indecorum.*

**) Hanc iam ab initio Pontifici mentem fuisse, ipsa bulla resurrectionis Concilii docet, quam

ti viri tamque nobilis audacter sua decreta defendere), neque alia lege dissentientem admittendos dicebat, nisi se omnia in Concilio constituenda approbaturus esse pollicerentur. Eò usque tamen nostri Caesaris iuramenti cedebant, ut se, legatos doctoresque suos, cum noua fidei suae confessione *Tridentum* missuros esse promitterent; cuius rei gratia et in Saxonia, et in ducatu *Wurtembergensi* scriptis singularibus in Concilio exhibendis fidem suam exponi curabant *); quamuis, dum Pontifex rebus Concilii praeerat, nullam rerum emendationem expectandam esse pulchre intelligerent. Quod quidem, metuebant, accidit. Quamquam enim Pontificis homines precibus monitisque Caesaris aures paullisper praeberere videbantur, omnia tamen sic instruere didicerant, ut facile appareret, ad dissentientes non audiendos sed condemnandos, ipsos consedisse. Namque Protestantes differendum usque ad aduentum suum de doctrinis iudicium voluerant; illi inter ipsos

IULIUS III. Pontifex euulgauit, quae per litteras et collectionibus Canonum et decretorum huius Concilii adiuncta est. In editione **PHILIPPI CHIFFLETII** *Lugdunensi* de **MDCCXXXIV.** habetur pag. 87 — 89.

- *) Conf. de vtraque hac formula summe reuerendi multisque mihi nominibus colendi **PRAESENTIS** Erläuterungen der symbolischen Schriften der evangelisch-lutherischen Kirche, in **Appendice** §. 149. et 163.

pacis consilia in eorum sententias Anathemata vibrabant. Hi grauissimas desiderabant de doctrinis moribusque corrigendis deliberationes; illi rebus leuioris momenti definiendis occupabantur, maioresque vel remissius tractabant*), vel praeteribant silentio, de ipsa vero Ecclesiae emendatione nefando quidem cogitabant**). Hi non ad Pontificis, sed concilii iudicium prouocabant; illi legatos ipsius adeundos esse, eorumque ius et auctoritatem dictatoriam agnoscendam imperabant. Hi non ex auctoritate hominum, putabant, sed ex sacrarum litterarum oraculis, decidendas esse controuersias; illi, *scripturam esse rem inanimem atque mutam*, dicebant, *sicut etiam reliquae leges politicae, iudicis autem accommodandam esse vocem, ut recte perciperetur****). Hi quidem non detrectabant legatos ad Concilium mittendos, modo, ut legitime ipsis a Concilio caueretur, volebant. Quid vero illi? Recusant initio, postea ne eas quidem ipsis condiciones largiri volunt, quas olim Bohemorum legatis Concilium Basileense

*) VARGAS ad Episcopum Atrebatensem. l. c. pag. 162: *Le remarque fort bien, inquit, qu'on traite ici légèrement des matières importantes et d'une grande étendue.*

**) Vide MALVENDAE epistolam l. c. 147. et VARGAS p. 164. 188. 234.

***) Sunt verba, quibus Protestantium legatis responsum est apud SLEIDANVM lib. XXIII. pag. 683.

se concefferat; immo de eo, an Proteftantium legatis locus et confueti honores concedendi effent, difputare poterant *); et vt vno verbo complectar omnia, nihil prius meditabantur fanctiffimi dictatores, quam id, quod ingratisfimum fore difsentientibus, eorumque animos irritare poffe arbitrabantur; atque in eo omnem ingenii vim expromebant, vt nexis, quos expediri nulla ratione poffe credebant, difficultatis nodis, eorum aduentum et retardarent, et, cum iam accessiffent, ipsis difceffum, ruptis omnibus deliberationibus, perfuaderent **). Quibus rebus factum eft, vt quum ab altera parte, perpetuis Caefaris mandatis, quibus iracundiam faepius mifcebat, ad fubiiendum fe huic concilio adigerentur, ab altera autem flammam potius et proferiptionem,

*) Nifi quis SARPIO loc. cit. pag. 624. fidem habere voluerit, fatis tamen, de ridicula hac difputatione testatur ipfa Proteftationis formula a Concilio promulgata, (quam UASSOR citatis commentariis inferuit, pag. 471. feqq.) *ne ob difceptationes, quae tam de personis comparentibus mandatisque et fcripturis exhibendis, quam de loco ad fedendum personis adfignando, oriri poffent, felix ipsis Concilii progressus retardetur.*

**) Nihil magis, quam aduentum Proteftantium extimuisse Pontificem iam VARGAS obseruauit l. c. p. 104. 5. 274., ipsumque, refert, eorum caussa, qua ratione speciose dirumpi poffet Concilium, cagitasse p. 311. 545, omnibusque modis tentasse, vt ipsos ad difceffum adigeret p. 397.

em, quam rerum emendationem a Concilio exspectare possent, desperata emendatae religionis causa videretur.

§. IV.

Haec tamen fuissent tolerabilia, si adhibita, qua pollebat, potestate, Caesar liberum religionis exercitium *Protestantibus* concedere voluisset; nunc, et multo blanditiarum strepitu, et simulato pacis studio hoc tantum quaerebat, ut utramque partem. et ipsum Pontificem, et eos qui ipsius auctoritatem in sacris oppugnabant, clandestinis machinationibus frangeret. Ancipiti, fateor, premebatur periculo. Hinc iram et indignationem Pontificis, maximosque principum ab ipso ad defendendam Dei causam excitandorum tumultus; illinc intrepidum Lutheranorum animum metuebat, qui animam citius quam fidem semel receptam sibi eripi paterentur. Itaque; quamvis non ignoraret, auctoritatem Pontificis multum suae ipsius auctoritati detrahere, fractisque eius viribus, tutius se regiones, quas Pontifex, saepius attentauerat, possidere posse; tamen non vi ipsum, sed dolo suppressere, satius fore putabat. Quod vero, Pontifici, incertum est, an *Protestantibus* maius detrimentum attulerit. Nouerat argutus imperator, res curiae Romanae diu consistere non posse, nisi in Concilio Pontifices de suis suorumque moribus emendandis, de-

que

que grauissimo rerum sacrarum abusu a rogando cogitarent. Iccirco, ne rebus Pontificis palam obicem ponere videretur multis bonorum verborum crepundiis statorem se et defensorem cathedrae Romanae promisit, ipsius nuntia, vt omnia in Concilio gererentur, litteris ad ipsum datis concessit *), denique se saepius ad extirpandam Lutheranorum cohortem iureiurando obstrinxit **). Iisdem in destruenda horum societate artibus utebatur. Eos enim, qui ipsi viribus validi videbantur, in quibus erat MAVRITIUS Septemuir, conciliare sibi beneficiis, et ad ipsos *Augustanae Confessionis* addictos labefactandos adhibere, ceteros dissidiis et contentionibus intestinis, maxime ex formula Augustana natis, enervare conabatur. Quibus omnibus effecturum se esse putabat, vt, quum talis rerum sacrarum

*) Ita Caesari cum Pontifice, vt restituendum ipsi Concilium Tridentinum persuaderet, conuenisse, VARGAS in schedula ad Episcopum Atrebatensem l. c. p. 63. 64. refert, qui, quamvis his litteris alium sensum vindicare studeat, de ipsa tamen litterarum fide, quid dubitet, non inuenit.

**) Legitur apud HORTLEDERVM. lib. III. cap. 3. p. 248. seqq. pactum Caesaris cum Pontifice, quo ad eradicandam Protestantium haeresin consenserunt. In commentariis vero LE VASSORII ipse GRANVELLANVS, confiliorum Caesaris peritissimus: Caesarem mortem prius suscepturum quam conscientiae libertatem Protestantibus concessurum esse, confitetur. pag. 561.

um emendatio, qualem *Protestantes* desiderabant, non esset a Concilio expectanda, neque pacis sed belli semina famosum illud *Interim* sparsurum esse praevideret, ipsos viribus destitutos, magna cum pietatis et iustitiae specie, tanquam pertinaces rei publicae turbatores, qui omnia pacis consilia spreuissent, funditus posset prosternere.

§. V.

Non ferenda haec videbantur MAVRITIO reliquisque Lutheranorum principibus. Iam enim Caesarem vix per cuniculos emendatam religionem conuellere amplius, sed quem animum aduersus eos sumplerat, quibus Dei auctoritas potior erat quam Pontificis Caesarisque amicitia, eum in ipsorum sanguinem exerciturum esse perlentiscebant. Cuius saeuitiam cum extinguere cedendo non possent, quicquid ipsis erat virium colligendum, armisque id sibi vindicandum decernebant, quod rapaci manu Caesar ipsis eripere minabatur. Inter hos maxime MAVRITIVS, nouus Saxoniae Septemuir, quem sibi totum deuinxisse Caesar putauerat, summis multorum precibus, sociorum calamitate, subdolaque Caesaris indole commotus, ut, sibi cum hoste potentissimo, ad cuius impetum retundendum propriae vires non sufficerent, depugnandum esse, intellexit, totam concitauit viciniam, imploratoque regum Galliae Angliaeque aliorumque Germaniae

maniae procerum auxilio, ipsis illis copiis quibus iussu Caesaris, Magdeburgum, urbem Augustanae Confessioni mordicus inhaerentem, oppugnauerat, ipsum Imperatorem adortus est. Qua in expeditione cum secundo Marte pugnaret, nouitate tamque curioso principio Caesar perterritus faciliorem se causae Lutheranorum praebeuit neque solum IOANNEM FRIDERICVM ocius ex captiuitate dimisit, sed paulo post etiam Passaviae liberum religionis exercitium Augustanae Confessioni addictis ultro concessit, donec in comitiis intra sextum mensem habendis, quae in quaestione erant, rite placideque componerentur *). Sic ille, qui res Lutheranorum maxime turbauerat, MAURITIUS rem ipsis prudentia & fortitudine restituit! Sic infirmus ille, ut videbatur, princeps Imperatorem subegit, qui leges toti fere terrarum orbi dictabat! Sic sine ulla clade id sua celeritate effecit, quod na-

ti

*) Huius pactionis, quae induciarum magis quam pacis nomen meretur, formula in omnibus fere constitutionum recessuumque Imperii collectionibus, aliisque locis. e. g. apud HORTLEDERVM. l. c. Vol. II. lib. V. cap. 14. p. 1527. seqq. et CHRISTOPH. LEHMANNVM in *Actu de pace religionis* lib. I. cap. I. deprehenditur. Recentissime ipsam recudi curauit IOANNES ERHARDVS KAPPIVS, Vir de memoria Reformationis variis scriptis optime meritis in dem freudigen Andenken des ersten Religions- Friedens- Jubel- Fests p. 177. seqq.

exercitus, tot preces, tot principes, frustra tentauerant!

§. VI.

Post hæc tres propemodum anni transierunt, in quibus nondum coacta erant, quæ Cæsar promiserat, comitia. Neque, bello nimium implicatus, poterat de pace inter dissidentes de religione satis cogitare, quamvis multæ eæque grauissimæ, et Cæsarem et fratrem ipsius, rationes, ad pacem Euangelicis nunc demum concedendam, commouerent. Pertæsus enim multorum, quibus fere occubuerat Cæsar laborum, reliquum vitæ suæ tempus quiete transigere, eaque de causâ imperio publice renunciare decreuerat. Non tamen turbulentam et intestinis perturbationibus disruptam relinquere Germaniam voluit, sed, cum armis amplius non posset, pace exoptata animos Lutheranorum superare, imperiumque laudabiliter gestum augusto fine coronare constituit. Componendas igitur de religione lites in comitiis Augustæ Vindelicorum habendis FERDINANDO fratri, regi Romanorum, tradiderat, qui pace *Protestantes* sibi conciliare non nihil e re sua esse arbitrabatur. Rationes vero ad acceleranda comitia ipsum commouentes quemadmodum permultæ fuerunt ex FERDINANDI parte, de quibus aptior erit infra dicendi locus, ita non inter leuissimas reputandum erat, quod
patres

patres Tridentini Concilii, postquam infriorem Germaniae partem armis MAURITIO personantem audiuerant. concilio, bonum Pontificis venia, soluto, fuga salutem petissent, nec adeo Concilium, ad quod remitti *Protestantes* poterant, superet. Cui argumento non exiguum pondus addidit ea, quae AVGVSTO, Saxoniae Septemviro, cum CHRISTIANO Daniae rege, obductam eius filiam, intercesserat, necessitas quem FERDINANDVS, si de pace religionis diligenter laboraret, amicum sibi deuinctissimum, sin minus, fortissimum inimicum praesagiebat. Quare, auctoritate CAROLI Imperatoris, qui absens in Belgio degebat, munitus, edictum de habendis Augustae A. MDLV. comitiis promulgauit, simulque, vti omnes dissidentium principes, ipsi se, rationum feliciter subducendarum gratia, siisterent, amice hortatus est. In ipsis verbis his comitiis, quorum historiam infra paululo diligentius enarrabimus, post varias altercationes feliciter compositas, ii, qui potestati Pontificis Romani se huc vsque subduxerant, Augustanae Confessioni addicti, exoptatissimam illam, diu sed frustra quaesitam de iugo curiae Romanae libertatem publice tandem aliquando impetrarunt. In illud scilicet vtraque litigantium pars consentiebat, vt, quam huc vsque Euangelii strenue defenderant, de sacris sentiendi, doctores atque ministros constituendi, omnia.

aque, quae ad Dei cultum pertinebant, mente sua instruendi perfecta libertate, demque iuribus communiter cum aduersariis vterentur; ita quidem, ut neque eorum religionem, qui Pontificis disciplinam probabant, vilo modo turbarent, neque illis quid sibi metuendum esse arbitrarentur. Neque vero id solum, sed relinquatur etiam vniuscuiusque arbitrio, ut ex a religione, quam huc usque confessus erat, ad alteram impune, si placeret, transire posset, ea tamen lege, ut, si quis ex coetu Pontificiorum, sacro ordini adscriptus, ad Lutheranorum societatem se conferret, a hac ipsa secessione, bona, quae hactenus muneris beneficio possederat, vetustiori Ecclesiae restitueret; (quam sanctionem *Reservati Ecclesiastici* nomine insignire soleamus). Muniebantur haec omnia mutua foederis conseruandi promissione, et omnes, qui, quacunque ratione, auctoritati huius constitutionis detracturi essent, hostes totius imperii declarabantur *).

§. VII.

*) Ipsum huius pacis instrumentum qui conferre voluerit, adeat citatos supra (not. 21.) Scriptores, in specie LEHMANNVM lib. I. cap. XXXIV. et Cl. KAPPIVM p. 212. seqq. Eius quoque argumentum quinque tabulis distinctum exhibet IOANNES GODOFREDVS DE MEIERN in diffuso isto splendidissimoque opere, cui nomen: *Actorum pacis Westphalicae publicorum* dedit, in cuius Tomo I. post praefationem inueniuntur.

§. VII.

Numquam profecto satis aestimari potest tantum tamque excellens Dei beneficium quo nobis leges adeo humanae concessae sunt, ut, ex sapienti viri cuiusdam sagacissimi sententia *) *vix quidquam sit, quod aliud saeculi superstitionem, ignorantiam et insolentiam, unaque necessitatem emendationis clarius demonstret, quam id ipsum, quod tot scriptis, vixis et bellis plerique Germanorum adduci debuerint, ut in leges tam aequas, sanaeque rationi ac sacris litteris aequae convenientes consentirent; leges, quae exoptatissimam nobis felicitatem attulerunt, circaque quas procurandas tot singularis providentiae divinae vestigia apparuerunt, ut satis, hanc pacem plane auream esse et quasi diuinitus conditam, luculenter demonstrent. Quae quidem documenta quum ex probatis, quae memoriae nobis proditae sunt, historiarum monumentis eruere, omniumque conspectui exponere, nobis animo constitutum sit; non alienum videtur, quaedam dicendis praemittere, ex quibus, et nostrum demonstrandi modum, et quid in hac disquisitione expectandum sit, facile quilibet possit intelligere. Fuerunt scilicet inter religionis nostrae aduersarios, qui, postquam ex historia*

*) Summe reuerendi Excellentissimique IO. LAUR. MOSHEMII *Institutionum historiae Christianae recentioris.* pag. 73.

riarum campo quaedam hinc inde decrep-
 rant, nescio quid inuenisse sibi visi sunt,
 quibus id, quod in procurata ope LVTHE-
 rianorum emendatione diuinum est, la-
 bes factarent. Horum alii miracula postula-
 unt, quibus diuinam religionis nostrae ori-
 ginem demonstraremus; his enim qui de-
 tituantur, eos quidem, putant, si medi-
 cam veritatibus, quae diuinae habentur,
 nanum adiacere velint, non diuinitus ex-
 citatos esse posse. Aliis autem, et iis qui-
 dem non admodum indoctis, nihil in re-
 ligionis istius saeculi emendatione, pace-
 que religionis procuranda, singulare vide-
 ur. Quid quaelo mirum est, inquiunt,
 emendationis opus bene succedere, quod
 a multis iisque potentissimis principibus,
 suo ipsorum commodo ductis, sustentatur?
 quod homines ab intolerabili iugo in liber-
 tatem vindicat? quod sententias disseminat
 cuius prudenti ingenuoque homini perpla-
 centes? Pacem vero impetrare ab iis, qui
 vel inuiti, ad illam concedendam, vi me-
 ruque adiguntur, id vero neque arduum
 est, neque in hoc terrarum orbe non vbi-
 uis obuium. Quorum in opinione quanta
 sentiam versari multos, vtraque vero diui-
 nam circa hoc opus prouidentiam, cuius
 causam, circa religionis pacem maxime,
 defendendam suscepimus, non parum ele-
 uare videatur; contra vtramque dicendum
 breuiter existimo.

§. VIII.

Qui spuriam putant religionis emendationem, quoniam miraculis susceptam haec sacrorum mutationem nostri Confessarii non confirmauerint, ii profecto, si dicendum quod res est, cum ipsis miraculis Deum sui causa delirantem postulant. Quod enim, qui ista desiderant, homines essent qui, omnium falsarum opinionum temeritate derepta, veritatem, ubicunque geritum est, scrutarentur, iam audiendos esse eos dicerem; quamuis nec ita sentientes anxie miracula postulatueros esse arbitraremur. Nunc, quum, qui haec obijciunt, Fanatici plerumque sint, aut de Pontificis gregis homines: hi vero, qui inter delirantium somnia pubescunt, qui traditionibus, qui auctoritatibus, qui sexcentis aliis ingeniurum moresque corrumpentibus nutriuntur, non magis sapere possunt, quam bene olere, qui in culina habitant. Atqui si verum est, quod nemo sapientum dubitat, posse Deum certas huius terrarum orbis mutationes sapienter connectendo, satis demonstrare, se singulari quodam modo hunc illumue eventum direxisse; quidnam eo in casu miracula postulare aliud est, quam velle, ut Deus stolidè imprudenterque agat? Eiusmodi providentiae diuinæ specimina si desiderant aduersarii, nos ad producenda ea, quae miraculorum in hac disputatione locum sustine

nere possunt, semper paratos invenient. quae si minus ipsis videntur sufficere, neminem difficilius miraculis convinci posse, quam ipsos horum miraculorum fautores, illi negotio demonstrabimus. Sed ferentere sunt, qui requirunt, miracula, si iam iis conferantur, qui singularem Dei providentiam ab hoc omni negotio abfuisse volunt. Ipsi enim, nisi omnem penitus ex hoc mundo providentiam proscribunt, levius atque inanibus sonis ludibria quaedam excitare videntur. Namque eorum plurimi, ne dicam omnes, sunt, qui ipsa miracula iocum risumque faciunt. Quod si igitur nihil diuini, omnia naturalia in hac rerum serie deprehendunt; quid aliud quam miracula desiderant, si de harum rerum diuinitate constare oporteret? quid igitur aliud, quam ut Deus ipsis se deridendum propinet? Quo vero quid ineptius fingi potest? quid pio et sapienti turpius? Sed ne me putes, invidia in hos ductum, ipsis aliquid affinxisse, bona mente errasse credamus; negligentiae tamen notam profecto non effugient. Omnia, aiunt, ad pacem efficiendam iam conspirarunt (placet enim hanc prae reliquis in mutatae religionis negotio considerare). Largior, si de feliciter rerum nostrarum exitu loquuntur; neque enim hoc a nostra sententia alienum est. Largior etiam, si, omnes euentus in unicum hunc finem conspirasse, dicunt; modo id

id mihi concedant, ipsa religionis nostra fata, alium, quam subsecutus est rerum eventum promississe; contra hoc enim qui negant, in sequentibus instituetur disputatio. Quod vero si concedunt, num, nisi aliam nem velint providentiam tollere, singularem Dei circa haec curam in dubium vocare possunt? Recte autem de his dici potest, quod in destruendo atomorum concursu, contra EPICVRVM CICERO monuit *); *In rerum. inquit, natura duo quaerenda sunt, unum, quae materia sit, ex qua quaeque res efficiatur; alterum, quae vis sit, quae quidque efficiat; de materia disseruerunt, vim et causam efficiendam reliquerunt.* Atqui, si mirifice, quod aiunt, omnia ad promouendam pacem conspirauerunt, numquid sine ratione id accidisse putant? numquid, diuinam providentiam concedentes, otiosum spectatorem Deum fuisse in causa grauissima contendunt? numquid igitur, ipsum Deum omnia apte ita et concinne disposuisse, inficiabuntur? Est utique, ita omnes huius mundi euentus sapientissime summum numen coniunxit, quod omnem consilio suo mundum administrat, ut admirabilis quaedam sit continuatio seriesque rerum, qua efficitur, ut, qui inter se apti colligatique videntur, euentus sibi met inuicem manum quasi auxiliatricem porrigant, neque eorum sit quisquam, qui al-

alte-

*) De finibus bonorum et malorum lib. I. cap. 6.

erum promouendum efficiendumque nihil plane conferat. Neque tamen negari potest, siquidem omnia inter se magnitudinem et quasi gradibus differunt, quosdam inter illos, praestantiori quadam dignitate ninere, quippe qui ad summum, quem ubi in condendo mundo Deus praefixit, finem obtinendum propius spectare videntur. Circa quos singularem plane Dei curam esse, nemo inficiatur, qui Deum optimum esse praestantium rerum aestimatorem nouit. Hunc vero in demonstranda singulari sua circa quosdam euentus prouidentia modum Deus adhibet, ut, quum omnia consueti quodam et semel recepto quasi ordine in mundo progrediantur, in iis non vulgari modo omnia, quae ad eiusmodi euentum efficiendum pertinent, disponat, sed leges aliquantisper migret, quibus alioquin omnia in hoc terrarum orbe reguntur. Quae si ipsa rerum connexionione obtineri non possunt, *miracula* prodeunt, quibus id efficitur, quod vires rerum huius mundi excedit. Enimuero accidere solet saepius, ut eueniant, quae cum consuetis legibus minus conspirare videntur, ita tamen, ut apta et mirabili rerum a Deo facta dispositione efficiantur. Haec quum ad *miracula* proxime accedant, non inepte *quasi miracula* diceres, quae non minori singularis diuinae prouidentiae documento sunt, quam ipsa *miracula*

cula *). Fit saepius, vt negotii cuiusda-
 fuscipiendi consilium capiant homines ne-
 sapientia, nec proposita sibi efficiendi po-
 restate destituti. Omnia, quidquid sanan-
 tio, quidquid omnes sapientiae leges im-
 perant, arripiunt. Insipere videretur, si
 hac ratione obtentum iri finem constitutum
 dubitaret; omnia enim ad hunc producen-
 tum adeo consentiunt, vt eadem fere cer-
 titudine futurum finem, quam media, quae
 ob oculos habent, tenere videantur. Sunt
 alii, qui eum destruendum cupiunt, qui ta-
 men et viribus destituuntur, et eiusmodi
 vtuntur mediis, quibus contrarium potius,
 omnium consensu, produceretur. Sed pro-
 ficiunt hi, qui delirare videbantur; illorum
 media

- *) Vellem ego, ne inuidia verbi labefactetur
 oratio mea. Constat inter omnes, quam
 male terminus *miraculorum* aduersarios hac
 in re habuit, postquam IO. SAUBERTVS li-
 brum *Noribergae* A. MDCXXXI. forma qua-
 ter complicata emisit, huius tituli: *Mira-*
cula Augustanae Confessionis. D. i. Wunder-
 werke der Augspurgischen Confession, welche
 sich bei Ueberggebung derselben, und folgender
 Zeit zugetragen. In quo quamuis quaedam
 admisceat ad singularis cuiusdam Dei provi-
 dentiae specimina, quae nomine *miraculo-*
rum insigniuit, non pertinentia: tanto ta-
 men clamore ad irridendum ipsius studium
 epus non erat; quod mallem argumentis
 impugnassent, quam ridiculo in verbulis
 impetu. Bono autem sensu, quod simile mi-
 raculo est, *miraculum* dici posse in hoc ne-
 gotio, arbitror.

edia non solum felici carent succēssu, sed ad ipsum iis ipsis mediis efficitur, quod euitare voluerant, eaque obstaculo sunt, ac, ex omnium sapientum opinione, rei omouendae certissime inseruiebant. Quae quando in mundo contingunt, in quomina summi numinis voluntate diriguntur, abes, in quibus singularis diuinæ providentiae vestigia apparent. Iam quæso, si ceterae mundi partes bene constitutae sunt, num singularem curam, qua Deus ea, quae ad ciuitatem suam regendam maxime pertinent, moderatur, ab ipso, tamquam ab inertigubernatore, neglectum iri verisimile est? Quid ergo est? Vituperatores oburgatione digni sunt, qui hac in re modum providentiae constituunt. Istud enim est sapere si quae in republica Dei mutationes eueniunt, non, quae ante pedes modo sunt, circumspicere, sed ea etiam ad curam Dei circa huius mundi euentus referre, indeque, num diuina approbatione fiant, num secus, subductis bene rationibus, iudicare.

§. VIII.

Huiusmodi vero singularis diuinæ providentiae specimina, vtrum in comparanda nobis per pacem Passauientem et Augustanam sacrorum libertate deprehendantur, iuuat pluribus inquirere. Quae vt intelligantur melius, tria quasi vel, si mauis, quatuor, fundamentorum instar, principia non facile

facile in dubium reuocanda ponam; cibus vtrique paci accommodatis, quem mihi daturum existimo, eminentiori quidam modo diuinum numem circa hanc rem fuisse occupatum. Primo itaque m ratiocinari liceat: Si, qui aliquam religionem sectantur, tanta vi pollent, vt aliquem, summo animi feruore hanc religionem internecionem vsque persequitur, principem facili supplantare possent negotio; si tamen hic tantas copias vno quasi ictu prosterni omnem aduersariorum societatem dissipat atque ad summum potentiae fastigium pertingit; si, qui ex communi quasi naufragio enatarant, et viribus destituuntur, quibus tanti principis, ad cuius nutum pars orbis terrarum maxima componitur, conatus paullisper retardent, et, si tale quid tentare velint, certissimum praeuident interitum: dementiae non videtur ab simile cum exigua manu tantum adoriri principem, omniumque iudicio infautus rerum excirus praelagiendus est. Quod si deinde ipse ille princeps, consilio et sapientia excellentissimus, his aduersariis ipsa tela, quibus perfodiatur, suppeditat; quod si exigua manu ipsum felicissime superant, eique, viribus aduersariis longe adhucdum maiori, pacem extorquent; quod si denique ea omnia, quae firmissimo ipsi praesidio esse et ad obtinendos fines aptissima videbantur, id ipsum efficiunt, quod summum ei affert detrimentum,

n; recte infertur, diuinam prouidentiam
 ec omnia, modo quodam singulari, di-
 xisse. manum illam exigua non sine af-
 ru aliquo diuino fuisse. denique Deum ip-
 n inimicorum disturbasse consilia. Porro:
 exigua haec societas. viribus vix ac ne
 x quidem resectis. intestinis rumpitur dis-
 idiis, firmissimo, in quo fere solo innite-
 atur, fulcro priuatur. nec habet alios, quo-
 um auxilio opibusque subleuetur; si isti
 homines omnibus paene viribus carent, nec
 est, praeter fidem istius principis longe for-
 tioris male ambulanti, cui spem suam su-
 perstruant; si, his non obstantibus, aliorum
 auxilium non circumspiciunt, animi tamen
 fortitudine, spe decrescente, crescunt; si
 ipsi denique eorum aduersarii, vel necessi-
 tate quadam aliunde interueniente adigan-
 tur, vel actionibus suis, nihil tale cogitan-
 tes, pacem comparant, in qua liberum ini-
 micis religionis exercitium conceditur: con-
 sequens est, ipsum Deum huius pacis quasi
 architectum fuisse. Pergamus: Si in con-
 cilianda pace inimici contra ipsius religio-
 nis suae principia, maxima cum iactura mul-
 torum summorumque bonorum, homini-
 bus pacem concedunt, quos viribus lon-
 gissime superant, eorumque vehementia
 quasi nulla prorsus potestate sustentata, vel
 inuiti, ad pacem sanciendam commouen-
 tur; si ipsi illi, quorum res hac pace in maxi-
 mum discrimen adducuntur, ipsis moribus
 suis

fuis pacem sibi moleſtam promouent: non aliter iudicari poteſt, quam quod ipſe Deus diſſipatis difficultatum nebulis, regimine ſingulari hanc pacem procurauerit. Deſi- que: Si ipſa hac pace duo illa fundame- quibus et aeterna noſtra felicitas et ſalus blica innititur, in priſtinum reſtituuntur perſpicuum eſt: non tam ab hominibus quam diuinitus hanc pacem eſſe conditam.

§. X.

Nunc quoniam haec omnia paci religio- nis aſſerenda videntur, ipſa huius utriusque pacis fata conſideremus! Omnis ante bel- lum Smalcaldicum ſalus, emendataeque per- LVTHÆRVN religionis ſecuritas, in foedere illo inniti videbatur, quod ad vindicandam, ſi opus eſſet, religionem ſuam, et ab im- perio Pontificis libertatem, Smalcaldiae *Pro- teſtantes* fanciuerant. Neque nihil metuen- dum eſſe ab hoc foedere ii putabant, qui Pontificis auctoritatem tuebantur. Ipſa enim experientia edocti erant, quantum ſemper effecerint initae in Imperio ſocietates, ad quas Germanis, ſi quid magni molieban- tur, omni tempore recurrendum fuerat. Huius vero ſocietatis ſodalibus et imminens periculum, et ipſa ſocietatis cauſſa, religio, eius maximum eſt in hominum animos im- perium, maximum omnia fulcipiendi ardo- rem inſpirare videbatur. Et tantae profe- cto erant Smalcaldicorum vires, vt, quum
con-

nflatum esset bellum, ingentem, qui su-
 a centum millia militum assurgebat, exer-
 um aduersus Caesarem educerent. Con-
 vero Caesar vix vilo tempore viribus co-
 sque destitutum se magis senserat, quam
 um ipsum bellum in *Protestantes* suscipien-
 um meditaretur; neque vllum est dubium,
 res suas foederati serio instituissent, facili
 egorio exiguum Caesaris exercitum fundi-
 us prosternere potuisse. Sed intempestiva
 oederatorum sollicitudine, qui Caesarem
 prius armis aggredi religioni sibi duxerant,
 et hinc orta inter ipsos dissensione efficieba-
 tur, vt nimium cunctando nihil agerent,
 psique Caesari sui opprimendi occasionem,
 in summum rerum suarum detrimentum,
 suppeditarent. Hic vero, qui consilio po-
 tius quam armis labefactandos esse aduersa-
 rios arbitrabatur, acutissima ratione se ab
 ipsis redemit, eo quod, quos nouerat Au-
 gustanae Confessioni addictos, ad suas per-
 trahere partes studeret. Suum iam sociis
 Smalcaldicis auxilium denegauerat IOACHI-
 MUS II Brandenburgicus Septemuir; MAV-
 RITIO autem Saxoniae duci, IOANNI Culstri-
 nensi, Electoris Brandenburgici fratri, et
 ALBERTO Marchioni Brandenburgico facile
 Caesar persuadebat, vt vel ad ipsos Aug.
 Conf. socios impugnandos se accingerent.
 Hac ratione factum est, vt vniti nihil con-
 tra Caesarem, licet viribus multo inferior-
 rem, effecerint, quumque prope Muhlber-
 gam

gam proelio cum Caesaris exercitu decertandum esset, non fugatae solum *Protestantium* copiae, sed capti etiam eorum principes fuerint. Milites quid sine capite possint, constat inter omnes. Dissipabantur copiae, quae unica hac pugna omnis spes omnisque fiducia in foedere Smalcaldico, tamquam unico libertatis *Protestantium* praesidio, collocata exspirabat. Itaque tam tremenda foederatorum societas, quae certissimum Caesari interitum minabatur, non Caesaris virtute neque quodam fortunae errore profligata est, sed sola ipsorum totalium discordia, et quorundam in aula *Saxonica* prodicione. Neque spes erat recuperandarum virium. Ille enim, qui huic societati adscripti communi quasi naufragio euaserant, infelicem rerum exitum perspicipientes, cum sua sponte, tum auctoritate Caesaris perterriti, foederi se subtrahebant. Reliquos, qui Caesaris quidem partibus fauebant, attamen Augustanam Confessionem sequebantur, principes multis sibi Caesar beneficiis conciliauerat; in quibus orbatas iam capite regiones Saxonicas, una cum Septemvintu, MAVRITIO tradidit. Qua erga hos amicitia, erga illos seueritate effecit, ut nullos, qui de emendanda religione, deque rebus Lutheranorum restituendis turbas mouerent, superstites esse crederet.

§. XI.

Neque Caesar hac in re, si per se res consideratur, multum erasse censendus est; nullus enim eo tempore fuit inter *Protestantes*, qui vel mutire contra tantum Imperatorem auderet. Funestus belli Smalcaldici exitus in omnium mentibus haerebat; quumque vires *Evangelicorum* tunc adhuc infrastrae et recentes quasi nihil contra Caesarem potuissent, nihil profecto nunc boni sibi polliceri poterant, quum fractis essent viribus; praeprimis cum multi sine dubio, ex eo, quod susceptum contra Caesarem de religione bellum male successerat, hosce conatus deo displicere, coniicerent; qui non armis resistendum magistratui, sed iniuriam patienter ferendam esse, ipsa hac calamitate immissa, declarasset *). Eorum, qui huic veli-

*) Non improbabilem hanc esse de plerorumque *Protestantium* sententia coniecturam, omnes concedent, qui, quam solliciti fuerint de suscipiendi belli Smalcaldici iustitia, perpendunt. Quantum hac in re nutauerint, tum ex variis variorum, Theologorum maxime, scriptis, qui in utramque partem disputarunt, quibusque colligendis HORTLEDRVS totum primum et secundum librum saepius laudati operis impendit; tum ex ipsa eorum in hoc bello cunctatione perspicui potest. Quod quemadmodum LUTHERVM ipsumque sectantes, a turbis excitandis prorsus alienos fuisse, luculenter demonstrat; ita mitiorem ipsos, qui impugandum esse
Caesa-

religioni fauebant, plurimi, veluti pesti
 ti quodam sidere afflati, captiosis, quas
serim continebat, doctrinis sopiti era
 adeoque sibimet inuicem diffidebant rel
 ex foedere socii, vt, si vel quis denuo Ca
 sarem armis aggredi voluisset, a reliquis
 desertum iri vereretur. Omnes praeterea
 qui religionem in Aug. Conf. proposita
 receperant; hi fere erant: MAVRITIUS ET IO
 ACHIMVS Septemviri, ALBERTVS Culmbacen
 sis Marchio, GEORGIUS dux Megapolitanus
 et alii quidam principes ipsa Smalcaldici fo
 deris debellatone attriti et pessumdari, v
 FRIDERICVS Palatinus et CHRISTOPHORVS Wu
 tenbergicus, denique quaedam ex imperi
 ciuitatibus respublicae. Hae pariter ac mi
 nores Germaniae procures, qui tacite sal
 tem Aug. Conf. praecepta sequebantur, ne
 tentare quidem tumultus poterant; inter
 eminentiores vero Caesari forsitan extimes
 cendi fuissent IOACHIMVS ET MAVRITIUS. IO
 ACHIMVS princeps erat paci studiosissimus,
 facilemque se praebebat in iis, quae non ad
 religionem necessario constituendam perti
 nere ipsi videbantur *); cuius in domum
 Austriae

Caesarem negarunt, sententiam mereri ar
 bitror, quam plures ferunt, qui horum opi
 nionem et dicendi genus nostri saeculi in
 tutis metiri videntur.

- *) Placidum hoc IOACHIMI ingenium, qui, pa
 cis pio consilio conseruandae gratia, paul
 lulum a rigore saeculi sui recessit, in primi

ustriacam tanta exstiterant merita, ut ne
aspicari quidem ab ipso tumultus Impera-
or potuisset; qui, quod nemo *Protestan-*
um praeter ipsum fecit, ad fabricandam
icis sacrae formulam Augustanam, docto-
um quemdam, IOANNEM AGRICOLAM Isle-
ium, concesserat; qui denique tempori
aliquantis per inferuiens, legatis ad Conci-
ium Tridentinum missis, ab audiendis hu-
us concilii decretis non prorsus se alienum
futurum promiserat *). MAVRITIVS VERO,
Inte-

ex ipsius formula liturgica apparet, cuius ar-
gumentum breuibus recenset HENR. SCHMID-
TIVS in der kurzen Einleitung zur Branden-
burgischen Kirchen- und Reformation-*His-*
torie §. 82, 83., vna cum litteris, quibus
Septemuir Brandenburgicorum sacerdotibus,
quosdam ritus et caerimonias detrectantibus,
paullo senerius respondit §. 88. seqq. Ad-
de pacificam eius orationem ad doctores Ra-
tisbonae de religione cum Pontificiis dis-
ferentes apud NIC. LEVTINGERVM de *Marchia*
Brandenburgensi lib. IV. §. 30. Tom. I. *Ope-*
rum a GEORGIO GOTHFR. KUSTERO con-
iunctim editorum. p. 175. seqq.

- *) Nolim hoc ita dictum putes, ac si laudes,
quae tanto principi iure debentur, minuen-
das constituisssem. Veneror beatissimam eius
memoriam, qui eundem pacem sectando,
quem ceteri acrius insistendo, pro emenda-
ta religione feruorem exhibuit; cuius comi-
tate condita grauitas saepius apud Caesarem,
quod alii armis non poterant, effecit; cu-
ius denique actiones, quibus nimium Cas-
saris voluntati celsisse visus est, animo ip-
sius

Interim iam iam enulгато, omnia; quae
 æquitatis ac pietatis regulas posset, le-
 cessurum esse pollicebatur; id quod
 formulam Lipsiensem imponendo, ex-
 iam præstiterat. Atque nihil erat, si
 MAVRITIVM ad Caesarem impugnandum
 mouere potuisset, cui omnem fere potes-
 tem, omne imperium, aliaque multa ac-
 ta referebat; et, si quae etiam moliri con-
 ipsum voluisset, facile ipso detrimento
 ruiisset deterreri, quod hisce conaribus
 junctum iri persentiscebatur. Inhiaverat ex-
 iam ab aliquo tempore ante bellum Smal-
 dicum MAVRITIUS dignitati regionibusque
 ANNIS FRIDERICI Septemviri, quae denique
 omnia clementia Caesaris obtinuit, eo quod
 contra IO. FRIDERICVM in illo bello arma-
 lisset, magna tamen cum *Protestantium*
 dignatione, qui ipsum causae suae de-
 ctorem putabant. Iam, si MAVRITIUS in
 incidisset cogitationes, ut, ad restituendam
 Lutheranorum libertatem, Caesarem ad-
 rir-

sius paci deditissimo haud possunt difficulte
 exculari. Neque verba, quibus eius legi-
 vti sunt, ita fuere concepta, ut inde quid
 contra pietatem ipsius Evangelicam colligi
 posset. Vnde miror, SLEIDANVM lib. XXIII
 p. 664. non maiori cautione hac de re locu-
 tum fuisse. Rectius sentit FRANCISCUS
 VARGAS in epist. ad Episcopum Atreban-
 sem l. c. p. 113.; cuius cum iudicio confer-
 ri suaserim, quae bene LE VASSOR pag. III.
 seqq. monuit.

tur; vel feliciter sibi hunc in Caesarem
 etum successurum esse, vel se aduerso
 te pugnaturum, praeuidebat. Si prius;
 tuere res Lutheranorum admodum de-
 atas potuisset, sed id, quod ipsi a *Pro-*
ntibus, quod a subditis praecipue, qui
 mis expulso Septemuiro, ore, vel inui-
 MAVRITIO adhaerebant *), expectandum
 it, facile omnes belli cogitationes disiice-
 poterat. Nonne enim ipsos occasionem
 cepturos esse, credibile erat, factam sibi
 MAVRITIO vlciscendi iniuriam, ipsum ab ali-
 io saltem dignitatis suae gradu depellendi,
 que IOANNEM FRIDERICVM pristino suo sta-
 i restituendi, quum de caussa Lutheranom
 defendenda meritis optime esset? Om-
 is enim MAVRITII dignitas auctoritati Cae-
 ris, IOANNISQUE FRIDERICI captiuitati super-
 structa

*) Vide GEORGIVM ARNOLDVM in *vita MAVRI-*
TII Electoris Saxoniae quam ex authentico
 exemplo latino primum editam *Scriptoribus*
rerum Germanicarum, praecipue Saxonicarum
 Tomo II. inseruit IO. BURCHARDVS MENCKE-
 NIVS loco 20., pag. 1230. Idem inuenies
 iudicium in litteris Dn. de VENNES ad Co-
 mitem stabuli, quae inter *epistolas arcanas*
gallico idiomate conscriptas ab HENRICO II.
Galliae rege ad ministros et amicos suos et ab
his vicissim ad regem, ex autographo biblio-
thecae regiae Parisiensis a MENCKENIO in ea-
 dem collectione editas, l. c. pag. 1391. seqq.,
 locum 14. occupant. *Maurice, inquit, n'est*
entierement assenré de la fidelité de ses subiects,
qui sont enclins à leur ancien et premier Seigneur.

structa erat; cui dimisso si Caesar regibus quas patria haereditate acceperat, *secundas* permisisset, conclamandum *in* *virtutis* dignitate fuisset *). Quod infelici successu rem susceptam *Mauritius* gereret, et certissimam omnis dignitatumque honorum iacturam, et, cui *mandandae* ipse unicus fere idoneus erat, *et* datae religionis causam perditam animo praesagire poterat. Quae quum *nino* secum reputaret *Mauritius*, melius *nino* et sibi et Ecclesiae, per *Lutherum* inueteratis erroribus perpurgatae, *corruptum* se esse animaduvertebat, si, *Caesarem* paullisper cedendo, acerba ipsius *corruptum* aliquantum mitigaret, quam, si, violenter ipsum impugnando, suas et socicorum *Confusionem* res in summum discrimen adduceret.

§. XII.

Poterant haec omnia, si quid iudicio, *et* *illis* deterrere nostros, ne bello *Caesarem* sollicitarent; sed erat praeter haec, quod *et* *ipsis* quasi silentium imponebat, summa *Caesaris* atque excellentissima potentia. Nec facile viderunt recentiora tempora *principem*, qui tot tantisque undique imperatoribus

*) Ipsam hanc mentem Caesar iis verbis declaravit, quae *Georg. Arnoldus* l. d. p. 1230. memoriae prodidit; se enim visum, dicit, catena ligatum secum ducere; quo dicitur *Mauritium* facile esset repressurus.

ninatus fuerit, neque post ipsum ullus
, qui pari potestate excelleret. Huic
n contigit, quod nescio an ulli, ut plu-
is, qui per se vniuerso terrarum orbi
morem incutere poterant, imperiis, suo
imperio, in vnicam quasi rempublicam
lectis, summum potentiae fastigium at-
gisse videretur. Omnis enim Hispania,
nne Belgium, omnium paene diuitiarum
tempore mercaturae, insignis pars Ita-
e, omnis Germania, (at quanta impe-
a!) ipsius mandata venerabantur; omnis;
ui nouus appellatur, quam late patet, or-
is, diuitiis summisque imperiis refertissi-
us, ipsius nutu regebatur; nec in Afri-
a regiones deerant, quae ad ipsius volun-
atem se componebant. Qua conglobata
ot imperiorum potentia effectum est, ut;
quum alii Imperatores honoris causa, hic
certe non nomine magis quam re ipsa dici
Inuictissimus potuerit. Neque minor huius
virtuti semper fortuna coniuncta fuit, adeo
ut nullum susceperit bellum, ex quo non
victor rediisset; ipseque fortunam ita
ibi deuinctam reddidisse videbatur, ut haec
psum, tamquam corpus umbra, sequeretur.
Maxima haec ipsius potentia noua in-
crementa acceperat, ex quo prostratas, quo-
rum potestatem consiliis suis valde inimicam
erebatur, *Protestantium* vires, disruptam-
que penitus eorum societatem videtat; qua
re tantus ipsi addebatur animus, ut, quem
sibi,

sibi, non dicam anteferendum, sed comparandum viribus arbitraretur, omnino ueniret neminem. Neque eo ipso tempore cum *Protestantes* belli restaurandi consilio perent, exteris se bellis implicatum mirar, ut ipsi viribus diuisis diuersis ad reuocandum satisfaciendum fuisset; quin potius *Protestantes* poterat neruos ad solos *Protestantes* comprimendos intendere. Huic autem insuperabili paene potentiae permagna fieri uidebatur accessio ipsius Pontificis M. opera, quae rem suam in debellandis cathedrae Romanae hostibus *Euangelicis*, agi, pulchre intelligens, omnibus contendebat viribus, ut ad extirpandos haereticos, omnes, qui infestabant, principes conspirarent. Quibus cum omnibus si exiguae *Protestantium* uires conferuntur, quidquid tandem contra tantum Imperatorem tentabant, id omne insipientiae magis quam prudentiae nomen mereri videbatur; quum iis, non de restauranda augendaque perfecta religionis libertate, sed de conseruanda potius utcumque exiguae libertatis umbra, cogitandum esset. Neque, conscius suae magnitudinis, Caesar multum motus *Protestantium* timebat, sed specie iuris, ne magis potentia quam sapientia ac aequitate, suos regere uideretur, ipsos eneruare studebat; quamuis omnibus confitendum esset, Caesarem, si uoluisset, vno quasi ictu omnem rem Lutheranorum eo tempore funditus euertere potuisse.

§. XIII.

Sed modum me in proponendis, circa
 erratam *Protestantium* resarciendam, dis-
 saltatibus excessisse, aliquos reclamatu-
 ros picor, qui exiguas per se utique fuisse
protestantium vires, nec reprimendae Cae-
 saris violentiae sufficientes, concedent; mi-
 ores Caesaris viribus negabunt, si tam-
 uam Angliae, Daniae, Galliaeque regum
 auxilio confirmatae considerantur. Atque
 ego non inficior, inesse huic argumento
 vim aliquam, quae eorum, quorum hacte-
 nus mentionem iniecimus, ponderi aliquan-
 tisper possit detrudere; neque tamen tanti
 momenti hanc difficultatem esse iudico, ut
 ea, qua toti huic negotio singularem Dei
 providentiam vindicare constituimus, labe-
 factari videatur demonstratio. Esto enim,
 haec omnia ita, prouti ab aduersariis fin-
 guntur, esse comparata, non tamen singu-
 larem his regendis defuisse Dei providenti-
 am, sed illud modo demonstrarent, non
 effrenata quadam audacia tam arduam rem
 aggressos esse *Protestantes*, ut de nullis,
 quae prudentia suadet, ad finem obtinen-
 dum mediis cogitassent. Quamvis enim di-
 vinum auxilium summa cum fiducia exspe-
 ctare possimus, ea tamen lege Deus nostris
 prospicere rebus solet, ut ipsi quasi vires
 nostras commodemus, adeoque providen-
 tiam, ut ita dicam, adiuuamus; quo, quis
 dicet,

dicet, diuinam excludi prouidentiam? Sed intelligo etiam, contradicentes *mibi*, hoc ipso exterorum auxilio praeclarior quam veritas permittit, sentire; facilius enim probare posse arbitror, ipsos plurimam isto de auxilio pronunciant non propterea, ut par est, ex veris historiae monumentis, sed ea, quae ad motam ab ipsis circumcultatam stabiliendam maxime faciunt, libidinem suam fingere. Pecuniam EDVARDVS Angliae rex, quam MAVRITIVS effugerat, daturum promisit, modo, non rebus ciuilibus, sed de religione bellum suscipi conuinceretur *). Ipsum vero hoc quod dubitanter promiserat, praestitisse, ego quidem nec affirmare nec negare audeo. Neque tamen perpetuis EDVARDI largitiis se sustentatum iri, si, quod videbatur, bellum diuturnius foret, vlla ratione *ferre Evangelici* poterant **). Daniae vero

rex

*) Conf. GILB. BURNETI *Historiam reformationis Ecclesiae Anglicanae*. Part. II. Edit. Genet. p. 124. 25. Ipsas pactionis EDVARDI cum Germanis condiciones, qui 400,000 thaleros sibi expetierant, ipse EDVARDVS in *Diario suo*, quod in Collectione documentorum, quae huic Historiae suae parti BURNETVS adiecit, reperitur, p. 26. exposuit; ubi, quamvis in hoc diario diligenter omnia notauerit, nihil tamen praestitae promissionis vestigium reperire potui.

**) EDVARDVS in *diario* p. 33: *In hoc praesertim negotioso saeculo, inquit, principibus potius accipere quam erogare pecunias necesse est.*

x quid fecerit, id quidem me, fatebor
 nim. praeterit. Certe, praeter illud, quod
 ad Caesarem pro captiuis principibus in-
 cesserit. spemque, quam ab religionis
 similitudinem et cum domo Saxonica affini-
 tatem. *Euangelicis* succurrendi fecerit, nihil
 amplius ipsum praestitisse inuenio. Galli
 denique, propriae utilitatis causa, socie-
 tati se *Protestantium* adiunxerant; quam si
 obtinuissent, vix ipsos crediderim ulterius
 ab eorum partibus staturos *). Finge au-
 tem Caesarem, eam, quae ipsum Gallos-
 que intercesserat, dissensionem amice, ad
 tempus saltem, composuisse, quodnam quae-
 so auxilium sibi ab ipsis polliceri *Protestan-
 tes*

- *) Notum est, Galliae regem, iam ante foedus
 cum *Protestantibus* Germanis initum, bellum
 Caesari in causa ducatum Parmae ac Pla-
 centiae intulisse; de quo THUANVS *Historia-
 rum* lib. VIII. p. 226. seqq. et post ipsum R.
 DANIEL in *Histoire de France* Tom. VIII. p.
 23. seqq. consulendus est. Post restitutam
 vero per pactionem Passauiensem *Protestan-
 tibus* religionis libertatem, regem Germa-
 nos perpetuo ad Caesarem impugnandum in-
 citare studuisse, epistolae docent in *Thesuro
 Menckiano* obuias (not. 29.); in quibus
 instructio foederis inter HENRICVM II. et Ger-
 manos ineundi comparet, qua legato maxi-
 me iniungit, vt Electores ad conferendam
 sibi dignitatem imperialem commoueat. p.
 1403. Quae omnia satis demonstrant, re-
 gem non *Protestantibus* religionis ipsorum de-
 fendendae gratia succurrere, sed eorum po-
 tius auxilio ad fines suos obtinendos vti ve-
 luisse.

ter potuissent? Isti vero, qui, haec pa-
 consilia et Galliae regem et Caesarem ini-
 rum fuisse, omnibus verisimilia diiudican-
 regulis repugnare autumant; nae illi neque
 versipelle Gallorum ingenium, neque
 iam eo tempore intestina Galliae ob religio-
 nem dissidia, neque animum Caesaris cogi-
 tant, quem leuia quaedam commoda citius
 exteris hostibus, virium suarum reficienda-
 rum gratia, consecraturum fuisse puto
 quam concessurum, ut minores quidem
 principes, quos iam pedibus suis subiecisse
 credebat, pacem ipsi inuisam extorquerent.
 Sed comparandas etiam esse Gallorum vi-
 res cum Imperatoris potentia, qui haec
 nobis obiiciunt, non satis considerare vi-
 dentur. Etenim huc usque, multo suo cum
 detrimento, quantum Imperator posset,
 senserant, neque diuturnis grauissimisque
 bellis quidquam se contra ipsum effecisse in-
 telligebant. Num iam igitur credibile erat,
 laetiori fronte ipsos inertes respecturam esse
 fortunam? Quod si iam, ex inueterata
 quasi consuetudine, pedem referre coge-
 rentur, num deserti ac plane derelicti Lu-
 theranorum principes, impetum tanti Ca-
 saris sustinere potuissent? aut num putas,
 Caesarem exoptatissimam, Lutheranorum
 principes, tamquam imperii hostes, qui
 multa absque imperii consensu Gallorum
 regi concesserant, funditus delendi, omnem-
 que ipsorum religionem radicitus extirpan-
 di,

di, occasionem de manibus fuisse dimisurum? Denique, quid MAVRITIO, qui maximas hac in re partes tenebat, metuendum fuisse dicam? cui, IOANNEM FRIDERICVM, quem postea tanta cum laetitia a suis receptum esse nouimus *); dimittendo, multum negotii se facessere posse, tantamque inter ipsos *Euangelicos* hac ratione orituram esse dissensionem, non inepte Caesar animaduvertere poterat, vt remota, quae ad hanc rem necessaria erat, concordia, facile incautos debilitatosque opprimere posset.

§. XIV.

Magnae profecto hae difficultates videri peterant; maior tamen erat MAVRITII erga religionem pietas, maior suppressam *Protestantium* libertatem restaurandi cupido, maior denique in Deum cuius causam tuebatur, fiducia, quam vt se a proposito dimoueri passus fuisset hic, cuius animi magnitudo omnes difficultates longissime superabat. Quam ob rem, omnibus diligenter sub rationis incudem vocatis, exercitum, cui haecenus praefuerat, contra Caesarem ducendum constituit. Qua in re admirabilis conspici potest Dei prouidentia, quae effecerat, vt MAVRITIUS imperium in copias diutius retinere potuerit, quibus ad obtinendum illud, quo intendit, vti optime poterat.

*) Conf. IO. SEBAST. MÜLLERI *Annales des Chur- und Fürstlichen Hauses Sachsen*: p. 117. 18.

terat. Huic ipsius proposito animum inli-
 gnis ipsius Caesaris error, nimiaque *secturi-*
 tas praebuit. Quam quotiescunque *inor,*
 non satis mirari queo, qui factum fuit
 tantus princeps, cuius magnum *inger*
 excellentissimaque prudentia omnium ad
 rationem excitabat; qui, diuturna *experien-*
 tia, summam sibi rerum omnium peritiam
 comparauerat; qui sub imperii pondere
 daeque machinationibus consenuerat; a
 morem principum, accepta omnia bene-
 cia propriae utilitati consecrandi; *optim-*
 nouerat; qui hostes consiliis potius quam
 armis superare didicerat, et insigni quadam
 praeditus erat scientia, conatus inimicorum
 acutissimis eneruandi artibus, ut, inquit
 tantus tamque sapiens Imperator viro, a
 ius virtutem, praestantissimasque animi co-
 res satis perspexerat; qui tanto amore in
 ligationem Evangelicam ferreretur, ipso, *quo*
 a Caesare dignitate Septemuirali exornatus
 erat, tempore declarauerat, neque, omnia
 defendendae huius religionis causa, si opus
 esset, suscepturum se esse, celare aliquan-
 tilper potuerat; qui denique maxima inter
Protestantium principes, depressam religio-
 nem restituendi vi eminebat, summaque
 cum captiuo Hassiae Landgrauio coniunctus
 erat affinitate; copias concedere potuerit,
 neque in ipso bello de asependa ipsi rerum
 summa cogitauerit; quamuis, ad dolosi
 MAYRITII consilia intelligenda, exigua sent
 per-

perspicientia indigeret. Qua in re tam grater labi potuisse Caesarem, quum vix possem concipere animo; facile in eam sententiam adducor, ut existimem, supremum Numen noctem quamdam ipsius menti offulisse, ut, Deum ipsum ipsius consilia destruxisse, appareret. Operae pretium videtur, rem sicuti gesta est, paullo fusius enarrare. Habebantur A MDXLVIII. Augustae Vindelicorum comitia, in quibus Septemviratum Saxoniae, cum omnibus ad ipsum pertinentibus, Caesar MAVRITIO conferebat. Hoc commotum iri beneficio ipsi such arbitrabatur, ut, quam his in ipsis comitiis confici Caesar curauerat, fidei religionisque formulam, receptam sua auctoritate sibi subditis obtruderet. Huius rei gratia a principibus quibusdam MAVRITIVS, mox vero ab ipso Caesare, qui beneficia ipsi collata crebrius commemorabat, rogatus, semper, se recepturum esse formulam, negavit, donec doctorum suorum, quibus ante comitia vindicias doctrinae purioris promiserat, hac de re percepisset sententiam *). Acrius quamvis postea Imperator instaret, impetrare tamen consensum MAVRITII non potuit; sed hac ipsa eius pertinacia satis edoctus est, ipsum constantem fore Aug. Conf. defensorem; sibi que, si diutius insisteret, inimicissimum. Eandem cantilenam, in comitiis

*) Vide SALIGII *Historiam Augustanae. Confessionia*. Vol. I. p. 567. seq., 576. et 77.

mptiis denuo Augustae A. MDL coactis, re-
 petens MAVRITIVS, non aliter, quam libe-
 ro, vt vocant, concilio impetrato, cessu-
 ros esse Lutheranos intrepide pronuncia-
 bat *), Neque tamen his omnibus Caesar
 deterrebatur, quin potius, quam bellum
 Magdeburgicis indicendum esset, neminem,
 quem exercitui suo praeficeret, magis ad
 hanc prouinciam subeundam idoneum esse
 MAVRITIO iudicauit **). Equidem a MAV-
 RITII consiliis rerumque exitu Caesaris ratio-
 nes prorsus discrepasse censeo. Forte enim,
 hac in ipsum fiducia, eo magis MAVRITII
 animum sibi conciliare, forte etiam, vt Lu-
 theranos Lutheranis labefactaret, MAVRI-
 TIVM summum belli suscipiendi ducem esse
 voluit. Consilii vero sapientia quae admo-
 dum non ex auctoris sui proposito diiudi-
 canda est, sed ex iis, quae inde consecutu-
 ra praestagiri possunt, commodis incommo-
 disque; ita, si illud respicias, prudentia,
 sin haec, insipida parumque considerata Cae-
 saris consilia fuisse iudicabis. Potuisset prae-
 terea, si mens non laeva fuisset, ex ipsa
 Magdeburgi occupatione supra annum pro-
 tracta, non inepte clandestina quaedam MAV-
 RITII consilia praestolari; nec in gurgustio
 agebantur multa, quibus ille bellum mina-
 batur. Ecquid enim sibi voluit, quod di-
 missos

*) SLEIDANUS lib. XXII. pag. 630.

**) Ipsa haec verba sunt, quibus Caesar apud
 SLEIDANVM loc. cit. pag. 635. utitur.

ffos ex tradita Magdeburgicorum ciuitate
lites rursus, alio licet sub nomine, con-
ceret? quod Magdeburgicos leniter, ee-
icorum instar magis quam inimicorum
etaret? quod cum Galliae regis legato,
ANNE PRAXINEO, Episcopo Baionensi, fre-
uentius versaretur? quod Hassos in fidem
reiuuando reciperet? Neque haec omnia
agere poterant Caesarem, praesertim quum
itterae principum accederent, qui de ex-
ursionibus militum MAVRITII vehementissi-
ne conquerebantur. Sed tanta fuit Caesa-
ris securitas, vt et MAVRITIVM exquisitissimis
verbis excusaret, et ipsos rumores pro
inimicorum calumniis vendicaret *). Quae
ipsa securitas maximam MAVRITIO fortunam
protegebat, ipsemque afferre videbatur,
fore, vt Caesarem imprudentem eo felici-
us opprimeret.

§. XV.

Quibus rationibus ad suscipiendum hoc
bellum commotus MAVRITIVS, et quis fue-
rit

*) Litteras, in quibus haec commemorauit Ca-
rolus, integras Commentariis suis SLEIDA-
NVS lib. XXIII. pag. 676. seqq. et le VASSOR
p. 371. inseruerunt. Contineo me ab omni-
bus, quae in iis continentur, enarrandis,
quae, si cum acuto Caesaris ingenio confe-
runtur, curam Dei, circa eius consilia euer-
tenda, plane singularem ostendunt.

Inspicere, tamquam in speculum, in verba

*Iubeo, atque ex iis sumere exemplum prou-
dentiae.*

rit huius belli exitus, supra (§ V.) aliquatim me exposuisse memini. Non tamen li-
co, quod aiant, pede hic praetereunda
videntur in ipsa hac expeditione varia, quae
singularem Dei curam, sicuti in iis, re-
bus huic bello felicissimo praelusit, in
ipso hoc opere peragendo, occupatam
ille, extra omnem dubitationem posuerunt
In quibus mihi prae reliquis plane videtur
admirabile, quod paribus Caesaris consiliis
et facinoribus, paria quoque Lutherano-
rum consilia et euentus responderint. Haec
vero divinae iustitiae specimina cum in mul-
tis aliis conspici possunt, tum in hoc ap-
paruerunt praecipue, quod, qui *Protestan-
tes* insidiis verborumque blanditiis decipere
tentauerat Imperator, iam eodem modo,
et ab eo quidem, quem neque inimicum
suspiciatus erat, deceptus fuerit; quod ma-
ximam ipsi plagam princeps inflixerit, quem
Saxonum familia, in quam Caesar saevierat
maxime, procreauerat; quod denique ii, ip-
sis Caesaris militibus vsu, detrimentum as-
tulerint. Caesarem enim *Protestantes* falsis
spe detinuisse, eorumque preces vanis elu-
sisse promissionibus, nemo dubitabit, qui
quod supra diximus (§. IV.), meminerit.
Iisdem vero artibus usum esse MAVRITIVM,
nisi alia bene multa, litterae tamen eius ad
Caesarem datae, quarum hic in suis men-
tionem iniicit (not. 38.) abunde testantur.
Namque Caesari, quid moliretur, scisciantia,
se

ipsi semper fore deditissimum respon-
 sū, huiusque confirmandi gratia, et lega-
 se concilii causa Tridentum missurum,
 breui tempore iter ad Caesarem suscep-
 tum esse, pollicitus est. Iustam vero tur-
 rum mouendarum suspicionem, ipsis mi-
 tum suorum excursionibus excitatam, de
 uorum insolentia Caesar maxime conque-
 us erat, stipendiorum denegatorum causa
 ctos esse motus affirmando, declinauit.
 Quibus verbis misere bonum Imperatorem
 efellit, *VI. nihil se a MAVRITIO, nisi prae-*
larum, expectare debere, diceret, *si modo*
illa adhuc fides in rebus humanis superesset.
 ta, qui artificiosis consiliis verba *Protestan-*
tibus, ipsique MAVRITIO, dare constituerat,
 eadem illa astutia a MAVRITIO Saxone scien-
 tissime circumuentus est. Neque id sine sin-
 gulari dei nutu. Inter omnes enim Germa-
 niae ordines, non erat, cui Caesar plus
 facesserat negotii, quam illustris Saxonum
 amilia, cuius tamen summa alioquin in se
 nerita exstare Caesar non ignorabat. FRI-
 DERICVS enim, ille Saxonum Septemuir,
 quem omnes vno ore consentiunt, prima-
 rium Germaniae fuisse virum, vnice Impe-
 riales dignitatem Carolo comparauerat.
 Huic vero, ipsiusque successoribus, quas
 quaeso Imperator gratias retulit? Scilicet,
 ipso adhuc viuentē, edicto Wormatiensi
 Lutherum suosque affectas, adeoque FRI-
 DERICVM etiam, extincta tanti beneficii me-
 P. III. R moria,

moria, proscripsit. Isto autem mortuo
 quum frater ipsius IOANNES, qui ~~anno~~ in
 re nomine Constantis appellatus, ~~eius~~
 que egregius, infelix licet, filius, ~~FRIDERICVS~~
 FRIDERICVS, fere vnici essent, qui
 ti Germanorum inhaerebant, quam
 nefarie opprimere conabatur, omnia
 Caesaris inclementiam in se recipere.
 Germanorum libertatem funditus euen-
 tuissent, quamquam, si ab hac sola
 cesseris, omnia Caesari lubenti animo
 starent; summo ipsos odio persecutus
 usque dum armis, ipsisque principibus
 testantium abusus, IOANNEM FRIDERICUM
 Imperii fastigio deiiceret, eiusque dig-
 nitatem, vti diximus, cognato ipsius,
 tio, conferret. Sed idem ille MAURITIUM
 quem tot tantisque sibi deuinctum
 se Caesar existimabat beneficiis,
 quam Caesar calcauerat, viam ingredieb-
 rur. Caesar FRIDERICVM eiusque
 cui omnen in Germania dignitatem
 summa acerbitate persecutus est; MAURITII
 beneficium a Caesare acceptum prorsus
 gligens, quamuis suam ipsi dignitatem
 ceptam referret, grauissimo vulnere saucum
 Imperatorem reddidit. Ille fulminibus
 mum Saxoniam maxime concusserat, huius
 generis sui gloriam vindicaturus, tela quod
 si in Caesarem retrorsit. Ille Augustus
 Confessioni addictos principes, a rebus
 Smalcaldicorum abalienatos, tantum non
 omni

nes, ad vim *Protestantium* infringendam ibuit; hi vero iidem illi erant, quorum vnitis viribus, maximae Caesaris vires stratae sunt, iisdem illis militibus, quos, avari studentes, contra Lutheranos educant. O stupendam iustitiae diuinæ profunditatem! Quam abscondita sunt Dei iudicia! Quam oculi, quibus incedere solent, tramites!

§. XVI.

Excellit ipsa haec aduersus Caesarem suscepta expeditio admirabilibus diuinæ providentiae vestigiis, quorum, ne de securitate Caesaris plura commemorem, quae eo usque progressa est, ut, appropinquante iam MAVRITIO, ne defendendo quidem corpori suo satis prospexerit, non nisi duo ex multis, breuiter attingenda, notabo; ex quibus id poterit intelligi accidisse, quod omnium hominum existimatione et iudicio sublimius est. Horum alterum, felices MAVRITHI progressus spectat, alterum insuetum Caesaris et Ferdinandi timorem, eorumque de pace consilia. Quamuis enim exigua manu, quippe quae vix numerum viginti quinque millium excedebat, MAVRITIVS Caesarem adoriretur *); huius tamen auxilio, vix duorum mensium spatio, omnes, quas in

*) GEORG. ARNOLDVS in *vita Mauriti* p. 1229. apud MENCZENIVM.

in itinere obuias habebat, urbes occupatae Caesarisque funditus prostravit exercitus. Erat tamen, quod, quo minus exercitus, qui ad Caesarem pertingeret, impediret, castellum aliquod, ipsa natura contraxerat, non minus impetum munitissimum, quod Ehrenburgum appellatur, quodque superari posse nemo unus crediderat, nec ipse Caesar, cui, hoc ipso occupato, summum imminere periculum. Hoc quamquam retardare videbatur MAVRITII progressus, tanta tamen hanc arcem, quae aditum ad Austriacorum regiones aperiebat, alacritate adgressus est, ut primo statim impetu, interemptis captisque tribus aut quatuor millibus militibus, qui praesidio ipsi impositi erant, ex suis vero vix decem quindecimque amissis *), felicissime ipsam occuparet. At quum iam cerneret, ut Caesarem summa celeritate Oeniponte opprimeret, accidit noui aliqui, quod totam expeditionem in nihilum quae redigere, omniaque MAVRITII consilia prorsus euertere potuisset. Repente enim seductio facta est militum, qui summa vehementia stipendia postulantes, nec ipsum MAVRITIUM globulis sclopeto emissis transfigere dubitabant **). Nihilo tamen minus, placatis paulisper animis Oenipontem cum suis pro-

*) Cf. WILHELMI, Hassiaci principis, relationem de hac Ehrenburgi occupatione apud HOATLEDERVM, l. c. p. 1313.

**) SLEIDANVS lib. XXIV. p. 707.

operat, unde vix Caesar cum fratre, non turbidaque tempestate, per praerupta, atque asperrimas vias, aufugerat. dici vix potest, quanto timore perterritus fuerit, facileque urgente necessitate ducebatur, ut in pacis conditiones, quas iam vix ac ne vix quidem attenderat, lenissime consentiret. Quod si iam earum, quae supra de exiguis *Protestantium* viribus (§. XI.), et insigni Imperatoris potentia (§. XII.) disserui, cum mirabili eius frastrisque sui timiditate comparentur; vix credibile est, tantum Imperatorem, qui non vinci, sed vincere ubiuis consueuerat, qui antea *Protestantes* vnico quasi ictu prosterne- re posse videbatur, tam subito omni paene animo potuisse destitui, ut hostes non indu- tiis detinendos, aut contractis, quod facile fieri poterat, copiis ad mitiores pacis conditiones ineundas adigendos esse putaret, sed ipse inimicis fere propensior ad quietem videretur. Maximum vero iam ipsum bellum antecessit FERDINANDI de bello anteuertendo studium. Vix enim bellum parare MAVRITIVM perceperat, quum, multum ex alacritate eius detrimentum praesentiens, per legatum suum maximis precibus impetum deprecatus *), dulcissimis persuasionibus vltro aequas induciarum leges offerret; quibus, MAVRITIO propius accedente, atque comprobante FERDINANDI augurium felicissimo armo-

*) SLEIDANVS lib. XXIV. pag. 701.

armorum MAVRITII successu; acrius *insistere* coepit. A quo quum impetrasset, v inter ipsum armorum strepitum, *Linium* pacis conciliandae gratia veniret, *per* expeditionem MVRITII Oenipontinam, *ul-* chre intelligens, nisi perpetuum *liber-* que religionis exercitium Evangelicis *co-* cederetur, non fore vt ipsi *acquiescere* ipsum Passauium inuitauit, vbi Caesare *co-* sentiente leges illae, in Lutheranorum *hau-* leue emolumentum, conditae sunt, *quarum* iam supra (§. V.) mentionem iniecimus.

§. XVII.

Pacata iam videbantur omnia, *per-* tuamque religionis suae excercendae *lice-* tiam, tandem aliquando obtinendam, *mi-* dissima cupiditate, summaque fiducia, *Eua-* gelici, requietis interualla habentes, *pro-* stolabantur. Nullus timor, nullaque *vi-* mis ipsorum infixata dubitatio eiusmodi ipsis instillabat scrupulos, vt, pacem exoptatissimam certissime se impetraturos esse, *fo-* midolosius dubitassent. Nouerant mirabile Caesaris ingenium, qui, quamuis Imperatori, si nemini vlli, promissis standum esse, satis olim magnifice pronunciaisset, multis tamen sciebat artibus consiliisque *dene-* gatam *Protestantibus* fidem excusare; eumque, in angustiis positum, pacem polliceri, periculo exemptum, bellum minari *sole-* re, tristi satis experientia didicerant. Tan-

amen erat eorum securitas, tanta de ani-
 ipsius magnitudine, deque Dei, quem
 um suarum moderatorem, et requietis
 si architectum nouerant, fiducia, tanta
 nique in obseruandis pacis conditionibus,
 titia, vt iis, quae promiserant, diligen-
 r inhaerendo, Caesaris fidem iustitiamque
 uasi anticipare constituerent. Huius ani-
 ni declarandi gratia ipse MAVRITIVS, cum
 s, quae in fide manserant, copiis, FER-
 INANDO satisfacturus, in Hungariam, con-
 tra Turcas, abiit; postea vero ALBERTVM
 Brandenburgicum, suis alioquin partibus
 auentem, quod arma post pacem depone-
 re noller, ipsis armis suis persecutus est.
 Hinc funestae illae contentiones, in quibus
 et ipsae Lutheranorum vires debilitatae sunt,
 et immortalis memoriae princeps, MAVRITIVS,
 in maximum, vt videbatur, eorum
 detrimentum, periit. Eodem fere tempo-
 re rebus humanis ereptus est, pius emen-
 datae religionis propugnator, EDVARDVS
 Angliae rex, in cuius locum substituta, su-
 perstitioni deditissima MARIA, ferro flammis-
 que huius religionis, affeclas extinguere co-
 nabatur. Rebus denique suis Aug. Conf.
 addicti, pace cum Caesare inita, Gallorum
 regem abalienauerant, cuius auxilio destitu-
 ti, si fidem datam Caesar seruare noluiisset,
 sustentare Caesaris impetus posse non vide-
 bantur. Quamuis autem his omnibus ex
 gradu suo quasi deiecti eneruatique videren-
 tur

tur *Euangelici*, neque esset, si a Deo cesseris, quisquam, in quo spem suam locare potuissent, tanta tamen animi fortitudine fidei a Caesare datae institerunt. ipsos, non armis, sed leniori quadam consuetudine, pacem Caesari FERDINANDO extorsisse diceres; adeo ut omne potentissimum Pontificis Romani odium in se suscipere, quam pacem ipsis denegare maluerit. In quibus singulis efficienda quanta fuerit diuina providentia, nunc placeat distributius demonstrare.

§. XVIII.

Vix iacta erant pacificationis Passauiensis fundamenta, quum noua procella oriretur, quae nisi summam, magnam tamen *Euangelicorum* stragem attulit. Steterat huc usque ab eorum partibus ALBERTVS Culmbacensis Marchio, princeps vindicandae religionis minus, quam molestiae, hostibus in religione dissidentibus excirandae, studiosus, cuius inquieti animi indoles parum saepius a crudelitate remota videbatur. Hic, quum MAURITIUS ad defendendam emendatae religionis causam litteris Germaniae Proceres adhortatus esset; pariter scriptum in vulgus dederat, in quo animum bello et rapinae inhiantem pietatis specie obumbravit. Quo facto, dum MAURITIUS bello Caesarem aggreditur, terras Franconiae horrenda vastatione depopulatus est. Pace autem Passa-

Caesarem inter et *Euangelicos* conciliata, is rerum mutatio ALBERTO, cui bona Pontiorum diripiendi erepta videbatur occassomachum mouit, ita vt vehementius, am antea fecerat, Germaniae regiones, maxime vero contrariae partis Episcoporum inferere deuastaret multaue, templa incendi, vrbes destruendo, maximas pecunias exigendo, aliisque belli facinoribus, crudelitatis, ne dicam barbariei. documentederet *). Qua in re eo vsque progressus est vt Caesar ipsum, repetita vice a Camera Imperiali proscriptum, variis Germaniae principibus bello persequendum traheret. Displicuit *Euangelicis* nimia ALBERTI uerementia; publice igitur haec omnia testari **) eum, tamquam communis quietis turbatorem, vi armisque coercendum susceperunt. Hoc tum a Noribergensibus factum est, qui vexatorum Episcoporum copiis se, ad impugnandas ALBERTI regiones adiunxerant, nec multum curabant, quid de

*) Pleni sunt harum rerum annales. Qui summam earum desiderat, euoluat litteras MAURITII, librosque a Noribergensibus ad ALBERTVM eo tempore editos, illius apud SLEIDANVM lib. XXV. p. 734. seq., horum apud eundem p. 738. seq. et 756 seqq.

**) Vide excerpta litterarum, quibus FERDINANDVS et MAURITIVS causas belli contra ALBERTVM exposuerunt, in MENCKENII *Scriptoribus rerum Germanicarum* Tom. II. p. 1445. 46. Ampliores litteras dedit SLEIDANVS lib. XXV. p. 734. seqq.

de defectione ipsorum ad Pontificis doctrinam, ipsa hac vnione declarata, ALBERTI clamitaret; tum a MAVRETIO in primis, quod perfidia iniustitiaque ipsi exprobatam, cum pacem recusaret, bello adoriebatur. Quod bellum, incertum est, an rebus Lutheranorum emolumentum maius, an detrimentum attulerit. Quousque enim salus stabit turbis et dissidio labefactata respublica? aut quis est dolor tam exiguus in praecordiis saeuens, quin vsque ad necessitatem mortis aliquando deducat? Maximi imperii contextus, disruptis, quibus construnguntur, vinculis, multas quasi in parte diffiliunt, et quae societas, unitis ciuium viribus, omnium reprimere impetus poterat, dissociatis eorum animis, sese hostibus diripiendam destruendamque propinat. Nihil igitur ad societatem Lutheranorum, iam becillam parumque confirmatam, penitus euertendam requiri amplius videbatur, quam intestini in ipsa tumultus; et bella hinc Caesari nascebatur, incautos debilitatosque inimicos opprimendi, occasio. Neque adeo delirasse nostros existimes, ac si, se sibi ipsi vulnus hoc ipso bello infligere, non perspexissent. Perspexerunt utique; sed nihilo minus de pactione, etiam cum verisimili suo detrimento seruanda, reprimendisque ALBERTI, qui Aug. Confessionis hostibus alioquin strenue opposuerat, insultibus magis, quam de vrgenda pace, iam per duos fere

re annos ab Imperatore dilata, declinanteque suo interitu, cogitarunt. Id quod agno argumento esse potest, hos Ecclesiae nostrae conditores paci, abstinentiae, quietati et iustitiae adeo studuisse, ut ne suis quidem partium suarum hominibus percererint, suasque prius vires, ad imperandam tamen perpetuam religionis pacem necessarias, ipsi labefactare, quam pacem vlla ratione laedere, aut leuiter duntaxat obseruare maluerint *). Fide enim ac sinceritate, non armis aut fraudulencia; pietate legumque custodia, non ut aut clandestinis consiliis animum Caesaris flectendum esse putabant. Vitia et in suis oderant, suppressis,

- *) Qui nullam facile, fidei nostrae homines iniquius lacerandi, occasionem praetermittit, portentosi ingenii scriptor, GODOFREDUS ARNOLDVS, diuersam plane a nostra rationem, hoc cum ALBERTO bellum diiudicandi, iniit (in der unpartheiſchen Kirchen- und Reſer: Hiſtorie. Part. II. lib. XVI. Cap. IV. §. 15.) Nomen quod huic bello conuenientissimum esse arbitratur, execrabile latrocinium est, mortisque MAVRITII caussa, vehementissimum eius turbulentumque ingenium. Nolo in examinando hoc ARNOLDI iudicio tempus chartamque consumere; id vero crediderim, MAVRITIUM suosque omnium hominum stultissimos fuisse, si, feruore pugnandi abrepti, non pacis vindicandae gratia bellum suscepissent. Nobiliorem fuisse MAVRITII finem, nemo negare potest, nisi qui hoc bellum per se, nec in nexu cum rebus gestis MAVRITII antecedentibus considerauerit.

sis, etiam si hostes essent, succurrebant. Hoc
 ipso exemplo luculenter docuerunt, inep-
 tam esse eorum suspensionem, qui Lutherana-
 norum principes bellum suscepisse multos-
 que excitasse tumultus existimarunt, ut
 vilia emolumenta pararent, ut bona sacra-
 mel occupata sibi vindicarent, ut occasio-
 nem plura vi armisque sibi arrogandi nan-
 ciscerentur. Quorum vitiorum qui reos
 ipsos existimant, hos equidem nescio, an
 satis, quid affirmant, perpenderit. Quis
 enim censendos putaret hos principes, si
 reportatae semel religionis licentiae acrius
 institissent, nec pacem permisissent ad comi-
 tia differendam? Quem ipsis crimen per-
 iurii obiecturum fuisse putas, si ab oppri-
 mendis suis abstinuissent? Quis ipsis vitio
 potuisset vertere, si de conservanda repu-
 blica sua amoliendisque internis dissidiis fu-
 issent solliciti? At bellum suscipiunt, ut
 pacem impetrent; pace impetrata arma de-
 ponunt. Pacem quaerunt, ut Deum more
 suo colere possint: hoc concessio, de obti-
 nendis civilibus emolumentis non cogitant.
 Pacem armis restituant; pace restituta, ar-
 mis suis non nisi eos, qui ipsam turbaue-
 rant, prosequuntur, membraque, quae
 offensioni esse videbantur corpori, rescin-
 dunt. Sic visum est sapientissimo numini,
 veros piosque causae suae patronos ab im-
 piis discernere. Sic rebus Ecclesiae suae
 prospexit, ut quae ipsi detrimento esse vi-
 debantur.

in angustia versabantur Aug. Conf. addidit
 quam eo, quum imperatorem post bellum
 Smalcaldicum adorti essent, tempore. Tunc
 enim, aliorum auxilio animati Caesarem,
 nihil tale metuentem, alienis lacefferet
 mis, nunc neque ex Gallia neque ex
 glia ullum exspectare auxilium poterant. De-
 ruto Caesarem melius sibi prospicienter
 adoriri, quin potius hos ipsos principes ad
 interitum ecclesiae suae conspiraturos esse,
 ex eorum inimicitia, et ad persecutionem
Protestantium imperu, non inepta diuinatione
 coniiciebant. Morte enim immatura ex-
 stinctus erat optimae spei rex Anglorum
 EDVARDVS, qui, dum viueret, non solum
 fuerat de emendenda ad exemplar LVTHER-
 Ecclesia Brittannica maxime sollicitus, sed
 suae etiam fidei socios extra Angliam
 gentes auctoritate sua sustentare non in-
 miserat. Succedebat ipsi MARIA, cuius au-
 mus summa superstitione, et in eos, qui
 auitae religioni renunciauerant, crudelitate
 imbutus, initumque postea cum PHILIPPO
 Hispanorum rege matrimonium, eam non
 amicam emendatae religionis professoribus
 sed rebus ipsorum inimicissimam portende-
 bat. Neque maiorem spem concipere po-
 terant *Euangelici*, fore ut rex Gallorum ip-
 sis aliquas ferret suppetias *). Non solum
 enim

*) Lapsus me esse haec asseuerando dicent
 forsitan, quibus litterae a MENCCKENIO edi-
 tae

im Passavii paciscendo cum Caesare iram
 is summopere concitauerant, sed animum
 oque Pontificiae religionis principiis acri-
 inhaerentem, summo ardore HVGO-
 TTAS, vt vocabantur, persequendo de-
 trauerat*), nec vllum erat dubium, ip-
 am ad extirpandam potius emendatam re-
 gionem, quam ad efferendam illam et sta-
 liendam studia sua esse collaturum. Ma-
 no haec fateor, detrimento *Protestantibus*
 se videbantur, dum neque intus muniti
 tis, neque exteriori quodam saepimento
 uti ab hostium impetu erant; sed illud ip-
 um, quanta fuerit Dei in custodienda pro-
 mouen-

tae saepiusque laudatae innotuerunt. In his
 enim id summo studio Gallorum rex agit,
 vt *Protestantes*, post pactionem Passaviensem,
 ad Caesarem bello persequendum commo-
 ueat, nec se suo auxilio ipsis defuturum pol-
 liceatur, Neque tamen hoc meae causae ad-
 versari putauerim. Praeterquam enim quod
 non pacem religionis hoc ipso *Euangelicis*
 comparandam, (de qua hic quidem locu-
 tus sum) sed vires Caesaris, quem ALBER-
 TUS partibus contra *Protestantes* fauere, rex
 arbitratur, debilitandas, eiusque digni-
 tatem sibi suisue conferendam intenderit;
 omnes hae epistolae vel viuentem adhuc MAV-
 RITIO, vel paullo post mortem ipsius exa-
 ratae sunt, neque post initam AVGVSTI cum
 ALBERTO pacem, Galliae rex de succurren-
 do *Euangelicis* amplius cogitavit.

*) F. DANIEL *Histoire de France*. Tom. VIII.
 p. 290.

mouendaque hac religione cura, egrè demonstravit. Pluribus enim ad vnum eundemque finem efficiendum caussis concurrentibus, id earum multitudine efficitur, cui omnem attentionem, si vnica affectu consecrassemus, iam, diuisa dumtaxat contemplatione, inclinatis ad reliquas calidius animi nostri viribus, pensitemus. Contra vero, si vnicam ad hunc, reliquas ad contrarium finem efficiendum tendere, integimus, non his, sed illi soli, effectum, subsequitur, assignandum esse, perspicimus. Maximae igitur et admirabilis sapientiae divinae documentum est, quod in illud duci discrimen res Lutheranorum voluerit, depulsis impedimentorum nebulis, neque post varias huius ecclesiae vicissitudines conciliata, quum ad interitum eius omnia conspirare viderentur, non hominibus curis aut sapientia, nec humanis viribus tam pacem procuratam esse appareret, sed sola Dei sapientia et benignitate conditam.

§. XXI.

Quamquam autem nostri, neque exorum auxilio aliquid, ex comitiis verofacto quam sperauerant longius dilatis, perboni sibi polliceri poterant; his omnibustamen quasi infra fiduciam positis, tantum de adsciscendis foedere aliis cogitant, tantaque cum moderatione et securitate, si res suas egerunt, ac si Deus ipsis certum

am aliquod monstasset periculum effu-
 endi remedium, illine diuina quadam con-
 tura laetum suarum exitum praesagiuis-
 r, neque credidissent, sibi Caesarem, sed
 esari se pacem largiri oportere, vere ut
 cere liceat, numquam fortiori animo et
 aiori fiducia nostros fuisse, quam tunc;
 um omni spe omnibusque viribus desti-
 ti viderentur. Saepe multumque ante su-
 ceptum bellum Smalcaldicum ipsos inter
 eos, qui ZWINGLIUM ducem in emen-
 anda religione sequebantur, de utrorum-
 que dissentientium doctrinis conciliandis de-
 liberatum erat, tantoque laepius cum fer-
 ore, ut paene, ob dissidia inde excitata,
 si illi, qui foedere se Smalcaldico coniun-
 erant, dilaberentur. Minori tamen eo tem-
 pore necessitate vnionis vrgebantur; iam
 vero vix vllum supererat, nisi ad Heluetos
 reliquosque doctrinam ipsorum secutos, re-
 fugium; de quibus tamen secum coniun-
 gendis nostri ne fando quidem cogitabant.
 summa interim animi tranquillitate co-
 nitia Augustae Vindelicorum habenda ex-
 pectabant, remque tam implicatam, et
 d perpetuum suum vel emolumentum
 el detrimentum idoneam, tam leuiter
 tractare videbantur, ut neque sperandam
 esse a Caesare pacem religionis perpe-
 nam opinarentur, neque horum princi-
 um aliquis se ad comitia conferret; quam-
 is humanissime, ut ipsi accedentes, pro
 S a studio-

studiorum confortio manum commodare FERDINANDVS expetiisset, ipsique sua forsitan praesentia postulata sua quasi animarum potuisse viderentur. In conuentu nem Numburgensi, se ne latum vnguem Augustana Confessione recessuros, aut violatione formulam *Interim* recepturos esse, quidam se codicillo obstrinxerant *). Quae in re singularem Dei providentiam obtinuisse se perspicuum est. Quamquam enim fuerat inter nos fratresque nostros, qui nomen *Reformatorum* sumserunt, dissidia vehementer doleamus, optandumque esset, quidem id posset fieri, ut, qui eidem Pontificis iugo se subdixerunt, eodemque iure in ipsius doctrinas odio feruntur, sine cordis, quibus perpetuo distracti fuerant imposito, in eandem se communitatem acciperent; illud tamen, nisi alterutriusque partis fautores nuncium suis doctrinis mirari optare nefas, sperandum vero profecto non est. Et ideo ego illos existimo pessime huius conjunctioni consuluisse, qui ambiguas quibusdam loquendi formulis animos dissidentes fraudare, totamque vniendarum partium compagem tam carioso fundamento superstruere voluerunt; hoc enim quid aliud est, quam pace, specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda, utramque partem sum dare? Tantum igitur abest, ut, frustra

*) Legitur apud LEHMANNVM in actis de pace religionis. lib. I. c. 27.

de hac re laborasse quosdam Reforma-
 is tempore, doleam, ut id potius fini-
 ri bonitati sapientiaeque diuinae tribu-
 am esse existimem, quae impediuit, quo-
 us hoc modo, maxime ante pacem re-
 onni nostrae publice datam, utraque ho-
 n dissidentium pars consenserit. Hoc ip-
 enim factum est, ut summa doctrinis no-
 s puritas manserit, ut multae in coetu
 tro dissensiones denuo oriturae praeoc-
 datae quasi, ut cautum denique fuerit,
 quis, vi armorum aut aliorum auxilio,
 n solo Deo procurante, pacem religio-
 nos impetrasse, diceret. Neque tamen
 nis constantia derelictis nostris principi-
 s excidit, quin potius, quanto grauiori
 ndere deprimi viderentur, tanto se au-
 ntius ipsorum fortitudo erexit; quae tunc
 rte fuit maxima, quum ipsi Pontificiorum
 incipes nostrorum voluntati, aequis ad-
 odum et tolerabilibus modis, cederent.
 namuis enim credendum fuisset, Luth-
 ios viribus debilitatos, neque in aliorum
 xilio innisos, Caesari aliquantisper in co-
 tiis subiecturos se esse, ut cum iisdem
 ntentos fore, quae legati Caesaris, et in
 FERDINANDVS ipsis, vel inuiti, con-
 lerant; et ipso tamen tempore acerrime
 literunt; licet verendum esset, nimio eo-
 n rigore effectum iri, ut comitia peni-
 disrumperentur, Romanaeque Eccle-
 addicti inde occasionem sumerent, ipsis,
 cum

cum veritatis et aequitatis specie aliqua, cem plane denegandi, quam vehementer obloquendo nostri detrectasse visi fuerunt. Idcirco inter insignia singularis curae nostrae specimina, quibus religioni nostrae servandae prospexit, referendum esse etiam illud quod sapientissima rerum gubernatione effecerit, ut haec omnia non solum miria semel inchoata non dissipauerint, sed abunde demonstrauerint etiam, quum omnium iudicio exitiosus rerum nostrarum exitus immineret, Deum, non hominem pacem *Euangelicis* dedisse.

§. XXII.

Multum conferebat ad felicem horum comitiorum successum FERDINANDI Romanorum regis ingenium, proque pace retardanda minuendisque contentionibus labor. Huic enim, quum, Deo ita dirigente, Caesare regenda comitia tradita fuissent, contigit, ut indefesso studio suo inueterabilis de religione dissensionibus exoptatum finem imponeret. Neque proinde meliorem litis ventilandae arbitrum vel cogitatione fingere nostri potuissent, quum hunc ipsum FERDINANDVM, principem conciliandis animis obseruandaeque paci ac aequitati studiosissimum, cuius leniorem animumque, ab emendanda religione non

issimum *), iam saepius experti erant, LUTHERVM sequebantur principes. Quocumque enim rigidioribus mandatis in fines nostros inuectus erat CAROLVS Imperator; horum dictorum acerbiter FERDINANDVS, quamvis mitia sua et leniora contra parum fratri approbaret, singulari quam sapientia mitigare, sibi que animos Protestantium amiciores reddere didicerat. Ne fugere FERDINANDVM poterat, quantum abigendis repellendis que Turcis, aliisque hominibus, de se meritis esset MAVRITIVS, qui maiori in pretio habere FERDINANDVM vel eo declarauerat, quod, quum, occupato Oniponte; omnes Caesaris suorumque fortunas militibus diripiendas tradidisset, solius FERDINANDI supellectile abstineremilites iusserat **). Ipsam vero pacem conceden-

*) Nolo ad comprobendam hanc FERDINANDI mentem ad istas litteras prouocare, quas ad ipsum LUTHERVM A. MDXXXVII. Calendis Februarii scripsisse fertur. Quamvis enim non pauci fuerint, qui de ipsarum fide non dubitauerint: aliis tamen, idque non sine ratione, suspectae visae sunt. Pluribus disseruerunt de his litteris SECKENDORFFIVS in *Commentario de Lutheranism.* lib. III. Sect. XVI. §. 58. Add. I. pag. 162. seqq. et SALIGIVS *Historiae Aug. Conf.* Vol. III. p. 4. seqq. Neque his litteris indigemus, quum omnia fere comitia, quibus FERDINANDVS praefuit, hunc eius animum indolemque loquantur.

**) SLEIDANVS lib. XXIV. p. m. 708. et ARNOLDVS in vita MAVRITII pag. 1232.

cedendo *Protestantibus*, licet Pontificis, sub auspiciis comitiorum, JULIVS III. e indignationem ferre se oportere. FERDINANDVS intelligeret; hac tamen ipsa occasione ad illatam sibi ab ipso iniuriam v. cendam vti opportune poterat *) Neq. etiam deerant rationes, quae persuadebant FERDINANDO, in his ipsis comitiis, paci inter dissidentes conficiendae tanto magis esse incumbendum, quanto arctiori vinculo haec pacis consilia cum sua ipsius salute coniuncta erant. Namque praeter hoc de religione emendata permittenda negotium constitutum ipsi erat procerum implorare aduersus Turcas, omnem Hungariam instantes, auxilium, quod, nisi pacem diu quaesitam Lutheranis concederet, nulla se ratione impetraturum esse nouerat. In eo praeterea erat CAROLVS Imperator, vt, nullam imperio turbulento salutem esse perspicuens, quietis obtinendae gratia deponendum imperii clauum meditaretur. Quum igitur prima spes FERDINANDO, regi Romanorum iamdudum creato, esset, fore vt depo-

*) Hic enim Pontifex FERDINANDVM ob suspicionem caedis GEORGII MARTINVSII, Episcopi Varadinensis et ecclesiae Romanae purpurati, seuera lege, interdicto ipsi sacrorum vfu, proscripserat; quam maculam a Pontifice extinguendam vix multo argento precibusque impetrare potuit. Vide *Continuatorem historiae Ecclesiasticae FLEURYANAE*. Edit. Bruxell. Tom. XXX. pag. 385. seqq.

positis a fratre fascibus, ad summum im-
 rii fastigium adspiraret; pacatae praesse
 rmaniae maluit, quam perpetuis turbu-
 tissimisque litibus exagitari. Quae om-
 , quemadmodum latis permouere FER-
 NANDVM poterant, vt, quidquid in ipso
 at virium ingenique, id omne ad diffi-
 lorum propugnaculo disturbanda confer-
 et; ita accedebat et aliud quoddam, quod
 osi ineundam, cum Lutheranorum principi-
 us amicitiam commendabat; inconsidera-
 i nimirum et iniqua CAROLI consilia, de
 PHILIPPO filio suo in locum Imperatoris suffi-
 iendo. Quamuis enim ipse CAROLVS sum-
 na olim vehementia Septemuiris FERDINAN-
 VM, tamquam Romanorum regem, ob-
 rufisset, mutauit tamen, quum PHILIPPVS
 pphabus factus esset, suam de successione
 ententiam, variisque artibus, ne dicam mi-
 uis *), FERDINANDO dignitatem semel colla-
 tam

*) Has in FERDINANDVM iactasse Caesarem,
 BURNETVS auctor est *Hist. reform. Eccles.
 Anglicanae* Part. II. p. 124. vnde rumor per-
 crebuit, fore vt ipsi FERDINANDVS ope Pro-
 testantium bellum pararet. V. *Epistol. galli-
 cas apud MENCKENIUM* l. c. pag. 1431. Quae
 quamuis mihi in animum FERDINANDI, qui
 fratrem patris loco semper habuit, cadere
 non posse videantur; neque ego, quod Gal-
 li putarunt, Caesarem, ALBERTVM Bran-
 denburgicum contra *Euangelicos* subleuasse,
 crediderim, (quorum vtrumque et ex sin-
 gulari Caesaris male informati gratia per-
 tem-

tam eripere conatus est *). Atqui FERDINANDO extimescendus erat PHILIPPVS rex potentissimus, qui non regiones solum Hispanicas a patre acceperat, sed coniugio eius se nuper admodum cum MARIA Angliae regina coniunxerat, multumque viribus diutiusque valere videbatur. Igitur quum proceres partis Pontificiae PHILIPPO, strenuae religionis defensori, magis fautores esse, FERDINANDVS animaduerneret, quam sibi, cuius placidum, et ad pacem Protestantibus dandam propensio-rem, animum nouerant; hisque effectum iri vereretur, ne quoc

tempus aliquod ALBERTO concessa, et ex crebrioribus FERDINANDI, cum Evangelicis negotiationibus, missoque ipsis contra ALBERTVM auxilio, natum esse videtur): hoc tamen positum est extra omne dubium, FERDINANDVM, egregiumque ipsius filium MAXIMILIANVM iniusta CAROLI de inferendis PHILIPPO consilia ipso Protestantium auxilio, qui superstitiosum superbumque PHILIPPVS ingenium oderant, labefactare omnino studuisse.

- *) Recte MENCKENIUS bis Caesarem hac in re peccasse ait, quod primo FERDINANDVM Septemuiris eligendum postulauerit, maxime vero dignitatem ex ipso in filium transferre voluerit (*in dissertatione: de naevis politicis CAROLI V. Imperatoris, quae in Decade dissertationum eius academicarum Lipsiae MDCCXXXVII editarum, septimum locum occupat §. 6. p. 310. seq.*); atque consilia; artes, rationesque commemorat, quibus Caesar fratrem hoc persuadere conatus est.

uod optabat, tandem aliquando PHILIPPVS
 petrarer: ad huius euertenda consilia, in
 omnes animi ingeniique nervos conten-
 ebat, vt caueretur, ne quid sua dignitas
 etrimentum caperet. Quam ob rem op-
 imum fore ratus, *Protestantium* auctoritati
 suam dignitatem superstruere, facillimum
 se in audiendis *Euangelicorum* postularis prae-
 buit, omnibusque viribus annitus est, vt
 remotis impedimentis, pacem illis peren-
 nem compararet. Hinc tanta animi mode-
 ratio, tanta in excipiendis precibus scriptis-
 que Lutheranorum patientia, tanta denique
 ipsis quaesitam pacem, reluctantibus licet
 Pontificiis, concedendi facilitas, quae mul-
 ta rebus nostris emolumenta peperit. Hunc
 tam egregium omnium rerum contextum
 si minori, quam diuina manu, elaboratum
 esse dicerem, minus profecto, quam debe-
 am, praedicarem. In hac vero fabula, vt
 omnes actus, ita is mihi ante omnes vide-
 tur probandus, quod ille ipse, quem tan-
 to cum feruore et quasi violentia, Septem-
 uiris eligendum Caesar obtruserat, iam
 maximum ipsi negotium facesseret; quod-
 que Caesar, sua ipsius culpa, non sine ali-
 quo diuino iudicio, multo studio multoque
 labore hominem praeparasset, qui, quo mi-
 nus PHILIPPVS filius succederet, summo im-
 pedimento erat, cuiusque eo tempore,
 quum Caesar maxima auctoritate ad PHILIP-
 PVM Septemuiris commendandum indigeret,
 auct

auctoritas tanta erat, UT CAROLI auctoritas propemodum exspirasse videretur.

§. XXIII.

Atque ego suspicionem, remissius quam par erat, obseruasse me singularis diuinæ circa hanc pacem prouidentiae vestigia, non euitaturum esse arbitror, nisi, aptissimum huic negotio fuisse illud tempus eorum qui tunc Romanae Ecclesiae imperium tenebant, Pontificum respectu, demonstrarem. Infidebat, dum Germani comitia ordiebantur, cathedrae Romanae JULIUS III, qui indignatus, FERDINANDVM, hominem saecularem, absque approbatione sua, aut nomine Episcoporum praefixo, proposuisse sibi subditis docendorum epitomen, eumque colloquia de componendis in religione dissidiis denuo instituenda suasisse, summum in ipsum odium conceperat. Deplorabat aetatem suam, quod in ea tempora incidisset, quibus sibi, ob lites auctoritati suae intentatas, vitam securam agere non liceret; quamobrem, ne vehementiori impetu quiete sua moueretur, IOANNEM MORONVM, Romanae Ecclesiae purpuratum ad comitia Augustana misit, qui Germanis, proposito in hunc finem Anglorum exemplo, persuaderet, ut ad Ecclesiae gremium, errore agnito, reuerterentur; omnia vero colloquia et alias de religione tractationes, quantum

um fieri posset, amoliretur *). Quibus
 ebus effecit MORONVS, vt suspectus meri-
 to *Protestantibus*, et ad suppressenda pacis
 consilia, stabiliendamque Pontificis aucto-
 ritatem missus vnice videretur. Neque ta-
 men ita multo post alius, JULIO morte ex-
 tincto, successit MARCELLVS CERVINVS, quo
 aptiorem quemquam ad destruendum pacis
 nostrae apparatus fuisse. vix crediderim.
 Erat enim in homine summa morum inte-
 gritas sanctitatisque vitae species, et incre-
 dibilis ope Concilii, vel ipso cum Pontifi-
 cis periculo, Ecclesiam emendandi cupidò.
 Huius autem consilium, quod nec publice
 prouideri dubitabat, ipsis hominibus suis
 ingratum, *Euangelicis* plane exitiosum vide-
 batur. Finge enim hunc prudentia bono
 proposito suo simili opus tamdiu, sed fru-
 stra quaesitum, aggressum fuisse, mores suo-
 rum feliciter correxisse, aut bonis verbis pa-
 cem persuasisse *Protestantibus*: num pacem,
 qua nunc fruimur, tam incomparabilem
 impetraturos fuisse nostros putabis? aut cre-
 des, Caesarem mutuam dissidentium con-
 cordiam, grauissimis, quibus postea sanc-
 ta fuit, pacis conditionibus fuisse praelatu-
 rum? Vnione utcumque conflata frue-
 mur forsitan, non exoptatissima Deum mo-
 re nostro colendi libertate. Destruenda igi-
 tur erant Deo, qui saluti nostrae intentius
 inui-

*) SARRIUS *Historia Concilii Tridentini*, lib. V.
 p. 666.

inuigilabat, Pontificis alioquin boni consilia, quod repentina MARCELLI morte factum est, quum vix ultra vigesimum dierum dignitati suae praefuisset. Egregie rebus suis consuluisse PAVLLVS IV, quem in MARCELLI locum patres purpurati substituerant, si vestigiis antecessoris sui institisset; nuntio vero portentoso suo et insipiente ingenio iactis perpetuae pacis in religione fundamentis, maximam suae suorumque successorum dignitatis iacturam faciebat. Hunc enim MARCELLO suffectum fuisse crederes, ut opposita, quod aiunt, iuxta se posita magis elucerent, Deusque, quantum, in hoc Pontifice Ecclesiae Romanae concedendo, planeque illa digno, quieti nostrae prospexerit, luculento testimonio ostenderet. Fuit enim homo, qui animum enormi quadam et arrogantissima superbia inflatum *), religionis, ardentissimique pro Ecclesiae salute feruoris, amiculo circumdabat, qui sine arte, sine moderatione, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore in omnes insultabat atque pro vehementissima indole sua omnes pedibus suis conculcare se posse principes, somniabat; homo, qui tantum a sapienti placidaque antecessoris via deflectebat, ut nil nisi mandata supra omnem contradictionem elata, iactaret, suaeque dignitati nihil putaret convenientius quam

*) Exempla huius superbiae habet SARPIS c. pag. 669. 75. 76. 78. 85. 91. 96. cet.

nam, si Deum non posset, Acheronta movere, omnesque paullisper refragantes ferro flammisque persequi *). Hac forma cathedram PETRI conscendit, quum de pace restauranda Germanorum principes deliberarent; cuius si ingenium moresque consideras, non aptiorem facile ad promouendum hoc pacis negotium inueniri potuisse, iudicabis. Vana controuersiarum in concilio placide componendarum spe detinere Protestantes potuisset, auribusque eorum quasdam insidias faciendo, ipsos aliquantisper saltem remorari; sed tantum aberat, ut mitioribus verbis aliquod concilium promitteret; ut potius eo quod PAVLUS III. scriptum, in quo, quomodo tentari feliciter posset Ecclesiae emendatio, ex-

posue-

- *) Ne me quis putet, iniquius de hoc viro iudicasse, praesertim quum dentur nostris temporibus, qui lenire impotentissimas huius Pontificis actiones conentur; inspicienda suaferim ipsorum Ecclesiae Romanae scriptorum testimonia, quae excitauit V. C. IO. GEORGIVS SCHELMHORNIVS in elegantissima doctissimaque epistola de concilio de emendanda Ecclesia, auspiciis PAVLI III. conscripta, ac a PAVLO IV. damnato, ad ANGELOM MARIAM CARD. QVIRINVM; quae Tiguri A. MDCCXLVIII. prodiit, pag. 42. seqq. Ipse vero populus Romanus odium in sanctissimum patrem suosque, dispiciendo eorum statuas, easque per urbem protrahendo, satis superque declarauit. Vide ONUPHRII vitam PAVLI IV. Edit. Colon. MDLXVIII. p. 445.

posuerat, in eorum librorum indicem recerit, quos legere Romani coetus socios fas est, quae sibi de Ecclesia emendanda mens sederet, satis testatum feceri. Quam ob rem nostri melius, quam pa religionis perpetuam ardentissime postu do, rebus suis consulere non poterant. Neque difficilimum hac in re inueniri se passus est Caesar, et in primis FERDINANDVS. No uerant enim, quali PAVLLVS in ipsos animus esset, qui utrique ob causas quasdam in fensus habebatur. Omnibus igitur vi ribus eorum, qui Caesaris partibus addic ti erant, patrum purpuratorum suffragiis, im pedire Caesar tentauerat, ne homo Ponti fex eligeretur, de quo parum boni sibi po lici poterat. Id quod multum effecisse conicio, ut FERDINANDVS quaerelas *Eun gelicorum* scripto quodam in comitiis ex p lita lubentius fere quam aduersariorum ac diuerit. Fama enim eo tempore percrebue rat, OTTONEM Augustanum Episcopum, qui ex patrum purpuratorum numero exiit, multumque incitasse PAVLEVM ad *Protesta tes* suppressandos credebatur, scripti a Pon tifici.

- *) Negare quidem id nostra aetate, aliudque condemnatum ab ipso fuisse scriptum, affirmare voluit Eminentissimus Cardinalis QUIRINVS; sed satis hoc factum demonstratum esse a Cl. SCHLHOENIO in laudata epistola sapientes harum rerum arbitri iudicabunt.

ciis exhibiti auctorem fuisse *). Aures
 tur huius libri querelis praeberet idem
 t, ac Pontificis auctoritatem sequi, cu-
 fere legatus OTTO, IOANNE MORONE
 a revocato, videbatur. Adhaec facili qua-
 m coniectura assequi FERDINANDVS pote-
 t, fore ut ira et indignatione percussus
 pontifex omnes in Caesarem principes ex-
 araret; quibus non fortius resistere se posse
 imaduvertebat, quam si, internis de reli-
 gione diffidiis in Germania finem imponen-
 do, benevolentiam *Evangelicorum* sibi con-
 ciliaret, et, quod aptissimum est ad quiete
 iuendum, caritatem. Quae omnia felici-
 ter effecerunt, ut remotis omnibus, quae
 maxima videbantur, impedimentis, Luthe-
 rani pacem religionis perpetuam, vel inui-
 so Pontifice, summo cum auctoritatis ip-
 ius detrimento impetrarent.

§ XXIV.

Et hic aptissimus quidem videtur esse lo-
 cus, in quem de multis maximisque diffi-
 cultatibus, quae in ipsis comitiis suborie-
 bantur, disputationem coniiciendam existi-
 mauit

*) Suspicionem hanc OTTO forsitan excitauit
 tum itinere suo durantibus comitiis, ad Pon-
 tificem eligendum, Romam suscepto; tum
 ista etiam protestatione ante pacem confec-
 tam edita, quam exhibet LAMMANNVS in
actis de pace relig. lib. I. Cap. 3.

maui. Etenim quum istae, quantaе quae erant, diuina tamen sapientia feliciter firatae fuerint; Dei vero beneficia ipsarum impedimentorum, quae de medio sua grauitate metiri debeamus: non videtur scopo nostro alienum, vt de eximio huius beneficii pretio constare possit; de eodem momento aliquantisper dispicere. Sic item ipsa huius pacis indoles comparata erit vt ex ipsa, tamquam ex liberali scatutigin omniumque difficultatum materia, priusquam dissentientium opiniones conciliarentur, non nisi maxima possent propullulare diffidia. Ea enim omnia, quae fidei nostrae defensores exigebant, quamuis infestissima, nobisque vsum quemdam infestum atque illustrem habere videantur, ad tamen videbantur aduersariis, qui, quae legum suarum tenacissimi essent, a se, *Euangelicis*, quae desiderauerant, concederent, aegre impetrare poterant. Namque non in doctrinis modo nostrorum quae relae versabantur, vt sibi liberum fore voluissent; religionem ex sacrarum litterarum dictamine, duce Confessione Augustana exercere; sed ius quoque has ipsas ad plura propagandi, atque doctores, harum veritatum publice proponendarum gratia, constituendi postulabant. Neque id solum, sed bona etiam, quae Romanae Ecclesiae erecta ad meliorem vsum transtulerant, retinenda; liberumque vnius cuiusque ad *Euangelico*

rum castra transitum; tali ratione, ut si
 incipum aliquis nouam illam, quam di-
 ant, religionem amplecteretur, sibi sub-
 is quoque ad suas pertrahere sententias;
 ex sacrorum ordine aliquis, ut ipsi cum
 mo suo, iura etiam ac bona, quibus huc
 que praefuerat, ad Lutheranorum coe-
 n transferre liceret *). Dicam de postre-
 o hoc postea; de reliquis quid aduersarii
 serint, hic paucis accipe. Quod dan-
 m sibi nouam quasi religionem exercendi
 sentiam nostri postulassent, id equidem du-
 um admodum et iniquum aduersariis vide-
 tur. Quo enim animo religionem ferre
 terant, ad quam destruendam omnia sua
 adia omnemque diligentiam contulerant,
 t vel per cuniculos eius fundamenta labe-
 ctarent, vel vi armorum ipsam omnesque
 ius sectatores eradicarent? Qua fronte eo-
 um poterant feruorem, et in querelis pro-
 erendis, excutiendisque minis vehemen-
 am excipere, quorum audaciam quasi,
 onnulla pacis obtinendae gratia conceden-
 o, tamquam pabulo refecerant? Recipe-
 ac tolerare eos, quos summis huc usque
 ribus persecuti erant, nihil id erat aliud
 uam confiteri, stolidè se hactenus egisse,
 mnibusque studiis non interitum emenda-
 ae religionis, sed maximum eius incre-
 mentum promouisse. Nec ferendum facile
 vide-

*) SLEIDANVS lib. XXVI. pag. 78a. seqq.

videbatur Caesari, quod ii, quos auctoritate, consiliis, armorumque vi per triginta, et quod excurrit, annos opprimere al- laborauerat, iam non ad pedes eius, va- ois implorandae causa, prouolueret, sed ipsi leges quasi et indutiarum condi- nes dictitarent. Quis quaelo praeterea, ce- ius animus nondum omnem auitae religio- nis amorem dimiserat, publice constitui pa- teretur, qui errores huius religionis dete- gerent, argumentis confutarent, omnes- que ad eam, tamquam aliquid cane ac an- gue peius fugiendum, exhortarentur? Ma- xima cum tristitia, ea ab haereticis iam oc- cupata Pontificii deplorabant, quae pia mi- iorum beneficentia Ecclesiae consecrauer- iisque tot bona, tot redditus, tot monast- ria relinquenda erant, quorum recup- dorum antiquis ipsorum possessoribus vlla spes supererat. Immo, si venia cuius con- cederetur, ad nouam hanc religionem le- conuertendi, et illuc bona pertrahendi la- cra, quid euenturum religioni suae crede- rent, citius totum aedificium diuitiis opibus- que, tamquam firmissimo fundamento, su- perstructum est? Effoetum scilicet corpus, quod succo sanguineque destitutum repente marcesceret. Concedendum cuique erat principi, vt, quam vellent, religionem in- suas regiones introduceret, eaque, quae cultui diuino ex more Ecclesiae Romanae sustentando instituta erant, aliis vsibus de- stina-

ret. Egregium vero reditus principis
endi medium, quo mox factum iri ani-
uertebant, ut bona sacra formam ciui-
induerent. Aeternam vero religionis
em Lutheranis concedere, idem erat,
omnem spem omnemque occasionem
parandae olim Romanam inter et *Prote-*
ntium Ecclesiam pacis praeuertere; nullo
im modo sperandum erat, eos cum Pon-
ce redituros esse in gratiam, qui, ut ab
is iugo liberarentur, omnes animi inge-
ique vires impenderant. Nouimus deni-
ae, Romanae Ecclesiae homines opinio-
um suarum studiosissimos esse solere; no-
mus, quanto odio omnes a societate sua
enos prosequantur. Ecquem crederes
am socordem fuisse et religionis suae im-
remorem, ut tanta haereticis largiretur
ommoda, qui vix aqua igneque digni ha-
ebantur?

§. XXV.

Quamuis autem de dissensionibus hisce
mice componendis fere inter litigantes con-
enisset, omnesque remotae propemodum
ssent diuina gratia difficultates, vnica ta-
nen controuersia effecit, ut parum abesset,
quin, quae haecenus in magnam Luthera-
norum vtilitatem sancita erant, in medio
ursu penitus disrumperentur. Orta haec
st de *reseruat*, ut aiunt, *Ecclesiastico* ve-
mentissima saepe concertatio. Quum enim
Aug.

Aug. Confess. addicti postulassent, ut
 uis doctrinae Lutheranorum recipiendae
 mitterentur, neque difficillimum se ac-
 concedendum praeuisset FERDINANDVS
 iis, qui ex principum ordine Pontifici-
 strinam sequebantur, in quaestionem
 ebat: Vtrum omnes Episcopos oportet
 aliosue ordinis sacri homines, qui Ro-
 nae Ecclesiae sacris valedicentes se *Pro-*
stantium societati adiungerent, omnibus b-
 nis, iuribus et dignitate quibus huc v-
 que fructi erant, renunciare; an potius
 haec omnia ad *Euangelicorum* Ecclesiam
 transferre liceret? Prius desiderabant Po-
 tificorum principes. Illi enim ne hoc co-
 cesso omnia demum bona sacra sibi erip-
 rentur, vehementer meruebant. Sed con-
 trariae sententiae acerrime insistebant *Eur-*
gelici, qui relicta hac causa, sibi ipsi
 religionem suam ut impiam damnare videba-
 tur; quum qui amplecterentur ipsam ne bo-
 nis quidem sacris digni haberentur *). Dis-

*) Cf. SLEIDANVM l. c. pag. 738. et LEHMANNVM in *actis de pace religionis* lib. I. Cap. XIII et XV. Neque hic a se impetrare potuit CARDOF. ARNOLDVS, ut motas a nostris derogato *Ecclesiastico* difficultates sine animadversione dimitteret. Ipsum si audias (loc. cit. (n. 45.) §. 13.) impie egerunt nostri, in quae ipsis de pace tractationibus eiusmodi animum prodiderunt, ex quo aduersarii colligere oportuit, nostros religionem imperandi cupiditati praetexere. Neque cum doctri-

pantes hae utrorumque sententiae quum rem diffociarent animos, FERDINANDVS ille perspiciciens, dissidentes hac in caussa iculter consensuros, omnem quaestio-
nem in comitia, subsequente anno Ratisbo-
e habenda, differendam putabat. Quod
iamvis concessuros se esse firmiter *Euangelici* negarent, nulla tamen ratione, a pro-
posita semel sententia vt recederent, com-
mouebantur. Qua in re admirabilem fuisse
facto, sicuti in toto religionis negotio, in-
gnem eorum constantiam, quae maximum
iam

doctrina vere Evangelica conuenisse autu-
mat, credere quod ipsa bonorum dignita-
tisque abnegatione, aliqua Ecclesiae nota
inureretur. A qua forsitan calumnia absti-
nuisset ARNOLDVS, si quae vera mens sit
causarum a nostris excitatarum, rite ex-
pendisset. Non enim nominis Christi caus-
sa, si opus esset, non renunciandum esse
terrenis bonis putarunt; sed, quum inter
dissentientes iam de pari vtriusque partis
iure conuenisset, Ecclesiae suae infamiae
notam inuri arbitrati sunt, si, qui a Ponti-
ficiorum religione ad suam dilaberentur, om-
nibus bonis, dignitate iuribusque exueren-
tur. Quis vero censendos nostros dixerit,
si, quum paciscerentur cum aduersariis,
tam perfectam vtilemque sibi pacem, quan-
tam poterant, compararent? Illud enim
non solum nullam habet notam turpitudinis;
sed laudem quoque meretur; quum tot tan-
tae propagandae verae religionis, firmis-
sissimaeque pacis stabiliendae, impedimenta
remouere, quanta tolli de medio possunt,
cuius pio iustoque homini incumbat.

iam quasi attigerat fastigium, quum o-
 bus fere ad sustentanda postulata viribu-
 sent destituti, neque tantum sententiae,
 pondus addere possent, quantum ad
 efficiendum requirebatur. Neque minus
 singulari quadam Dei providentia accidisse
 bitror, quod invictissimus Germaniae
 perator, eiusque frater FERDINANDVS, C
 inde ab reformationis initio summa fe-
 quae in homines principiis religionis Po-
 tificiae imbutos cadit, aequitate in *Protestan-*
tes vsi fuerant, crescente eorum pertinacia
 non fuerint a pace ipsis concedenda deterri-
 ti. Quae si inter se conferantur, maximam
 ostendunt benignissimi numinis, quod ho-
 minum animos flectendos novit, de pro-
 mouenda religionis nostrae securitate solli-
 citudinem; qua factum etiam est, vt in re-
 ligione dissentientes pace conciliata, a gr-
 uissimis hisce dissensionibus conquiesceret.
 Quod quamvis in magnum religionis no-
 strae detrimentum factum esse videatur,
 egregia tamen caeteroquin religionis pac-
 compensatum est, quam in suo genere ab-
 quantisper imperfectam arripere nostri, quam
 huius impetrandae occasionem de manibus
 dimittere, malebant. Id vero, quod hac
 in causa mihi videtur maximum, et ad sem-
 piternam huius pacis conditorum ex no-
 strorum principum numero gloriam efferen-
 dam perutile, in eo positum est, quod non
 de bonis quibusdam terrenis aut civilibus

modis, sed de suo Dei cultu obtinendissimum se mouisse ostenderint. Nam illatque impietatis notam a sua religione persam hoc decreto animaduertent, si-
dem bonis, non vero dignitate arcen-
esse episcopos ad nostra castra transeun-
decretum fuerit) non diutius controuer-
e adhuc agitatae inhaeserunt, eoque ipso
unde demonstrarunt, se istas lites non
citasse, nisi ut ne aliquam infamiae no-
m religioni suae, hoc concedendo, inu-
re viderentur.

§. XXVI.

Commemoranda nobis postremo vide-
ir hoc loco prouida Dei cura circa re-
rimendos omnes impetus, qui iam pri-
nae pacis modo natae aetati interitum mi-
nari videbantur. Huc in primis referendi
unt horrendi PAULLI IV. Pontificis insul-
tus, qui, et quantum illius malitia, et cu-
a Dei in euertendis eius consiliis potuerit,
raeclare demonstrant. Nouimus ferocissi-
num eius ingenium, quod tartareis semper
gravidum incedebat consiliis. Fama igitur
le pace *Protestantibus* concessa quum per-
crebuisse, concitatus vehementissima iracun-
dia Caesarem FERDINANDVMQUE stomachosius
increpuit, effecturumque se esse pronun-
ciauit, ut, quanta iniuria sedem Apostolicam
affecerint, maximo cum dolore sentirent. Re-
vocandum pacis edictum supprimendosque
haere.

haereticos imperabat; ipsisque pacibus de religione, qua se ad pacem ferendam obstrinxerant, absolutis, omnes stygiosque cruciatus non Lutheranis sed eorum quoque fautoribus minabatur. Equidem ventosa isthaec hominis et eno- impudentia, moresque Caesari admodum exosi, disiicere facile poterant, quidquid in ipsius animo ad foedus destruendum esset surgeret. Sed non nullius mihi momenti fuisse videtur haec Pontificis indignatio apud FERDINANDVM. Auitae enim adhuc religioni inhaerebat, adeoque, contra summum Ecclesiae principem aliquid sentiri piaculum esse ratus, non omni adhuc deuota in patrem sanctissimum reuerentia; non perfunctorie dicta sibi haec videbantur. Dignitatem praeterea Imperialem meditabatur; quam sibi a Pontifice commendam polliceri non poterat, nisi delectos in se susciperet haereticos. Neque enim nihilo erat periculum, quod, nisi bonae de poenitentiam emendaret, ipsi Pontifex praeparabat. Animos enim omnium, qui bene sedi Romanae volebant, principum ipsum concitaturum esse, facile intelligebatur FERDINANDVS; ex quo, credibile erat, orituras esse compositis multo grauiores dissensiones. Tanta autem erat nobilissimi principis honestas, et in seruandis promissis

*) SARPIS *Hist. Concilii Trident.* lib. V. p. 676.

quasi verecundia, ut in pactione summa
 e maneret, malletque odium insulsi Pon-
 tificis sustinere, quam periurio suo Deum
 iratum reddere, iisque denegare fidem,
 iuramentis eam iureiurando promiserat. Sum-
 ma quoque diuini numinis providentia ea,
 quae detrimentosa videbantur *Euangelicis*,
 summam ipsorum utilitatem conuertebat,
 efficiebatque. ut ipsa Pontificis stultitia sum-
 mum ipsi afferret detrimentum. Inanem
 videmus eius arrogantiam, qua omnes ter-
 rarum principes pedibus suis subiiciendos,
 Caesari vero, quem haereticum appellabat,
 ostensurum se esse quantus vir esset, quem
 offendisset, satis thraconice iactabat *). Si-
 ne dubio Galliae regem ad suas pertrahere
 posse partes sperabat. Postquam vero ip-
 sum indurias fecisse cum Caesare audiuerat,
 ipseque proprias vires irae exercendae non
 sufficientes esse intelligebat. missis ad utrum-
 que legatis, utriusque sibi gratiam concilia-
 re studebat, et de concilio, in quo initium
 de semetipso facere promittebat, loqueba-
 tur. Postea quum multis fraudibus tandem
 aliquando auxilium a Galliae rege impetras-
 set**), denuo diris deuouebat Caesarem,
 omnemque cogitationem a concilio ad bel-
 lum parandum transferebat. Dux vero AL-
 BANVS a PHILIPPO Hispaniae rege, qui CO-
 LVMNIS a Pontifice proscriptis vna cum
 Caesa-

*) SARPVS l. c. p. 677. et 685.

**) THEVANVS *Histor.* lib. XVII. p. m. 478. seq.

Caesare succurrerat, contra Pontificem exercitu missus, ad Romam appropinquando, quasdam mox pacis condiciones torfit, facillique negotio, si voluisset, Pontificem pessum dare potuisset. Sed quo modo factum sit, ut, quum Pontifex quo euaderet, nihil superesset, pacem ipso PHILIPPVS iniuerit, adeo ut per eum ALBANVM publice etiam veniam deprecaret. Qua re tantopere elatus est PAVLVS, ut eadem abiecti animi signa a FERDINANDO postularet, neque, sine hac deprecatione, umquam in dignitatem Caesaris ipsi conferendam consenturum se ediceret *). Hic vero appareret, quantum Pontifex cum probro privato imperii deductus coniunxerit. FERDINANDVS enim intelligens, ab inepto hoc homine neque coronationem, neque concilium aliquod beneustum expectandum esse, id effecit, quod nemo ante ipsum ausus fuerat, in perpetuam dignitatis suae laudem, ut turpissimam illam, qua toties totiesque Pontifices Caesares optimos exagitauerant, coronationem prorsus abrogaret; ex quo tempore omnis, quam sibi sumserant Pontifices, Caesaris diademate cingendi potestas prorsus exspirauit.

§. XXVII.

Restat locus huic disputationi maxime necessarius de praeclaris effectibus, qui, moderat-

*) SARRIUS p. 702. 3.

ante Deo, hanc pacem concomitari sunt, trioremque ipsam reddidere. Iis enim non iorabimur diutius, quibus Deus singulum tuam de promouenda hac pace curam omnia; quae praeparare quasi ipsam erant, instruendo, declaravit; de quibus iam supra (§. I. VI.) satis, ut puto, positum est; neque tela ad infringendam hanc disputationem acuta timeamus, quip quae (§. VII.) caspide a nobis privata esse arbitramur. Ut vero ei praestantiam exsecutibus, quos produxit, dignoscere soleamus; sic ea omnia singulari Dei nutu praeparata fuisse statuendum est, quae ad confirmatas sanae rationi sacrisque litteris doctrinas testaurandas, ad verum Dei cultum promouendum, ad obscurantes denique errorem pariter ac aeternam felicitatem errores eradicandos pertinent. Duo enim nominis Deus, de salute nostra maxime sollicitus, hoc in mundo procuranda imposuit, ut, et, aeternitati studentes, perennem nobis felicitatem compararemus; et prospicere- mus iis, quae vitae nostrae et quieti promouendae conservandaeque inserviant. Cuius sempiternae felicitatis viam quemadmodum Deus natura ipsa praemonstravit, ita nostrae in diuinis ignorantiae, verbo suo in litteras relato, succurrendum esse putavit. Omnis igitur hac in re habenda ratio et diligentia est, ut rationem nobis benigne concessam colendo atque expellendo quasi, actio-

actiones nostras ad verbum diuinum, ver-
 ti ad felicitatis nostrae stateram, exigend-
 omnibus denique, ad vtrumque hoc pro-
 mouendum idoneis, diligenter excussis,
 etiam institutione ac doctrinae nostrae su-
 rendo, nostrum quidem praesidium,
 quo a Deo locati sumus, non deseruisse vi-
 deamur. Neque minor Dei, de externa no-
 stra felicitate, habenda sollicitudo est. Pro-
 be enim intelligens, solos nos ad felicitatem
 adspirare, destituti aliorum auxilio, perfe-
 cte non posse; societate nos cum aliis con-
 iungendos vult, noluitque vllam aetatis
 degendae rationem expertem societatis esse.
 Quod omnium fere hominum, et, vt puto
 generis vniuersi, desiderium, quo, qui
 velit, anquirat ac desideret, natura decla-
 rauit, magistratui originem dedit, qui
 pacem et salutem communem promoue-
 dam institutus esse videtur. Quocirca no-
 strum est, omnia quae societatem et rem
 publicam perturbare possent, euitare, eaque
 praestare magistratui, quae debemus ip-
 sique tamquam Dei in his terris vicario, idque
 diligenter curare, ne eius labefactetur au-
 thoritas. Esse has doctrinas eiusmodi put-
 uerim, quae non vtilis modo sunt, et ad
 comparandam felicitatem admodum neces-
 sariae, sed ita quoque comparatae, vt, qui
 de ipsarum veritate dubitet, absurduisse
 nec ea, quae monetur a Deo, audire videatur.
 Ex quo iudicare licet, quam detestabilis sit
 ista

religio, quae placitis suis, ineptisque
 tionibus, omne animi lumen paene ex-
 guit; quae omne veri iudicium adulte-
 quae caeleste illud volumen ex mani-
 hominum extorquet, ad quod omnes
 ae nostrae actiones componendae sunt;
 ae, quod ad propugnandam doctrinae
 ritatem pertinet, radicitus extirpat; quae
 agistratui iura ab ipso Deo concessa aufert,
 ue gladium eripit, non ad iustitiam ex-
 cendam, sed ad eos supprimendos, qui
 doctrinis his perniciosissimis obicem po-
 ant, verumque Dei cultum promoucant,
 mnibus annuntur viribus. Quorsum haec
 nnia? inquires. Ut scilicet intelligatur, sin-
 alarem Dei providentiam circa istos cona-
 is fuisse occupatam, quae turpissimos hos
 rrores destruxit, veramque religionem pri-
 mo suo nitori restituit; ut, inquam, in-
 elligatur, hanc pacem manu quasi divina
 uisse fabricatam, quae viam ad felicitatem
 eruendi hominibus aperuit, iisque, qui-
 us Deus dedit hominum dirigendas locie-
 ates, sua iura reddidit. Enimvero quid
 ratae aduersus Deum menti excitandae ac-
 commodatus esse potest illa ipsa vtilitate,
 uam ex Dei beneficentia in nos redundan-
 em conspiciamus? Magis Dei mouemur be-
 eficiis, quam omnibus quibuscunque aliis,
 uanta quanta sint, diuinis operibus, a qui-
 us uero, quid ad salutem nostram perma-
 are possit, non perspiciamus. Eum igitur
 finem

quum nobis in exaranda hac dissertatio
constituerimus, ut quantumcunque possumus
his meditationibus nostris, nostros homines
ad gratias pro hac pace Deo referendas, ur-
moueremus; illud nobis agendum est
rem, quae ad memoriam huius officii
mandam aptissima videtur, paullisper, bre-
uius tamen quam res tanta poscit, ex-
ponamus.

§. XXVIII.

Ordiamur ab iis, quos in republica hu-
buit, effectibus; de his enim, quoniam qui
ri publicae restauratae successit quasi eme-
datae religionis liberior propagatio, prin-
cipio loco dicendum esse duximus. Vix in se-
culum cum suis, ad aperiendos hominum
oculos, LUTHERVS prodierat, quum, ut
quam ad commune quoddam incendium
stinguendum, qui causam Pontificis de-
derelinquendam putabant, concurrerent
eosque, quos argumentis non poterant, vi-
morum impetu opprimere conarentur. In
eo tempore communis fere omnium opinio-
discrepantes in sacris sententias civilemque
concordiam aduersis velut frontibus in se
se pugnare, quae quo minus in unum co-
re possent, intestina quadam discordia pro-
hiberet. Non infeliciter hanc opinionem
ab hominibus Pontificis castra sequentibus
(quorum scilicet multum intererat, ne quid
respublicae sacra detrimentum caperet) ex-
cogi-

gitatam esse putares; saltem ipsam cre-
 us hominum animis inculcandam esse du-
 ant, ne, qui noua molirentur, et a
 ceptis curiae Romanae aliena. nimium
 crescere, suarumque doctrinarum semi-
 latius disseminare possent. Neque de-
 ant, quibus veritatis speciem huic opinio-
 inducere poterant, argumenta, quae cor-
 tioribus etiam tantum errorem facile per-
 adebant. Preces continuae, quibus Caesa-
 m *Protestantes* sollicitabant, et admirabi-
 s confessorum nostrorum constantia, quam-
 is summa cum animi submissione, summa-
 ue, de turbis in republica sollerter eui-
 andis, cura coniuncta esset, seditiosorum
 os cognomen comparabat; eoque, quod
 rebrius decretis Caesaris intercederent, qui
 cedere durioribus eius mandatis detrecta-
 bant, bellumque ad reprimendos hostium
 impetus pararent, turbatae quietis publicae
 suspicionem excitabant. Suborta praeter
 haec, circa reformationis initium, erat fu-
 riosa rusticorum tumultuantium et ANABA-
 PTISTARVM natio, quae per omnem fere
 Germaniam, nescio quo modo, serpsit, et
 omnibusque legibus ac civili imperio inte-
 ritum minari videbatur. Quorum aliqui
 quum, aequae ac LVTHERI aetate, emen-
 dandam esse Ecclesiam clamitarent, multis
 persuaserunt, fore, ut hi etiam, omnem
 penitus dominationem abrogandam medita-
 rentur. Plurima denique multorum oculis

gantes, abstulerant. Omnia denique, quae
 tum in doctrinis, tum in sacris peragendis
 constituendisque Ecclesiae doctoribus
 facienda erant, suo Pontifices subiecerant
 arbitrio; quo summo sibi iuri, subruit
 his, quae natura sanctissimaeque litterae
 fuerunt, fundamentis. omne Pontificis
 penstructum erat imperium. O egregios
 vicarios, quibus magistri sui sanctiones eue
 hendae sunt, ne quid propria auctoritas
 arimenti capiat! Enimvero verae religio
 nis semina, inter haec quasi lapidum coag
 menta, enasci aut prorumpere non po
 terant, quamdiu, quid lolii instar evelle
 dum, quidue in Ecclesiam recipiendum
 esset, ex Pontificum voluntate penderet.
 Quamobrem is primo de gradu suo de
 ciendus erat, qui se ipse familiae diuinae
 procuratorem constituerat. Id quod
 me, pacem emendatae religionis confe
 ribus concedendo, peractum est; quae
 pontifex quasi res suas sibi habere iubeatur.
 Huius igitur auctoritate nostris non solum
 in quibusdam doctrinis a Romana Ecclesia
 dissentendi libertas, (hoc enim, retinens
 huius Ecclesiae erroribus primariis, fieri po
 tuisse, Bohemorum, Austriacorum, Bava
 rorumque ecclesiis edocemur), sed et om
 nes, quae in Confessione Augustana expo
 sitae, omnia Papatus fundamenta euer
 bant, positiones recipiendi, Deique al
 tum ex his sententiis publice et impune in
 stitu-

endi **venia** concedebatur. Ex quorum
 entia quum omne in ciuitatem Christia-
 um Pontifici imperium denegandum,
 ue summo magistratui, in rebus non-
 a Deo definitis, tribuenda potestas es-
 *); id sua sponte, concessa hac creden-
 licentia, efficiebatur, vt, qui haecenus
 ntificis imperio subiecti fuissent, a iuris-
 ctione ipsius eximerentur, iisque, qui-
 s merito competebat, sacra moderandi
 cultas, principibus scilicet restitueretur:
 ua in re nihil potest esse ipsius Caesaris
 xemplo illustrius, qui, ipsam hanc pacem
 rgiendo, suam in sacris decernendi pote-
 atem egregie demonstrabat. Quae quum
 a sint, istaeque doctrinae, quae publicae
 quietis fundamenta, nostraque cum felici-
 ate arctissime coniunctae sunt, pristinam
 dignitatem recuperauerint, nec absque hac
 pace restaurari potuissent; nullum est du-
 bium, hanc pacem singulari Dei prouiden-
 tia comparatam fuisse.

§. XXX.

Atque hanc ipsam in promouenda hac
 pace maximam fuisse, felici ipsorum emen-
 datae religionis fato demonstratur, quarum
 non solum egregie conseruauit munditiam,
 et ex parte restituit, sed effecit etiam, vt
 vera ad salutem perueniendi via, haecenus
 cimмериis quasi tenebris sepulta, omnibus
 posset

*) Aug. Conf. Art. XXVIII.

posset patefieri. Exiguam profecto, de
 restauranda hominum felicitate, curam no-
 men benignissimum declararet, si non
 paucis quibusdam hominibus, veluti
 fragio proximis, beneficium illud *fidus*
 oriretur; vel si ipsis ille aquas salubres,
 rorum inquinamentis infectas, propinaret.
 Ea potius veritati vis quasi indita est, ut
 non latere possit in tenebris, neque se an-
 gustis terminis continere, sed rapidi flu-
 minis instar prorumpat, omniaque inundet;
 neque Deus turbulenta aqua sitim hominum
 restinguit; a Deo enim quid, nisi optimum
 promanare potest? Quae si recte se habe-
 ant, si liberari per Deum ipsum homines
 a turpissimis in religione erroribus con-
 fidendum sit; si Deus doctrinas salutare
 ipsis, quantum fieri potest, purissimas in-
 dit: illud omnino medium divinae origi-
 nis esse censeatur, quod fini huic promouendo
 aptissime inseruit. Enimvero hoc effecit
 religionis pacem, neminem, nisi omnium
 religionis nostrae vicissitudinum plane ex-
 pertem, fugere posse arbitror. Contra
 enim inter omnes, quam inimica, quae-
 ta inter nostram aliorumque dissentientium
 fidem conciliatio, Ecclesiae nostrae ac do-
 ctrinarum ipsius puritati fuerit. Quorum
 plurimorum, et quid impedit, quo minus
 dicam omnium? studiorum is solet esse exi-
 tus, ut, viribus inaniter contritis ad pe-
 stina consilia redeundum sit, aut ita imma-
 tarum

um sectae cuiusdam credendorum agendorumque corpus prodeat, ut, qui sectam numerum diminuerent constituerant, iamquam quasi condidisse videantur. Fac igitur, absque hac pace, in vnum redigi coras utramque partem, et *Protestantium*, et eorum, qui Pontificis opinionibus dediti erant, oportuisse; quid proditum fuisse putas, si successu non destituta fuissent haec studia? Minor forsitan in Pontificio-um republica secta. qualis JANSENISTARVM esse est, aliorumque, non nisi in quibusdam, a Romana Ecclesia dissentientium; nimium beatis nostris, si veniam in minoribus fidei momentis aliquantisper dissentiendi utcumque impetrassent. Qua in re exemplo nobis possunt esse ii, qui, pari ratione ac nostri, emendandam Ecclesiam postularunt, quales HVSSITAE fuerunt, et, pacis nostrae tempore, alii FERDINANDO subditi. Qui quid quaeso impetrarunt? Calicem scilicet, eorumque sacerdotes matrimonii veniam. Magna utique Ecclesiae emendatio! Quasi vero aegroto sanitas restitueretur, cuius leue aliquod vulnus sanando, reliqua intacta relinquuntur. Num vero maiora his Concilium Tridentinum nobis emolumenta promisit? num praeposteri Caesaris consilia dissidiis feliciter mederi potuerunt? Immo vero, quanti eiusmodi sectarum dissidentium conciliatio damna progignat, ipsa illa lubrica pacis formula,

a, quae nomen *Interim* accepit, nataeq;
 ex ipsa in Ecclesia nostra dissensiones docue-
 runt. Haec enim quum a Caesare nostris
 tamquam regula doctrinarum cultusque di-
 vini, proponeretur, neque spes videretur
 superesse, perfectam religionis libertatem
 umquam obtinendi, factum est, ut nostrorum
 cum aliqui, qui necesse habere putabant cum
 insanientibus furere, in multa non solum
 ad cultum Dei publicum pertinentia consen-
 tirent, sed ita se quoque huic formulae ac-
 commodarent, ut, nisi re ipsa, verbis ta-
 men in errores aduersariorum prolaberentur.
 Ex quo, quantum sit paci religiosae, san-
 ctam aliquando impetratae, statuendum
 verum, optime potest perspicui. Perfecta
 enim, de religione, ex mente Augustanae
 confessionis sentiendi, nobis concessa licen-
 tia et ab omni necessitate, in quaenda
 ecclesiae Romanae commenta transeundi
 verati sumus, et ab ista, multis in rebus
 doctoritati aduersariorem cedendi, facilitate
 quid quod illis inter Ecclesiae nostrae de-
 biles contentionibus citius finem ista pro-
 posuit, prohibuitque, ne plurima pars
 doctorum nostrorum, nimium conniuenda
 turpissimos errores incideret. Quamvis
 non omnino, pace iam sancita, haec
Adiaphoris concertationes cessauerint, fon-
 tamen praecclusi fuerunt, ex quibus
 modi errores propullulauerant. Nam
 plerique remissius de doctrinarum no-
 stra-

rum munditiae conseruanda, timore viti-
ae perterriti, cogitassent; iam, quum
essitas, de feruore in defendenda veritate
emittendo, non vrgeret amplius, faci-
es eorum dictis aures praebuerunt, qui
transuersum vnguem a simplicitate do-
minarum recedendum esse iuebant.

§. XXXI.

Huius vero pacis beneficio non liquidio-
us solum doctrinis fruimur, sed submi-
trata quoque est, emendatae religionis
strae principia cum aliis communicandi,
que errores aduersariorum profligandi
sentia, omnesque maiori diligentia do-
ctrinas excutiendi occasio. Quum enim,
huius pacis, eodem cum Romana Ec-
clesia, in fide nostra conseruanda et propa-
anda, iure gaudeamus, in eo nobis ela-
orandum est maxime, vt nostrorum ani-
mos in veritate confirmemus, eumque the-
saurum, quem nobis, veluti sequestris,
Deus credidit, omni cura atque sollicitu-
dine custodiamus. Huic vero fini, quid
potest scholis esse, quid Academiis ac-
commodarius? de quibus erigendis ac
confirmandis benignissime, ipsa hac pace,
Deus prospexit. Ea enim bona, quae ere-
cta Ecclesiae Romanae, sacro vsui nostra-
rum principes consecrauerant, eidem in
posterum fini vt inservirent, hac sanctione
publice constitutum est. Neque nobis in
confutandis aduersariorum erroribus, frau-
dibus.

dibusque Curiae Romanae detegendis, n
 do id modeste fiat et secundum aequita
 regulas, impositum est silentium. . . .
 enim est doctrinarum religionis nostrae
 cipalium a primis religionis Pontificiae
 oipiis dissensio, vt altera religione stab
 alteram debilitari, alteraque triumphan
 alteram, in imum detrusam, sine vlla m
 bilitate iacere necesse sit. Praeiuicis ve
 ro opinionibus ex animo hominum, qu
 quod verbi diuini audiendi occasione desti
 tuti sunt, praesenti oratione erudiri neque
 unt, eradicandis nihil magis inferuire po
 test, quam quod scriptis in publicum ed
 tis, non modo causam agamus religioni
 nostrae, sed ea etiam, quae in aduersari
 rum doctrinis lubrica sunt, et naturae si
 crisque litteris contraria, libere candideque
 omnium conspectui exponamus. Ex
 autem ipsos impugnandi medio quanta
 boni sibi auersarii polliceantur, maxima ip
 forum, de libris nostris ex suorum manibus
 extorquendis, sollicitudo, et huic scop
 destinati rum librorum prohibitorum in
 ces, tum ad scripta malae notae examina
 da constituti magistri abunde demonstrat
 Eo tamen se adduci passi sunt, vt in ip
 templa sua cantilenas quasdam, a nostris
 hominibus confectas, decantandas introdu
 cerent; qua quidem re, tamquam summo
 beneficio suos affecisse arbitror, qui quu
 yix quidquam in cultu publico occurrat
 vide

leant, quo pietatem suam alere, aut ad eo seruiendum excitare se possint, habent non aliquid, quo pietati, si volunt, aliquid possint consulere *). Denique, ut occasione non omnibus omnino adempta, ipsum codicem sacrum lingua vernacula expositum legendi, nihil dicam; multum certe ad veram CHRISTI religionem inter ipsos propagandam conferre videtur, quod copiam habere librorum a nostris confectam possint, quibus de religionis nostrae adole, veraque ad salutem via melius edoceri queant. Sed nolo iam commodis, ex libertate, publice religionem nostrum exponendi, promanantibus immorari; modo id vix monuerim. ipsam hanc pacem nobis, scilicet proponendi, meliusque examinandi limandique religionis nostrae scita, occasionem praeuisse. Nemini enim potest esse obscurum, ipsas lites, doctrinis intentatas, et aduersariorum, errores suos exornandi, conatus, ipsos excitare contrariae partis fautores, ut, quid obscurum adhuc et incultum quasi in doctrinis est, distinctius explicent, ut, quae ad doctrinam quamdam constituendam pertinent, definiant, ut dicta denique omnia, quanto fieri

*) Vide ipsa, hac de re, Pontificiorum testimonia in IO. FRID. MAYERI diss. quantum reformatio Lutheri Pontificiis ipsis non dissentientibus profuerit, et IO. ANDR. SCHMIDII diss. de modo propagandi religionem per sermone §. XXVIII.

ri potest rigore ac perspicuitate, des-
strent. Nihil igitur, post datam hanc
cem, quum Pontificis hominibus per-
fuerit, quam ut contortulis quibusdano
phismatibus, doctrinas nostras impu-
rent, variisque artificiorum generibus,
cum nobis facere possent; nostri quantu
ut ad nodos ab aduersariis nexos feliciter
incidendos, detegendasque Pontificiorum
machinationes, se accingerent, commo-
fuerint, et praeterita, et nostra etiam tem-
pora loquuntur.

§. XXXII.

Haec ut intelligantur luculentius, vn-
eum modo, eumque admirabilem, liberta-
tis de religione sentiendi effectum adhuc
commemorabo, quem insigne ipsi Pontifi-
ciorum Ecclesiae emolumentum peperit
nostros vero, ad religionis doctrinas di-
gentius excolendas, instigasse, nemo igno-
rat, qui vel mediocri praeditus est sanctio-
ris historiae scientia. Spe scilicet aduen-
turi, nos ad recipienda ipsorum commenda-
vi armorum adigendi, per datam nobis pa-
cem erepta, probe intelligentes, nos me-
lioribus consiliis ad ipsorum communitatem
esse reducendos; omnes animi nervos in-
tenderunt, ut et nostris hunc reditum per-
suaderent, et doctrinarum suarum auctori-
tatem contra nostrorum impetus vindica-
rent. Facile vero persentiscebant, fore, ut
in

arduo hoc negotio, omnes conatus luc-
tu destituerentur, si aliis contra nos ar-
s, quam ex sacro codice, prouti Ebrae-
et Graeca lingua exaratus est, desumptis
rentur. Neque enim variis artificiis,
ita plerumque Minerva excogitatis, in
libris inueniendis, sequenti tempore me-
odorum fabri operam oleumque perdide-
, nos ad eruditam de religione concerta-
onem ineundam commoueri videbant, ni-
in hisce disputationibus Sacrae litterae
ndamenti loco substernerentur; neque nos
lio habitu admissuros esse huius voluminis
oracula nouerant, quam quo ab ipso Deo
circumamicta quasi essent. Quid ergo?
Tanta eorum erat, nos ad ouile Pontificis
Romani errantes reducendi cupido, tan-
taque de nostrorum, quos strenuos esse mi-
lites ipso hoc certamine edocti erant, im-
petu reprimendo cura, ut ipsum diuinum
Codicem Ebraea Graecaque lingua conscrip-
tum exquirere mallent, quam omnem, de
conuincendis nobis, deque diuina positio-
num suarum auctoritate, spem abiicere.
Hinc maiori, quam factum antea erat, stu-
dio operam addiscendis linguis orientalibus
dedere *); quae ipsum diuinum volumen
introspectiendi necessitas magnam inter Pon-
tificios

*) Conferri merentur quae in hanc rem elo-
gantissime dixit IAC. FACCIOLATVS in Ora-
tione ad sacram scripturam, quae inter ora-
tiones eius de optimis studiis sexta est, im-
primis p. 112. seq.

dem cum ipsis fervore, eadem pietate
 mati, tamquam digni tantorum viro-
 discipuli, paternum quasi aduersus impi-
 tificis dogmata odium, velut haereditate
 ctum, non prius quam animum depoe-
 mus! Gliscit pro dolor! latiusque dissi-
 natur infelix illud lolium; sterilesque do-
 pantur auenae; atque, quum violentia, quae
 scripta, quum methodi nil valeant ampli-
 omnem blanditiarum apparatus aduersa
 excutiunt. vt, quasdam auribus animisque
 nostris insidias faciendo, nos incautiores i-
 retiant, irretitosque in aeternam perniciem
 deturbent. Deum perpetuis fatigemus prae-
 cibus, vt, quam huc vsque nobis vindicauit
 ipsum ex praeceptis suis colendi, libertate
 benigne conseruet; vt fideles in messem suam
 operarios mittat; vt eos, quibus tristior offi-
 sa nox est, verbi sui lumine recreet; vt
 tribus denique nostris, qui sub Pontificis
 rannide ingemiscunt, clementia sua aliquod
 alleuamentum afferat. Veniet, veniet aliquan-
 do dies, in quo, quantum de conseruanda
 gloria, quantum de nostro nostrorumque
 lute, quantum de consecrandis Deo animis
 solliciti fuerimus, iustissima a nobis exigetur
 ratio! Id igitur agamus, id meditemur, vt
 sceptis virtutibus et huius vitae laboribus pa-
 rienter exactis, Deum nostrum, non seuerissi-
 mum iudicem, sed patrem indulgentissimum
 experiamur. Sic breuem vigilantiam aeternae
 requies, sic vitam bene actam excipiet en-
 pratisimus

F i n i s.

III.

III.

De

**Catenis Patrum Graecorum
in novum Testamentum
observationes,**

Quas

Sub Praesidio

D. Io. Aug. Noeffelt

Menſe Maii 1762.

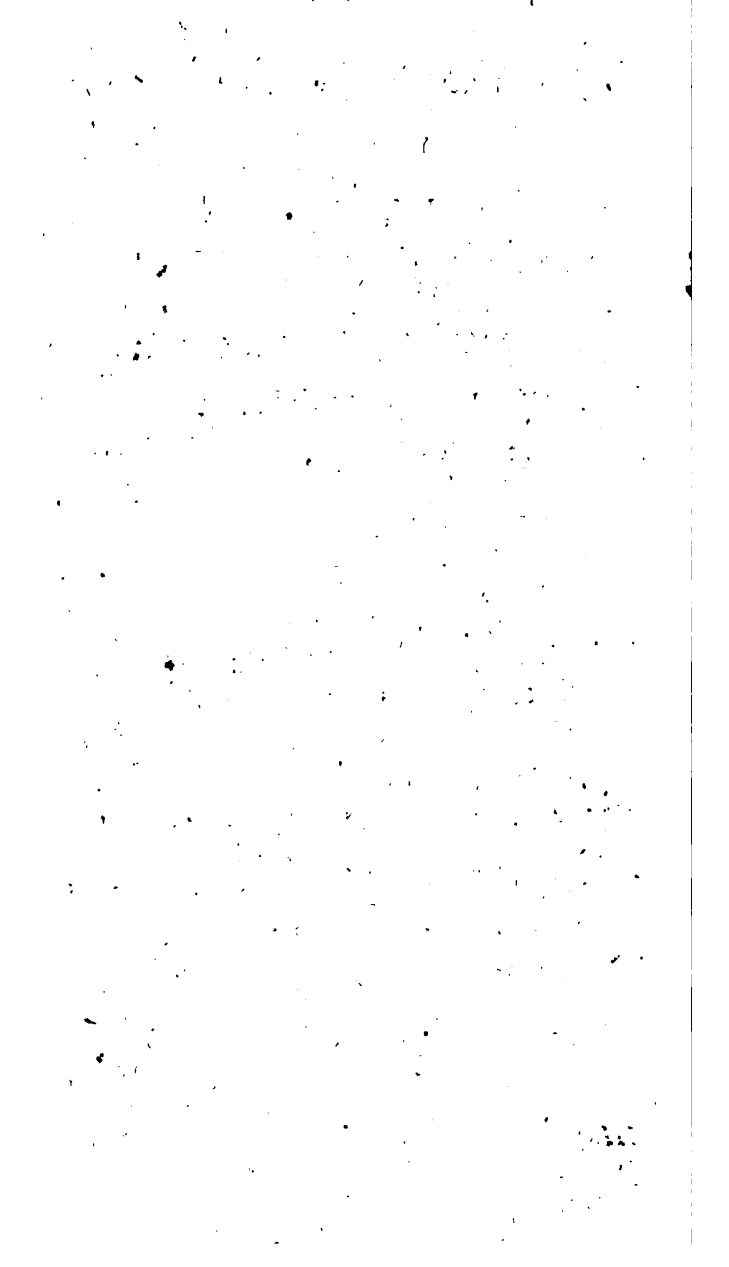
defendit

auctor

Io. Fridericus Sigismundus Augustin,

Berolinas.

A R G V M E N T V M

DISPUTATIONIS.

Quid sint catenae Patrum, et quibus nominibus appellentur? Sitne hoc nomen a Thoma Aquinate inventum? Earum modus et ratio §. I.

De catena in Matthaeum, quam P. Possinus edidit, eiusque vitii et consensu cum Theophylacti scholiis. §. II.

De catena in Matthaeum, quae Nicetae dicitur, a B. Corderio edita, eius ratione et miserabili Corderii latina versione. §. III.

De catena in Marcum a Possino luce donata, et interpretatione huius Evangelii, quae Victori Antiocheno tribuitur, deque Barberinianis lectionibus. §. IV.

De catena in Lucam latine a Corderio versa et commentario, cuius auctor Titus Postrensis iactatur, frustra tamen. §. V.

De catena in Ioannem cura Corderii edita eiusque vitii et virtutibus, §. VI.

De Theophylacti scholiis in N. Test. Scholia eius in Evangelia, Summam das

interpretationum Chrysostomi, sed non unum illud sequitur. An allegoriae in his scholiis a Theophylacto veniant? De formula in catenis: ἡγὶ ἀλλως. Theologia Theoph. et lectiones non raro singulares, plerumque et cum Chrysostomo et versione Syriaca communes. De codice Theoph., quem sequitur latina versio Oecolampadii. Iudicium de illa versione, quae emendata est a P. Montano, non ubique tamen. De editione Theoph. Romana, Parisiensis et Veneta. An distributio in Capita apud nos recepta Theophylacti sit. Vtrum scholia eius in Acta Apost. a L. Sifanio edita, vere Theophylactum auctorem habeant? De aliis horum scholiorum ἐκδόσεις. Theophylacti obss. in Paulli epistolas non sunt Athanasii. Earum editiones et conuersio latina per C. Porrenam et Montanum. Consensus scholiorum Theophylacti cum Chrysostomo

Stomoei Oecumenio. Dogmata Theoph. Scholia Theoph. in epistolas catholicas paene eadem cum isti, quae Oecumenii nomine habentur, sed in le- et omnibus nonnunquam diversa. Ea asseruntur Theophylacto. §. VII.

Euthymii Zygabeni commentarius in Euangelia laudatur. Non est Oecumenii nec Theophylacti. Eius lectiones immutatae nonnunquam ab Editore ad versionem Vulgatae Bibliae Complutensiae, modus etiam in interpretando, distributio textus et dogmata. §. VIII.

Oecumenii catena. qui fuit Tricentis episcopus ante Saec. X. vel. XI. An Theophylacti scholia usurpauerit? Photii notae in ista catena dubiae auctoritatis sunt. Scholia huius catenae non collegit Oecumenius, neque in Acta Apost. et epist. catholicas, neque in epist. Paulinas, Examinantur argumenta eorum, qui Oecum. horum scholiorum collectionem vindicant. Huius catenae praestantia imminuta per Io. Hentenium, qui textum N. T. graecum adulteravit ad Erasmi sudoriv, De codicum bonitate, quos auctor huius catenae secutus est. De νεφελαιοis Euthalii eiusque et aliis

prologis, deque vestigiis horum Theodori et Iuftenii in hac com. IX.

De Andreae Caesariensi commentario in Apocalypsin, qui Saec. IX. Ratio interpretationis cuius specimina exhibet et distinctio textus in mones et capita facta. Athae Caesaraeensis, eundem librum commentarius non est Saec. VI. Quomodo Andream sequatur quove minus? §. X.

De excerptis e catenis a Welfio editis. §. XI.

De origine et fatis catenarum Origo non ab Olympodoro vel Oecumenio petenda; sed a Saec. P. N. VI. praesertim a Hieronimo Gazaep. Quae instituta imitari sunt Primasius, Beda, Bernardus Maurus et alii. §. XII.

De catenarum utilitate. mirabilis Dei hac in providentia. Usus earum conservandis antiquis librorum monumentis. Earundem usus in interpretatione sacrorum librorum quoad lectionem definitam iudicandam, quoad ipsam interpretationem. §. XIV.

Cautiones in usurpandis nis adhibendae. §. XV.

Conclusio disputationis. XVI. PROO

PROOEMIUM.

Consideranti mihi nuper **QUINCTILIANI** *)
 Aud: *Tot nos praeceptoribus, tot exemplis
 instruxit antiquitas, ut non possit videri ulla,
 arte nascendi aetas felicior, quam nostra, cui
 docendae priores elaborauerunt: mirum fac-
 e visum est, qui fiat, ut vetera sapientiae
 humanae monumenta veluti antiquitate vi-
 escant et nouissima quaeuis vincant plerum-
 que et potiora censeantur. Vix reperiri tam
 aliquos rerum aestimatores putassem, nisi
 superiorum temporum memoria nullo non
 meo prodire iuberet, qui, sui modo sae-
 culi genium et felicitatem celebrantes, alto
 despiciant supercilio, quidquid a priscis ma-
 gistris profiscitur. Cui nimio nouitatis
 studio inhaerentes utinam nostra aetas tu-
 isset pauciores! At non ex longinquo peten-
 da nobis sunt huiusmodi aut ignauiae, aut
 arrogantiae, aut, si placet, ingrati animi
 exempla, ubi vel ipsi, qui ad prisca tem-
 pora originem referunt, litterarum sacra-
 rum*

*) *Instit. Orat. Lib. XII. cap. 11.*

rum interpretes displicent, atque negliguntur; utpote qui non nisi res publici sapientiae docere amplius queant. Neque *vero* nostri est instituti, ut in examinandis refellendis istis vituperatoribus fusiores simus. Id modo monere liceat, tantum abesse recentiorum labores et consilia facessere beamus, ut potius vel ignorata veteribus vel non animaduersa satis multa, sed a recentioribus bene multa praeclare observari occurrere facile demus. Sed faciem praeferre in tenebris, viam reddere expeditiorem, inuenire et manu quasi tradere, quibus ignotis alias iam faciliori negotio uti possis, habere denique non pauca a recentioribus neglecta, vel in deterius mutata: haec profecto haud exigua veterum interpretum laus est. Quae cum ita sint, adparet, primum, strenuam in euoluenda et cognoscenda antiquitate operam esse ponendam; deinde egregie mereri de omni re litteraria, praesertim sacra, qui, istis studiis seruientes, praeclara veterum in exponendis litteris sacris monumenta vel publici iuris faciant, vel ab obliuione vindicent et contemptu, eorumque usum et praestantiam aequa lance ponderent. Quorum quidem molitionibus pro facultate nunc accedere nobis mens est, scribendi materiam sumentes illos vetustioris interpretationis thesuros, quos usu venit *Catenarum* nomine appellari. Arduam profecto et non satis tam

tam

n ab aliis viam ingredimur. Quae enim quibus perlustrare bibliothecas licuit, de libris catenarum manuscriptis, reule-rit, vel pauciora sunt, vel si RICHARDVM AONEM *) excipias, infelix plerumque lo-um sterilesque aenae. Quae autem Viri auditissimi THOMAS ITTIGIVS **), multo-ue illo diligentior IO. ALB. FABRICIVS ***), et IO CHRISTOPH. WOLFIVS ****), de Cate- is Patrum ex instituto differentes, tradunt, niuerse magis disputata sunt notitiamque brorum dant; rationem vero, vsum, ce- era has catenas cum cautione vsurpaturu- citu necessaria non satis suppeditant. Hu- usmodi igitur praesidiis qui destitutos nos ogitant, faciliores erunt iudices, et si nunc inde occurrant, quae vel magis copio- se et grauitur alias dici ac confirmari potuif- sent, TVLLII *****) effato nos metientur: *Prima sequentem honestum est in secundis ter- tiisque consistere.* Nobis certe sat laudis erit vel conciliasse egregiis illis, quae prisca ae- tas offert documentis, si possumus, aliquam maiorem apud alios famam et auctoritatem, vel

*) *Histoire critique des principaux Commentateurs du N. Testam.* inprimis Cap. XXX. sq.

**) *Tract. de bibliothecis et cantenis patrum*, Lips. 1707. 8.

***) *Biblioth. graecae*, Vol. VII. p. 728. seq.

****) *Vid. eiusd. dissertatio, catenas patrum grae- cas, easque potissimum MSS. ex codd. quibus- dam Anglicanis fiftens.* Vitemb. 1718.

*****) CICERO in *Oratore* Cap. I.

vel observationes inspersisse nec doctioribus
 forte non incundas. Quod consilium
 eo melius obtineatur, diligendum est
 ximus campum, largioris messis spem
 tem; eumque in hoc litterarum genere
 graecosprehendimus, quos interpreta
 tioni grammaticae librorum sacrorum et
 T. potissimum operam dicasse constat. Quan
 obrem non nisi de catenis Patrum Graeco
 rum, iisque in N. T. libros differere, quae
 que pertinent ad earundem aliquam noti
 tiam et usum, proponere bono cum Deo
 constituimus; de quibus, ut beneuoli sen
 tiant coeptisque faueant docti et aequi
 rum arbitri, est, quod magno opere
 gamus.

---

§. I.

regia profecto ea est industria, quam ad-
 uerunt olim aliqui in colligendis et ador-
 andis iis, quae ad interpretationem libro-
 rum sacrorum maxime faciunt et in vastis
 atrum commentariis passim reperiiebantur.
 alis expositionum comprehensio, e diuer-
 s Patrum ecclesiasticorum scriptis facta et
 disposita, *Catena* nomine insigniri solet.
 hominis originem a THOMA AQUINATE re-
 etendam esse, plurimi existimant *) cuius
 nimirum collectio in IV. euangelia latine
 conscripta adpelletur *catena aurea*. Sed alios
 nemum recentiores adiecisse hunc titulum,
 vel ex eo adpareret, quod antiquiores huius
 operis editiones inscribantur: *glossa conti-*
nua; continuum; imo et ipse THOMAS in
 epist. nuncup. ad VRBAN. IV. laborem suum
 nominet *continuatam expositionem*. Graecis
 dicuntur catenae ἐπιτομαὶ ἑρμηνειῶν, συναγω-
 γαὶ ἐξηγήσεων παρὰ διαφόρων πατέρων, ἐξηγή-
 σεis συλλεγῶσαι ἐκ διαφ. πατ., σχόλια ἀπὸ δια-
 φόρων ἑρμηνειῶν., χρυσᾶ κεφάλαια, cetera; qua-
 rum

*) Ita sentit Cel. FABRICIUS l. c. p. 728., quam
 tamen opinionem deserit p. 786. meliora
 forsitan a RICH. SIMONE edoctus, qui loco
 superius laudato pag. 473. hac de re dispu-
 tat. Vid. etiam IAC. ECHARDI scriptores
 ord. praed. Tom. I. p. 329. qui in recensio-
 ne vitae huius THOMAE probat, glossam su-
 per Euangelia paullo post mortem eius au-
 disse *catenam auream*.

rum denominationum exempla creberrimè
 occurrunt. Quemadmodum autem catenae
 proprie sic dictae pluribus constant
 mutuo nexu cohaerentibus, ita et illae
 quibus iam differimus, expositionum
 lectiones variis Patrum symbolis absol-
 untur ea ratione, ut vnius commatis com-
 plices interpretationes exhibeantur, quam
 earundem delectus et disponendi modus
 idem apud omnes sit, nec aequè commenda-
 bilis atque concinnus. Quae autem ab anti-
 quis ecclesiae doctoribus usurpata sunt inter-
 pretandi genera: *grammaticum*, *dogmaticum*
 et *allegoricum*, ea etiam in catenis graeci
 expressa deprehendimus; aliud quidem ali-
 magis, prouti vel ii Patrum, quorum scrip-
 ta in iis utramque paginam faciunt, vel
 compilatores genio suo indulgent. Mir-
 igitur nemo debet, alias catenas fauere
 legoriis, alias dogmata magis tractare
 sententias; controuersias etiam miscere cum
 haereticis; alias denique esse, quae vel gram-
 matica magis interpretatione excellant
 criticae studeant, vel hoc genus cum reli-
 quis coniungant. Quin imo ex haereticorum
 commentariis sistunt excerpta, quae
 licet caute admodum, uti par videbatur,
 proponantur, tamen euincunt antiquitatis
 iudicium, non vitanda continuo et reiicien-
 da esse, quae ab haereticis proficiuntur,
 propterea quod ab iis proficiuntur. Cet-
 te, quoties THEODORI HERACLEOTAE, THEO-

RI MOPSVESTENI aliorumque fragmenta catenis graecis adseruata contemplamur, ies non possumus quin monumentorum **uram** doleamus; quae omnes mystrarum us longo post se interuallo relinquunt. otae autem ipsae vel post textum, vel in argine, vel post integrum sacrae scripturae librum exhibentur. Denique sententias **atrum** alias distinguunt et separant collectores et librarii, nonnullas confundunt, easque vel integras sistunt, vel minus; **os** autem siue ad marginem, siue in sermone serie recensent; frequenter etiam omis- **s** auctorum nominibus nouae interpretationis initium arguunt, adiecta formula καὶ ἀλ- **los**, vel nomine ἀντιγράφος. At, quam pa- **rum** fidos et sollertes sese in hoc negotio ge- **rant**, deinceps commonstrabimus.

§. II.

Haec fere de catenarum graecarum ratione vniuersim praemonenda fuere, iisque, **ut** rectius percipiantur, nunc lucem aliquam adfundere iuuat. Proponemus nempe catenarum graecarum in N. T. exempla, quae typographorum formis expressa perlustrare nobis contigit. Prima, quae in conspectum prodit, est catena graecorum Patrum in *Matthaeum* Euangelistam duplex. Prior, cuius quidem collector nobis non innotuit, excusa est s. t.: *Symbolorum in Matthaeum, tomus prior, exhibens catenam Graeco-*

Graecorum Patrum unius et viginti, nunc primum editam ex bibliotheca illustrissimae D. CAROLI de Montchall, archiepiscopi Tolosani. PETRVS POSSINVS e societate Iesu ex amicissimis membranis eruit; latina interpretatus et scholiis illustravit. Tolosae. 1646. fol. 1.

Prima e CHRYSOSTOMO et CYRILLO desumpta sunt; THEODORVS autem ANTIOCHENVS THEODORO MOPSVESTENO in indice Patrum distinctus, VNUS est THEODORVS MOPSVESTENVS, quem quidem Antiochiae presbyterum, postea Mopuestinae in Cilicia episcopum saepius *Antiocheni* nomine in catenis manuscriptis occurrere constat. Auctorum glossae interdum integrae exhibentur, saepius contrahuntur et adulterantur, quamuis, qui istas observationes collegere, rectius fecissent, si ipsa Patrum verba posuissent. Vnde fit, ut confundantur auctores, iisque tribuantur plurima, quae ex diversorum interpretationibus composita esse intelligas. Huius notae est expositio loci Matth. I. 3. ubi vel maxime cauendum, et uniuersam ἀναγνώσκειν μετρίην ad CHRYSOSTOMI ibidem citati partes transferas, cum patet ex eius Hom. III. in Matthaeum, quantum abhorruerit ab eiusmodi elegantis. Idem Cap. XVI. 16. p. 230. scholii auctor fertur, quod in catena, cui NICETAE nomen praefigitur, CYRILLI est, quemadmodum et pag. 224, Θεὸν Χρυσόστομον laudatur in aliqua observatione deprehendimus, cuius

tamen ibi ipse CHRYSOSTOMVS auctor citatur. Hisce et aliis incommodis medelari potuisset, si plures et magis adcurati codices in consilium vocasset editor. E enim in praefat. ad lect. refert, prima codicis folia maxime fuisse deformata. *Os in ceteris*, inquit, *divinando conflictati tantum profecerimus, arbitrii tui sit.* At exempla in promptu sunt, quae cum in divinando et corrigendo saepius dormitasse comprobant. Ita Matth. X. 15. p. 139. haec, quamquam non unius, expositio est: *Οἱ γὰρ Σοδομίται διὰ τὴν εἰς ἀλλήλους παρουσίαν νταῦθα κολασθέντες μετρίωτερον ἐπεὶ κολασθόνται. Οἱ δὲ* (Apostolos hospitio excipere recusantes) *ἀπειθοῦντες οὐκ οἶδα ὑμᾶς ἀκέσονται καὶ εἰς τὸ πῦρ κ. τ. λ.* Haec nullius frugis esse adfirmat POSSINVS et in locum phraeos: *οὐκ οἶδα ὑμᾶς ἀκέσονται* rescribendum esse censet: *οὐκ δὲ ὑμᾶς ἀκέσαντες κακὸν εἶ.* Sed glossae graecae verba optime cohaerent, nec violenta talis et jejuna emendandi ratio umquam probari potest, si vel maxime concedamus, auctoris illius anthithesin non optimam esse. Cum autem interpretes categarum latini eo plerumque vitio laborent, ut interdum plus iusto verborum tenaces sint, interdum magis velint sapere ac scriptor ipse, quem vertunt, nec satis fideliter et perspicue auctorum sensa exprimant; ita et eandem notam incurrit versio POSSINI, qui, ipso se fatente in praef. ad lect., in
lati.

latinitatis delectu non fuit morosus et monem graecum paullo benignius inter paulloque liberalius explicauit. *Qui quidem aliqua ratione condonari possent,*

characterem orationis graecae plane rens, versioni infereret, cuius ne vult quidem vestigium apud auctorem deprehenditur. CHRYSOSTOMVS ait ad Matth IX.

p. 130. δεδεμένους γὰρ ἐτύγχανε τὴν γλῶττιν ὑπὸ τῶν δαίμονος. Διὰ τῆτο εἰδὲ ζητεῖ πῶς παύεται ὁ Χρῖστος, eaque reddit POSSINVS: *Videtur etiam quippe ipse habebat a daemone linguam*

AURESQVE OBDUCTAS; quare fides QVAE SINE AUDITU ESSE NEQUI

non quaerit ab hoc dominus En dignum censeos specimem! Si vel contulisset CHRYSOSTOMVM *Homil. XXXIII. pag. 366. edit. Marescalconii:*

profecto dubitasset in scholio iuncto iudicium istud interponere: *Et*

nos **not** *et THEOPHILACTVS hoc loco σπεύδοντες τυφλὰ τίκτεσθαι, dum, inquam, breuitati*

studium student, sententiam imperfectam

namque exhibent, quam necesse habuimus, conditione unius et alterius verbi ab ineptia et

λογισίας vindicare. Cum THEOPHILACTI *hic*

mentio iniecta sit, non possumus non commemorare, quam amice catena nostra cum

eiusdem in Mathaeum commentariis conspiceret. POSSINVS quidem in praef. perthasur

sibi habet, collectorem nostrum vna cum THEOPHILACTO, hausisse e CHRYSOSTOMO, tamquam communi fonte. Sed curiosa le-

one scholiorum viriusque et eorum collatione cum CHRYSOSTOMO edocti sumus, causae huius auctorem cum THEOPHYLACTO im consentire, vbi hic CHRYSOSTOMI causa deserit et in aliorum sententias descendit, ita, vt cum catenae excerptis CHRYSOSTOMI nomine exornatis notae THEOPHYLACTI, si verba spectes, saepius; si sententiam, re vbiuis conueniant, tametsi in homiliis CHRYSOSTOMVS alias a THEOPHYLACTO alias interpretationes defendat *). Parum igitur abest, quin existimemus, auctorem cuius collectionis desumtis e THEOPHYLACTO observationibus CHRYSOSTOMI nomen addidisse, cuius nempe vestigia legere illum bene nouerat; reliqua autem aliunde contulisse **).

*) Ita Matth. XXVI. 25. 26. catenae auctor sub CHRYSOSTOMI nomine recenset opiniones, quarum vna statuit, Iudam sacrae coenae conuiuium fuisse; altera negat. Ibid. ad verba: τὸτό μὲ ἐστὶ τὸ σῶμα notatur: ἀρρῆνται γὰρ τὸ πῶς μεταποιεῖται, καὶ οὐ φαίνεται ἡμῖν ἄγρος. Ibid. v. 27. ad verba; Bibite ex eo omnes: Sunt qui dicant, propter Iudam hoc dictum: Iudas enim panem accepit, et non comedit, sed occultauit, vt monstraret Iudaeis, quod panem corpus suum vocasset Iesus. Haec omnia apud THEOPHYLACTVM; numquam apud CHRYSOSTOMVM reperiēs, coll. Hom. 82. in Matth.

**) Emendari etiam egregie potest catena nostra e THEOPHYLACTO. Sponte occurrit glossa, CHRYSOSTOMI nomine consignata, Matth. XXVI. 24. p. 348., qua negatur, Iudam

§. III.

Altero nunc loco commemoranda catenam in *Matthaeum* h. t. : *Symbolarum Matthaeum tomus alter, quo continetur catenum Graecorum triginta, collectore* NICETANO Serrarum, interprete BALTHASAR DERIO, Societatis Iesu Theologo. Prodiit primum ex bibliotheca electorali serenissimusque Ducis Bauariae. Tolosae 1647. Missam eandem a CORDERIO publica luce nauit P. POSSINVS; non satis certum tamen quod huius catenae auctor sit NICETAS Cul. XI. primo Serrarum in Macedonia, Haracleae in Thracia metropolis. enim librariis et editoribus est consuetudinem admodum familiaris, ut, ubi alicuius fam in initio catenaeprehendunt, statim collectorem praedicent; quae nostrum non vacare ostendit RICH. SIMON l. e. p. 426. Patrum, e quorum libris est haec sylloge, sententiae integre

- ex absoluto, ut aiunt, decreto tantum misisse nefas, εἰ γὰρ ἀκριβῶς σκοπήσασθωμεν, εὐρήσομεν καὶ διὰ τὸ σαυρωθῆναι τα τὸν Χριστόν. τῷτο δὲ φανερόν ἐστιν ἀπεύχεσθαι τὸ ποτήριον, λέγοντα, εἰ οὐκ παρελθeto ἀπ' ἐμοῦ. Quae minus congruenter dicta cum apud CHRYSOSTOMVM inueniantur, ex THEOPHYLACTI verbis sunt corrigenda: Καὶ γὰρ εἰ ἀκριβῶς σκοπεῖς οὐδὲ ἐδήλυν ὁ Χριστὸς ΠΡΟΗΓΟΤΜΕΝΟΝ σαυρωθῆναι, ἐμφαίνει δὲ τῷτο καὶ διὰ τῷτο χεσθαι τὸ ποτήριον.

raro immutatae, proponuntur. Nihil autem scholia, quae CHRYSOSTOMI, et aliorumque paraphrases dicere non possumus, respondent praecipue THEOPHYLACTI observationibus. Prolixius tamen diffinitio NICETAE, quemadmodum et in praefatione ad *Matthaeum*, THEOPHYLACTI *πρόομιον* simillima. Quae autem CHRYSOSTOMI nomen prae se ferunt, integra sunt, ut cum aliorum explicationibus confusi pauca minoris momenti excipias *). atque hanc catenam e MSS. exemplaris bibliothecae regiae Parisiensis longe endatiorem exhiberi potuisse, refert RICH. LON I. c. p. 423. et DAN. NESSELIUS **) censens Commentarium marginalem codicis IV Evangeliorum adiunctum, quem esse CORDERIO et POSSINO negat. Hypothesin et recensitionem capitum evangelii *matthaei*, vitam denique eiusdem Evangelistae iisdem ibi verbis exstare meminit, quod in catena Patrum, cui NICETAE praefatio adnectitur. Quod autem ad latinam versionem nostrae attinet, ei ne memoris quidem elegantiae laus tribui potest; c. luti pag. 225. ubi glossa MAXIMI ad *Matthaei*

*) Ut in loco *Matth.* II. 16. p. 53. ubi τὸν Μιχαὴλ substituere librario placuit, CHRYSOSTOMO legente τὸν προφήτην Hom. IX. in *Matth.* p. m. 131.

**) in catalogo biblioth. Caesar. Vindobonensis MSCt. graec. p. 231.

thaei VI, 11. ita se habet: τάχα αἰετος ἐπιέσις, ὁ εἰπὼν λόγος, ἐγὼ εἰμι αἰετος ὁ ἐκ τῆ ἔρανῃ καταβάς καὶ ζωὴν δίδεις τῷ κόσμῳ σήμερον, ταῦτέστι κατὰ τὴν παρῶσαν ζήτησιν θεότητος παρακαλῶμεν ἡμῖν δοθῆναι. Quis

reddit CORDERIVS: *Fortis panis est substantialis, quod dixit verbum: Ego sum, nis vivus, qui de coelo descendi, et datus vita mundo, quosidianum, id est praesentem deitis vitam nobis dari postulamus.* Quae quae absurda sint et quam longe a vero aberrant cognoscet, qui vix a limine litteras graecas salutavit. Loca autem S. S. in illa versione iuxta *Vulgatum* interpretem citantur si exceperis fere locum 2 Tim. II. 24. 470. adductum.

§. IV.

Excipiat hanc *catena graecorum patrum in Evangelium secundum Marcum*, collatae, atque interprete PETRO POSSINO S. I. presbytero, qui et adiecit, titulo *spicilegii, commentarium ad loca selecta quatuor Evangeliorum.* Accessere collationes graeci contextus omnium librorum novi testamenti cum XXII. Codd. antiquis MSS. ex bibliotheca Barberina. Romae 1673. fol. Eadem e codice MS. bibliothecae CAROLI de MONTCHALL a POSSINO etiam in lucem prodiit; qui et alia ipsi a CORDERIO transmissa adiunxit; nempe Ἀνώνυμου ἐκ μνησίων εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Ευαγγέλιον et VICTORIS ANTIOCHENI commentarium in *Ma-*

graece exaratum. Iam antea enim latino-
CTOREM VNA CUM TITO BOSTRENSI ty-
scribi curauerat THEOD. PELTANVS e S.
Colstadii 1580., quae quamvis parum
versio inserta est bibliothecis PP. Pari-
1644. Tom. I. et Lugdunensi 1677.
. IV. pag. 170. Occurrunt in hoc vic-
commentario scholia EX ORIGENE, EV-
, CHRYSOSTOMO, APOLLINARIO cet. de-
a, et ipse collector in limine operis fate-
visum ipsi fuisse, quae ecclesiae, do-
s sparsim proposuerunt, in vnum qua-
pus redigere; adeoque ad catenas re-
dant esse hanc *ἐκμυσταγωγία* facile liquet.
nat etiam pro hac sententia RICH. SIMON
L. III. p. 427. et *Critique de la biblioth.*
u. Pin. T. I. p. 173. 174.; vbi collatis
penter codicibus refert, catenam VICTO-
ANT. alibi sub ORIGENIS, alibi sub CYRIL-
LEX., interdum et VICTORIS nomine ve-
; quin imo et MONTEFALCONIVS in *biblio-*
2 Coisliniana pag. 75. obseruat, hunc ita
um commentarium in catena quadam
tori Presbytero tribui quidem, sed PHO-
nomen saepius etiam in margine adesse.
mirari profecto nemo debet, deceptos
librarios, qui, artis suae numeros ma-
nplentes, prouti ab initio exstabat scho-
ae alicuius nomen, huius statim com-
ntarium incauti venditabant, Quare fun-
mento caret suscepta a PELTANO opinio,
1, in ep. ded. ad episcopum *Marquar-*
dum

dum a Berg, ante IULIANI Imperatoris
 pus existisse hunc VICTOREM sibi persua-
 det, propterea quod ipse VICTOR DC
 XIII adfirmer, restare adhuc ruinas
 pli Hierosolymitani; licet ad fundam-
 vsque euerfi. Sed haec est glossa CHRIS-
 TOMI Hom. LXXV. in Matth. p. m.
 cuius aetatem excedere VICTOR non potest.
 Ad calcem catenae in *Marcum* a POSSINO
 tae sunt IO. CARYOPHILI collationes graecae
 contextus omnium librorum N. T. iuxta
 editionem Plantinianam, cum conquisi-
 iussu VRBANI VII. P. M. MSS. codicum
 e *Vaticana* potissimum et *Barberiniana*
 bliotheca. At illorum XXII. codicum c
 permulti adeo e latina interpolati sint, ut
 aetas et ratio satis constet, in diiudica-
 lectione parum emolumenti praestare ca-
 unt *). Plura, de indole catenae in
cum quae addamus, nobis non superpet
 propterea quod exemplar graecum per-
 strare nobis nondum contigit.

§. V.

Accedimus iam ad catenam inscriptam
Catena sexaginta quinque graecorum patrum
Lucam, quae quatuor simul Euangelistarum
introducitur explicationem; luce ac latinitate do-
nata et ex alijs patribus tam graecis, quam la-
tinis suppleta et adnotationibus illustrata a

THOMAS

*) Vid. *Wetstenii* prolegom. in N. T. p. 61 sq.

ARE CORDERIO S. I. Antwerpiae, 1628.

Primum eius exemplar, narrante CORDERIO in praef., graece exstitit in Card BESONIS bibliotheca, quam moriens relicticae Venerae legavit. Vnde eam in laudem sermonem transtulit CORDERIVS; ea, e *Lucas* non attigerat, per harmoniae rem e reliquis Euangelistis supplevit, potius ex aliis patribus adiecit scholia et notae illustravit. Exhibetur autem post praefationem index patrum, e quibus coniuncta est haec catena; ad quem haec modo est obsequere. 1) SERVIVM Cap. VII. n. citatum quis fuerit ignorari censet edidit; nisi, inquit, quis velit eum esse SERVIVM, errore scribae littera B pro Γ posita, utrumque nomen est fictum et legendum: VERVS *). 2) Errat CORDERIVS, quod VERVM *Antiochemum* discernat a SEVERO, quem *Alexandriae* episcopum vocat; non advertens ad compilatorum aequae ac librorum consuetudinem, qua scriptorum dignitatem aliaque cognomina alias adiungunt, alias omittunt. Certe SEVERVS ille, si, quem dmodum coniicit CORDERIVS, exaravit libellum de ritibus baptismi, Tom. VII. bibl. PP. existentem, non alius est nisi SEVERVS *Antio-*

*) Vid. CORDERIVS in notis ad const. apost. l. 3. pag. m. 279. ubi illud ipsum SEVERI fragmentum, in catena nostra decurtatum, e codice bibliothecae regiae Parisiensis integrum restituit.

Antiochia episcopus, probante RICH. *syn. hist. crit. des commentat.* p. 452. e codice ius libri Syriaco SEVERI *Antiocheni* inscripto. 3) Quae de TITO BOSTRENSIS scopo disputantur, infirmo talo stant et edenda sunt. Exstat nempe in *Lucam* commentarius, quem sub TITI BOSTRENSIS nomine e graeco in latinum vertit et cum TITORE *Antioch.* in Marcum primus edit THEOD. PELTANVS S. I. Ingolstadii, 1580 quae versio inserta est *biblioth. PP. Lugdun.* Tom. IV. p. 415. et addito tunc primus graeco textu e manuscripto codice bibl. regia Tomo II. *auctarii bibl. PP. Paris.* 1621 pag. 762 sq. At inane est, quod CORNARIUS et alii arbitrentur, eum TITI BOSTRENSIS, cuius IV. libri aduersus Manichaeos constant, esse commentarium, cum post scholia comprehendat e CHRYSOSTOMO, CYRILLO, GREGORIO NYSSENO, ISIDORO PELUSIACO et aliis, quorum nomina comparent, adornata. Accedit Codex MS. bibliothecae regiae, RICH. SIMONI visus, hoc titulo: *Ἐν αἰγλοῖς πατρὸς ἡμῶν Τίτου ἐπισκόπου Βόστρενης ἄλλον ἁγίων πατέρων ἐρμηνεία εἰς κατὰ Λαζάρου ἁγιον εὐαγγέλιον.* Cum praeterea SOZOMENUS teste H. E. L. II. c. 14. TITVS ille Bostrenum in Arabia episcopus vitam degerit IULIANI apostatae temporibus, quibus autem CHRYSOSTOMI et CYRILLI in hoc opere deprehendantur, quin imo eiusdem exstant exemplaria manuscripta, alia aliis magis con-

ncisa: non dubitamus transire in RICH. ST-
NIS sententiam, qui l. c. p. 430. existi-
t, Scholiastas recentiores huic TITI BO-
RENSIS quondam commentario hinc inde
nnos adfuisse. COMBEFISII enim de TITO
modam iuniore opinio idoneis destituitur
gumentis *) Interim tamen cum non dis-
ernantur interpretationes, earumque fon-
s in nonnullis tantum locis nominentur,
unc quidem non satis constat, quae sint
ITI, quae aliorum scholia **). Quae au-
em in catenam Corderianam inde transla-
ta sunt, ea ut reliqua non aequè bene sem-
per et satis feliciter recensentur. Atque
haec sufficiat adnotasse de collectione illa,
quae longe auctior et utilior futura fuisse
videtur, si graecum exemplar nobis trade-
re editori placuisset.

§. VI.

*) Vid. IAC. BASNAGII animadversiones ad
HENR. CAMPESII lectiones antiquas Vol. I, p. 56.

**) In limine huius collectionis statim offendi-
mus glossam ad verbum *ἐπὶ τῇ αἰσχροῦ* Luc. I.
1. non adiuncta auctoris mentione; cum ta-
men sit ORIGENIS Hom. I. in Lucam, Opp.
Tom. III. p. 793. edit. de la Rue. Attulit
eam paucis mutatis RICH. SIMON. loc. cit. e
catena MS. in Lucam, cuius margini ad-
scripta erant: *τὴ ἀγία Τίτῃ ἐπιστολῇ Βό-
σσω ναι Ὀριγένης*. Alia plura ex ORIGENE
ducta esse adparet, si homilias eius in Lu-
cam ac praesertim GRABII et COMBEFISII
schedas conferas, in elegantissima operum
ORIGENIS editione, quam modo commu-
morauimus.

§. VI.

Longe meliori nomine sese **com-**
catena patrum graecorum in S. Ioanne
antiquissimo graeco codice MSto, primu-
lucem edita a BALTH. CORDERIO S. I. Ant-
ipiae, 1630, fol. Memorat editor in pra-
uisse nonnullos, qui conquererentur, e-
in edenda catena in Lucam multitudini p-
rius, quam doctis morem gessisse; quib-
ut satisfaciatur, prodire nunc in conspectu-
alteram hanc in Ioannem graece, iuxta ex-
emplar MS. graecum, rotundo ac disti-
cto caractere in membrana eleganter et a-
curate conscriptum, quod HERIBERTVS RO-
WEYDVS et PETERVS LANSSELIVS e Cusani b-
ibliotheca Treuiris Antverpiani reduces a-
tulerint. Splendida sunt nomina AMMON-
CHRYSOSTOMI, CYRILLI, EVSEBII, THEOD.
RACLEOTAE, THEOD. MOPSVESTENI, SEVE-
PHOTII et ORIGENIS, quorum praeter alios
in hac catena fit mentio. Eorundem sen-
tentiae vel κατὰ ἑνὸν proponuntur; et
quod fit tamen non ita frequenter, in com-
pendium redactae sunt et confusae cum aliis
Illud praesertim CHRYSOSTOMI scholiis acco-
dit, quae ubi ad verba exhibentur, aucto-
ris et loci mentione ab editore consignata
sunt. Huius autem documentum exstat
Cap. II. 1., ubi ORIGENES impugnat Mani-
chaecos, Mariam Christi matrem esse de-
gantes, ipso tamen iuniores. Ita quoque

3. XIII, 6 — II. ΠΟΤΑ ΑΠΟΛΛΙΝΑΡΙ CUM
 ODORI HERACLEOTAE observatione con-
 ditur. Ceterum dogmata praecipue tra-
 catena nostra et controuersias cum hae-
 cis, vt MONTANO, iuxta scholion CHRYS-
 TOMI in catena NICETAE ad Matth. XXIV.
 se ipsum dicente λόγον καὶ νῆμφον; καὶ
 εὐαγγέλιον καὶ παντοκράτορα, SABELLIO, ΔΡΙΣ,
 ius tamen sectatores ad Cap. V, 18. vo-
 utur ὄνομοι male pro Ἀνομοίοι; aliis etiam.
 que criticas praetermittit observationes;
 alis est ΑΜΜΟΝΙ p. 436. ad Ioh. XIX. l. 14.
 si adparentem Euangelistarum dissensum,
 circa horam crucifixionis ita conciliare stu-
 dii: ὁ δὲ καὶ γράφει ὅτι ἀντὶ τοῦ Γάμμα σορχείου,
 ἧς σημαίνει τὴν τρίτην, ἔγραψε τὸ ἐπίσημον,
 καλεῖσθαι οἱ Ἀλεξανδροῖς Γάμεξ, ὁ δὲ ἄλλοι τὴν
 ἑτὴν, πολλὰν ἔχοντα πρὸς ἑαυτὰ τὴν ὁμοίότη-
 α, καὶ διὰ τοῦ γραφικοῦ σφάλματος γέγονεν ἡ
 ἰσφαμία. Eandem sententiam amplectitur
 EVERVS ANTIOCHENVS *), existimans, er-
 rorem hunc ab iis inspersum esse, qui ab
 initio Euangelii descripserint; transferen-
 tibus nimirum litteram Gamma in signum
 enarii; adeoque apud Ioannem similiter vt
 apud Marcum horam tertiam esse intelligen-
 dam

*) Perperam in SEVERI scholio tribuitur haec
 sententia EUSEBIO Caesareensi ἐν ταῖς πρὸς
 Μαρίνον ἐπὶ ταῖς τοῦ Σωτηρίου πάθους καὶ τῆς
 ἐναγασίας ζητήσεσι καὶ ἐπιλύσεσι. Ad MA-
 RINVM enim scripsit SEVERVS, non EUSE-
 BIVS, vti patet ex MONTEFALCONII bibl.
 Coislin. p. 54. lq.

etiam adparer, eum suppeditare sententia
 2. CHRYSOSTOMO maxime dissidentes. Vnde
 ut verbis utar SIXTI SENENSIS *bibl. sanct. Lib.*
 IV. p. 329. *allegorias quoque cum aut the*
aut raras apud, CHRYSOSTOMVM inuenisset;
aliorum commentariis suppleuit et suis locis
tissime adcommodauit. Dubitamus autem
 quascumque allegorias, quae frequentes ad
 modum et frigidae THEOPHYLACTI scholia
 adpersae sunt, eiusdem partibus assignan
 das esse. Etenim 1) non obuia est in no
 tis THEOPHYLACTI ad epistolas *Pauli* talis in
 terpretandi ratio; quae scholia, quamui
 in se spectata e genere dogmatico et mor
 li sint, tamen in tractandis locis *histori*
c. c. Galat. I, 2. vel nominibus propriis
 g. Rom. XVI., ab iis ingenii lusibus abho
 rant, quibus fere scatent adnotationes
 Euangelia. 2) Ipsa codicum diuersitas
 nota καὶ αἰῶνας, subinde interpolatum de
 THEOPHYLACTVM, arguit. Ita, quemadmo
 dum colligi debet e versione OECOLAMPADII
 in codice Basileensi ad locum Ioh. I, 13.
 prehenditur glossa, quae in aliis plane de
 est; et RICH. SIMON l. c. pag. 392. duorum
 codicum MSS. Bibl. Reg. meminit, qui
 scholiis duobus, formula καὶ αἰῶνας alibi con
 signatis, destituti sint. Quamquam enim
 constet, formulam istam, a scholiastis grae
 cis vsurpatam, semper additamenti signum
 non esse, qui tamen fit, primum, ut THE
 OPHYLACTVS iisdem verbis rarius adeo utatur
 quia

in *imo* et diuersorum interpretum sententia continua serie recenscat; e. c. 1 Cor. 13. ? deinde, vt illis potissimum scho-
 lasticis, quae insigniuntur formula: *non aliter*,
 dices aliqui careant, quemadmodum ex
 ductis a RICH. SIMONE loc. cit. exemplis
 dere par est. Interim tamen tantum ab-
 stinet, vt omni allegorica interpretandi ratio-
 ne abstinuerit, vt potius ex hoc genere com-
 para sensus pios promouendi gratia adie-
 cisse eum existimemus; quemadmodum et
 RASMVS, quamquam egregius grammaticae
 interpretationis fautor, elegantissimae IV.
 Euangeliorum paraphrasi allegorica subinde
 aspersit, in paraphrasi epistolarum N. T.
 rarissime obuia. Iam quod ad methodum
 attinet, qua vsus est THEOPHYLACTVS in con-
 cinnandis patrum symbolis, eas praecipue
 delegit sententias, quae dogmatum ratio-
 nem habent, adiunctis interdum argumen-
 tis aduersus haereticos; ita, vt vniuersam
 patrum graecorum theologiam nobis
 delineatam exhibeat; quorum tamen quae-
 dam de libero arbitrio, fide, praescientia
 dei cet. minus adcurate, vti a multis grae-
 cis doctoribus ante lites Pelagianas dispu-
 tata, cautum omnino et ingenuum lecto-
 rem sibi deprecant. In lectionum diuersi-
 tate, ducem plerumque sequitur CHRYSOSTO-
 MVM. Sed cum vestigia ipsius deserit, in
 editione interdum ab omnibus versionibus
 et aliis patribus discedens, tantummodo co-
 dicum

dicum manu scriptorum auctoritati obtemperat. Ita Matth. III, 11. in eo desunt *καὶ πυρὶ*, Cap. V, 44. cum paucis quibusdam patribus legit *τοῖς μισῶσιν* et ibid. 47. pro *ἀδελφοῖς* multis cum codicibus *φίλοις*. Et Cap. III, 11. in locum singularis *προσέτιν*, *ἐκράζον* substituit pluralem *προσέπιτον*; et Lucae VI, 23. pro *χαίρετε* multorum codicum fidem habet *χάρητε*. In primis autem consentit cum versione Syriaca; in Lectionibus praesertim illi propriis vel etiam cum codicibus ad eandem conformatis. E. c. Matth. V, 27. praetermittit verba: *τοῖς ἀρχαίοις*, et VI, 18. *ἐν τῷ φανερώ*. Cap. VII, 2. autem legit *μετρηθήσεται*. Marc II, 8. cum Syro et aliis codd. voci *οὕτως* subiungit *αὐτοὶ* et voci *ἀμαρτίαν* addidit *σά*. Similiter Cap. IV, 8. legit *ἐν τριάνοντα*, v. 1. deest *μύτοις*, v. 31. habet *ὡς νόκνον*. In VI, 9. loco *ἀπολέσαι* adest *ἀποκτεῖναι*. et Cap. VII, 31. rectissime omittit cum multis codicibus et Syra versione eiusque sequacibus verba: *εἶπε δὲ ὁ Κύριος*, itemque Luc. VIII, 3. *αὐτοῖς* pro *αὐτῶ*. In lucem prodierunt hi THEOPHYLACTI in *IV. euangelia enarrationes*, demum recognitae Io. Oecolampadio interprete, Basileae (apud Andr. Cratandrum) 1525. fol. Loca autem complura arguunt, codicem Basileensem, quo usus est OECOLAMPADIUS, ab aliis manuscriptis et impressis exemplaribus in multis discedere. Ita Ioh. I, 13. quae OECOLAMPADIUS habet, desunt

bus codicibus Venetae bibliothecae Marianaë, et in Romano illo, quem versio P. MONTANI sequitur, in quo etiam alia occurrunt, non obuia in codice OECOLAMPADII, post Matth. V, 13., Edit. Paris. p. 27.; 22. post *ouedela* p. 30.; aliisque in locis duo codices plane diuersa habent, e. c. 1. Ioh. XXI, 17 sq. Ed. Paris. p. 843. et OECOLAMP. p. 219. b., qui paullo ante, adonitis tamen lectoribus, ex ingenio locum codice suo mutilum restituerat. Haec versio OECOLAMPADII, tamen si non sit optimae trinitatis nec adcurata vbiuis, tamen in omnibus horum THEOPHYLACTI commentariorum editionibus seruata fuit, et emendata et PHILIPPVM MONTANVM A. 1545., et iterum A. 1552. ad codicem Romanum, qui graece prodiit Romae 1552 fol. Sed multa confuse posuit*), nisi forte id typographo

*) E. g. Matth. I, 20. *Ne timeas accipere. Ostendit hic quod metuerit habere eam, ne forte offenderet deum, uti adulteram fouens, et aliter, ne timeat, hoc est, tu quidem times adiungi illi, quia ex spiritu concepit, sed ne timeas accipere, hoc est, domi et intus tenere. Quae ita disponenda sunt: Ostendit hic, quod metuerit habere eam, ne forte offenderet deum, uti adulteram fouens. ET ALITER: (Hoc nouae glossae indicium est). Ne timeas, hoc est, tu quidem times adiungi illi, quia ex spiritu concepit, sed ne timeas. ACCIPERE, hoc est, domi et intus tenere. Sic Matth. V, 1. Docens nos, nihil ad ostentationem esse faciendum, ascendit in montem. Quandoquidem autem*

pho potius tribuendum sit; multa etiam epte ab OECOLAMP. conuersa sine emendatione reliquit *). Hanc editionem Romanam ad verbum exprimit Editio Parisiensis C. MORELLVM 1031. fol. retenta adeo ratione, in qua ad fraudem regendam, Pauli III. P. R. nomine, Morellorum nomen positum est, quibus omne hoc opus debeatur; insertis etiam eidem versionibus diuersis, quas olim in marginibus coniecerat MONTANVS. Longe praestantiores et correctiores hi THEOPHYLACTI in Evangelia commentarii fiuntur Tomo primo splendidae illius collectionis operi

TH

ita docturus erat, erudit nos a media secedere turba, quando docendum. Quisnam haec piet, nisi ita discernantur: Docens nos. nil ad ostentationem esse faciendum. Assidue in montem, siquidem docturus erat; erudit a media secedere turba, quando docendum.

- *) Ita Matth. I, 1. adest glossa ἐχρίοντο γὰρ αἰγίω ἐλαίῳ τὸ ἀπὸ τοῦ κεφαλῆς τοῦ ἐπιπλεονου τῇ κεφαλῇ ἀναβλύζοντι. Haec ita interpretatur: Inungebantur enim oleo scilicet a cornu, quod superponebatur capiti et distillabat, cum τὸ ἐπιπ. τ. κ. ad κεφαλῆς & ἀναβλύζοντι demum ad ἐλαίῳ pertineat. Similiter notandum ad Matth. V, 23. καταφρονεῖ ὁ θεὸς τὴν οἰκείαν τιμὴν ἵνα ἡμεῖς μόνον ἀγαπῶμεν vertitur. Contemnit deus proprium honorem tantum tantum nos diligamus, cum potius sit: ut solum diligamus (scilicet eum). Matth. V, 28. τὸ πρὸς τίνος ἐρρέθη, οὐ λέγει Hoc a certo quodam esse dictum non dicit. Redde: Hoc a quodam dictum sit, non dicit.

THEOPHYLACTI omnium, quae nitidis typis
 odire coepit h. t. Θεοφύλακτος Αρχειπαικόπου
 Λαελας Ἀπείρου. *Theophylacti, Bulgarie*
hieriscopi, opera omnia, siue, quae hacten-
edita sunt, siue quae nondum lucem vide-
nt, cum praevia dissertatione de ipsius THEO-
YLACTI gestis et scriptis ac doctrina. To-
us primus, continens commentarios in qua-
or euangelia ac variantes lectiones ex codicib-
 graecis Venetis Marcianis et Patauinis S.
ustinae desumptas, Veneriis 1754. fol. Quae
 fronte occurrit dissertatio, auctorem ha-
 bet doctissimum IO. FRANC. BERNH. MAR. de
 BEIS Ord. Praed. monachum, cui etiam
 iram in adornanda hac editione praeci-
 uam debemus. Textus in hac Euangelio-
 um interpretatione Romanus est; versio
 latina autem iuxta Parisiensem editionem ex
 usa; addito ad calcem spicilegio variantium
 lectionum. e V. codd. Veneris et vno Pata-
 uino S. Iustinae, in quo multae non con-
 emnendae occurrunt, etiam integra loca,
 quae adiecta a scribis THEOPHYLACTI com-
 mentariis videntur *). Illud quoque tenen-
 dum

*) E. c. verbis ὁσπεν τῷ ἰθνηκῷ (pag. 43. edit.
 Paris.) addit codex ille: Ἄλλοι δὲ ἄτως ἡρ-
 μήνευσαν τὴν τοὺν ἰθνηκῷ; Iacobum nempe,
 cum vidisset scalam, putasse τοπικὸν εἶναι
 τὸν Θεόν, καὶ μὴ παντὶ παρόντα καὶ πανταχῶ.
 Sed meliora edoctum eum habuisse, deum
 omnipraesentem non τοπικὸν; quam ob rem
 etiam Christus hoc loco fidem Iacobi com-
 men-

dum est, κεφάλαια, quibus Evangelia cum in hoc tum in aliis editis exemplaribus distincta occurrunt, ea esse, quae apud nos obtinent, cum tamen e MSS. praetum Vaticanis codicibus adpareat, *), THEOPHYLACTUM non interrupta textus serie scripsisse; hinc a librariis adiectas esse, quae eiusdem expositione vulgo habentur, editiones. Iam accedimus ad commentarium in Acta Apost. THEOPHYLACTI nomine consignatum, qui e. IO. SAMBUCI codice graeco, cuius meminit LAMBECIUS l. c. p. 49 prodiit Coloniae 1567. fol. adiuncta versione latina LAURENTII SIFANII, *Prunsfeldii* V. D., quae versio etiam inserta est editioni ex officina Heruagiana per Eusebium Iscopium Basil. 1570. fol., cui THEOPHYLACTI commentarii in Evangelia, Epistola Pauli. in IV. Prophetas minores et Adversus Iudaeos insunt, adductis simul in titulo posterioris expositionis nominibus patrum, e quibus eadem collecta sit. Consilium SIFANII in adornanda hac editione ipse in epistola ad IO. SAMBUCUM ita exponit: *Te admonitum*

mendet. *Ibid.* verbis primogenitus meus Ipsi subiicitur Φασι δὲ τινες & glossa, quae narrat, quemadmodum mari tribuantur κολαυταί, ita etiam τὰ πελάγη τῶν ἀπολαύσεων, in quibus versetur Abraham, dici κολαυταί Ἀβραάμ.

*) Vid. ZACAGNIUS in praefat. ad collectionem monum. vet. ecclesiae graecae et laet. p. 69.

1. *ut iix. in locis, ubi lectio scripti exempli
orsus non tolerari, nec excusari posse videba-
r. ad marginem e regione posuisse illam ip-
s. lectionem, quam corvexi; adiecto videli-
verbo habetur aut habebatur. Sed ubi du-
am de lectione, scis enim unico me duntaxat
usum esse apographo, ibi in margine adpo-
aliam lectionem, quam, coniecturas sequi-
r, veram esse aut debere puto, adiecta vide-
et dictione laus. Maxime tamen veremur,
illa Sifaniana recensio THEOPHYLACTI nec
orum potius messem exhibeat, propterea
mod a THEOPHYLACTI genio et commentan-
i ratione adeo longe aberret, ut CHRYSO-
ROMVM ipsum ethico dicendi genere super-
et. Subuenerunt interim huius exempli
aritati editores operum THEOPHYLACTI om-
nium Tomo III. Venetiis 1758 fol. exhiben-
es 1) commentarium in Acta Apostolica
uxta editionem SIFANII *). 2) Eundem
recens*

- *) Cum lectiones varias complures ex hoc THEO-
PHYLACTI comment. in Acta contulerit WET-
STENIUS: non possumus, quin adiciamus
quasdam ab eodem non observatas, in ip-
sa textus biblici recensione obuias: Actor.
VII, 43. ad marginem notatur, fuisse in ex-
emplari hunc locum ita expressum: Καὶ ἀνε-
λαβε τὴν τε σκηνὴν τῆς Μολόχ, καὶ τὸ ἄστρον
τῆς θῆς ὑμῶν Ρεφάν, τὰς τύπας, αἱ ἐποίησε.
Ita quoque exprimitur in subsequenti scab-
lio. Cap. X, 39. ἀπήγαγον loco ἀνήγαγον et
v. 41, ἀνέστησαν pro ἀνεκάθισαν. Cap. X, 33.
παρεσηκαμεν loco παρέδμεν; XI, 9. ἐκάθισαν
Z 2 pro

recens erutum ex Bibl. Vaticana, qui in aliis tum præsertim breuitate a Sif-exemplari discrepat. Latinam interpretationem addidit BONIFACIUS FINETTI. Praed correctis simul ad CHRYSOSTOMI ECVMENII et SIFANII fidem mendis, quod laborabat istud exemplar; lectionum aut diuersitate, non tamen omni, ad matrem notata. Quod ad ipsam huiusce exempli seculo fere XIV. exarati indolem attinet illud a medio circiter septimo capite a CHRYSOSTOMO magis discedit et cum ECVMENII commentario fere ad amussim conspirat, si quod eo breuius sit atque prolixiores positiones prætermittat, quæ forte non sunt nisi addita recentius corollaria, quoque index capitum, item peregrinae Pauli aliaque occurrunt, quemadmodum apud ECVMENIUM. 3) Denique præter tantum ex opographo bibl. Florentinis instituit commentarius in Acta, de quo tamen minime constat, an sit THEOPHYLACTI, licet eiusdem nomine eum exornauerint doctores, MONTFALCONII auctoritatem sequens. Lacunæ vero, quæ frequenter in hoc codice occurrebant, e reliquis, præsertim catena Oxoniensi, expletæ sunt. Magis excellunt THEOPHYLACTI scholia in epistolas Pauli.

pro ἐκκαθάρσει, XIV, 21. post μαθητεύσαντες
instituit ὄχλους, XV, 29, ἀπέχεσθαι pro ἀ-
χέσθαι, XVI, 6. ante πνεύματος desit ἀπὸ
XX, 31. omissa sunt μετὰ δακρύων.

li, quae latine CHRISTOPHORVS FORSENA-
nanus A.O. 1462. vertit ac typis vulga-
4. 1477. sub nomine ATHANASII vel Ale-
xirini, vel, vt alii malunt, nescio cu-
Byzantii Secul. XIII. monachi; quam-
m recte ERASMVVS in notis ad 1 Cor. VII,
aliquae monuerunt, eadem non esse
ANASII sed THEOPHYLACTI. Illam interpre-
onem recognouit IO. LONICERVVS, quam-
ide nonis curis ad codicem graecum
SMI contulit MONTANVS 1522. et sub no-
de THEOPHYLACTI emendatiorem edidit Ba-
ae 1554 fol. *). Tandem e MS. Arun-
liano collatis duobus quodd. Oxoniensibus
aece in lucem missa est haec THEOPHYLAC-
expositio Londini. 1636. fol. adiuncta
MONTANI sed immutata aliquantump versione,
inque recensionem sequuti sunt, qui curam
habue-

- *) In praef. quae est Tomo II. Editionis Vene-
tae, monetur, FORSENAE versionem mul-
tum a graecis discedere, paraphrasticam
esse et nimis liberam, atque adiicere, quae
in graecis non sint; LONICERVVM vero sae-
pius inepte legere, vt 1 Cor. XIV, 21. *ἀπο-
σοφίας* pro *ἀπίστας* et plures versus omittere,
qui in codice Basileensi existent. Quod ad
MONTANVM attinet, cautionem in lectioni-
bus eius adhibendam esse, ex eo constat, quod
ipse in praefatione ad latinam versionem
Commentarii in Ep. Pauli fateatur, vulga-
rem Paullini textus versionem, qua vtitur
ecclesia, fere ab ipso esse retentam, nisi si-
cubi THEOPHYLACTI interpretatio illam im-
mutare coegerit; quod tamen haud vbique
obseruatum est.

habuerunt edendorum operam THEOPHILACTI omnium Tom. II. Venetiis 1755. nisi quod e codice bibl. Venet. Marci sumerint lectiones varias *); sed eas tantummodo, quae alium plane sensum exprimunt, quae cum lectionibus Oxoniensibus comparant. Iam si indolem huius expositionis spectes, ea eximiam eorum messem exhibet, quae grammaticam N. T. interpretationem ornant. In ipsa exegeti autem cur pressius CHRYSOSTOMI vestigiis insistat, tum quoque cum OECUMENIO pari passu ambulare cum saepissimeprehendimus. Ita verba paene consentiunt OECUM. in Epist. Ephes. p. 26. et THEOPH. in ed. Lond. p. 526.; OECUM. p. 36. TH. p. 537.; OECUM. 43. et TH. p. 544. eandem aliorum laudem sententiam. Vid. et utriusque glossa ad Philipp. II, 7. et aliis in locis. Interdum tamen differunt. E. c. Ebr. I, 9. OECUMENIUS EUSEBIO refert, legisse SYMMACHVM: ὁ Θεός, ὁ Θεός οὐ ἐλάττω χάριτος παρὰ πάντων οὐ. At THEOPHILACTVS ad h. l.: *Quod Deus sit, pro, o deus, testis est fide dignus hostis* SYMMACHVS ἐκδοὺς αὐτῷ; *Quis tāto ex*

*) Speciminis sit loco nota ad Rom. III, 7, ubi post verba εἰν ὁ λόγος editio Veneta habet: ἕτερον, ἢ εἰς τὸ ὦν τὸ κατὰ κριμίν etc. cur Londinensis tantum: ὦν τὸ κατὰ κριμίν. et 1 Cor. XV, 24. post τότε δὲ παύσανται. Venet. addit glossam ad verbum καταργησὶν, quarequitur καὶ ἀλλως; citato loco Psalmi LII, 2. In umbra alarum tuarum etc.

σε, Θεός, ὁ Θεός σου ἔλαβον χάρις παρὰ Ἰσραὴλ
 σου. Ita Ep. ad Ebr. IV, 12. λόγος οὐ-
 μένιος ἐστὶ ὑποστατικός, THEOPHYLACTO au-
 τὴν προφορικός. Eum quoque cum in hac
 etiam in IV. Evangeliorum expositio-
 ne acrem graecorum dogmatum propu-
 natorem esse, haud mirum in tanto dissidii
 aestu, quo scriptoris nostri aetate undique
 eruebant ecclesiae. Huc pertinent inpri-
 mis doctrinae de pane azymo, de esu suffo-
 cato, de precibus pro peccatoribus mor-
 tuis, de purgatorio, de immaculata con-
 ceptione B. MARIAE, de Spiritu S. non nisi
 a patre proficiscente Denique qui adhuc
 in bibliothecis adscanditus fuerat commen-
 tarius in *epistolas catholicas* THEOPHYLACTO ad-
 signatus, eum publica luce donarunt edi-
 tores opp. THEOPHYLACTI Tomo III. Venetiis
 1758. fol. *), et quidem e codice Vindebo-
 nensi graeco CCXXII a LAMBECCIO pariter ac
 NESSELIO p. 161. commemorato. Existimat
 autem BONIFACIUS FINETTI, qui et latinam
 versionem adiecit, in praef. pag. 10., hanc
 expositionem THEOPHYLACTO tribuendam es-
 se, cum propter genium THEOPHYLACTI, quem
 iste

*) Continet ille Tomus III. commentarios in
 Acta Apost. et epist. cathol.; institutionem
 regiam, orationes varias et epistolas Theoph.
 Praefationem addidit et scripta nondum edi-
 ta latine transtulit BONIFACIUS FINETTI
 Ord. Praed. monachus. Num tomus IV. et
 ultimus lucem iam adspexerit, certo nobis
 nondum constat.

iste commentarius maxime præ se fert, vero propter testimonium laudati cod. Vindobonensis; alius etiam huius thecae codicis, qui IV. postremas epist. comprehendit ex omni parte consentit cum commentario laudati codicis in eadem epistolas; denique et codicis CCXXV Vaticanæ, continentem IV. postremarum cath. ἐκμνηστικῶν. Ipse ille commentarius sensum litteralem optime exprimit; non nullæ tamen ab hoc interpretationis genere alienæ adspersæ sunt. Optime vero eius indoles ex EUSEBII perfpicitur, cuius scholia in Ep. cath. ita ad verbum cum nostris consentiunt, ut, qualiscumque sit diuersitas, quæ saltim in postremis epistolis, fere est nullæ in codicum diuersitatem possit refundi, vti alio ordine interpretationes, addita etiam forte recentiori manu scholia adferuntur.

Q

- *) Paucis admodum in locis lectio, vtriusque differt. Accipe quaedam exempla. Ad. I. cobi II, 15. 16. apud THEOPH. p. 322. EUSEBII, p. 457. verba sunt: οὐκ ἔστι πνευματικὴν — τῶτο γὰρ τὸ τῆς πίστεως ὁφέλημα. (THEOPH. τ. π. ἐργον); cui interpretationi apud THEOPHYL. alia glossa adiuncta est, usque ad verba: οὕτως καὶ ἡ πίστις etc. quibus vterque in eadem re pergit. Iac. IV. 5. apud THEOPHYL. post verba ὑψὸς πνευματικὸν sequitur ἄλλως Κυρίως et glossa, non obuia apud EUSEBII, p. 469. lin. 30., cui vicem sustinent, quæ a verbis τὸ δὲ καὶ ἐτι κενὸς usque ad προαίρεσιν εὐθείαν lib. 3.

occu-

iae autem in hac editione praemittuntur
tiones, paene eadem sunt ut in OECUMEN-
edito, sed in textus distinctione recep-
apud nos diuisio ab editoribus adhibita
t. Epistolas enim ipsas et commentarium
codice non interrupto filo recenseri, mo-
t editor in praef. pag. 12.

§. VIII.

Ex eodem genere est EUTHYMI ZYGABE-
Sec. XII, monachi monasterii Constanti-
opolitani, cognominati τῆς Περιβλεπτε,
anopliae dogmaticae scriptoris, Commen-
arius in IV. Euangelia, quem a IO. HENTENIO
i coenobio regni Castellae repertum et e
raeco in latinum sermonem translatum ha-
uemus Tomo XIX. *bibl. PP. maximae* Lugd.
p. 475. seqq. Concinnata est haec exposi-
tio ex ORIGENIS, BASILII, GREGORII NAZIAN-
ZENI et CHRISOSTOMI potissimum scriptis, ea,
ratio-

occurrunt, in THEOPHYLACTO autem de-
sunt. Addatur 1 Pet. III, 17. 18. ubi ipse
HENTENIUS glossam OECUMENII p. 514. ob-
scuram esse fatetur. OECUM. nempe cum
THEOPHYL. verba habet ἐν ᾧ καὶ τοῖς κείται.
Tum THEOPH. addit p. 371. εἰπὼν γὰρ ὅτι
ὑπὲρ τῶν ἀδικιῶν ἡμῶν ἀπέθανε, λέγει λοιπὸν,
ὅτι καὶ τοῖς ἐν τῷ αὐτῷ καταχομένοις ἐκήρυξεν,
quibus interiectis iterum consentiunt. Ita
2 Petr. I, 15. noster habet μνημὴν in textu
et glossa et v. B. ἀκαίρως in textu; OECUM.
vero μνείαν et ἀπράκτως. 1 Ioh. II, 11. apud
THEOPH. desunt ea, quae apud OECUM. p.
469. praefixa habent verba: Ἄλλως εἰς τὸ εἰς.

ratione, vt praetermissis omnibus digressio-
nibus, quae vel dictionis venustatem *subo-*
lent, vel ad corrigendos mores *ipsant*,
ea in primis breuiter et succincte tradant,
ad sensum grammaticum intelligendum
maxime faciunt. Quod auctoris nostri con-
siliu cum aliis viris doctis, cum MALDONA-
to praesertim acceptum fuit, qui in com-
ad Matth. XVII, 8. in verborum proprietati-
bus diligentissimum eum esse monuit. Du-
bitarunt autem alii, vtrum EUTHYMIUS, an
alius quispiam auctoris laude ornandus sit,
ad quos pertinet IO. HENTENIUS, qui in epist.
nuncup. refert, plurimis auctorem huius
catenae visum fuisse OECUMENIVM. Sed cum
illud: *videtur* maxime ambiguum sit, id
nec certius quid euincit adducta a RICH.
MONE l. c. p. 410. coniectura, qua THEO-
PHYLACTVM auctorem esse sibi persuadet. Qui
enim inter vtrumque intercedit consensus,
vel a CHRYSOSTOMO, tamquam communi fon-
te, fluxit, vel si singularem dogmatum quo-
rundam tractationem spectes, a stabilitate
ecclesiae Orientali fidei capitibus. Verum
saepius discedere EUTHYMIVM a THEOPHYLAC-
TO cum in interpretatione, tum in lectione,
exempla comprobant. Ita e. c. cum THEO-
PHYLACTO quidem et aliis codicibus conspi-
rat in lectionibus supra memoratis Matth.
III, 11. V, 47. Luc. VII, 3. et aliis. Hau-
raro tamen singulari lectione gaudet, a
quibusdam tantummodo N. T. codicibus
obuia-

uria; ut Ioh. VIII, 40. ubi loco παρὰ τῷ Θεῷ
 EUTHYMIUS legit: παρὰ τῷ πατρὶ; isque solus,
 XIII, 25. voci δαίμονας subiungit ἑσας: Cum
 ergo ille recumberet ita super pectus Iesu etc.
 quod interpretatur: *Ita sicuti recumbebat, hoc
 non eleuatus; sed tantum conuersus.* Simi-
 ler Ioh. XIX, 16. legit ἡγᾶγον εἰς τὸ πραιτώ-
 νιον; Matth. XIII, 27. deest σῶ et Luc XV, 19.
 missum deprehendimus διὰ ante τοιαύτῃ; it-
 uc. XXII, 35. recte cum codd. quibusdam
 mittit καὶ ὑποδημαίων. Sed cautio hic adhi-
 enda est ac diligennia, propterea quod om-
 nes lectionum varietates minime ab EUTHY-
 MIO proficisci, sed multas potius e margine in
 contextum irrepsisse exploratum est. Refert
 scilicet HENTENIUS in praef., margini exem-
 plaris adscriptas fuisse adnotationes, quas
 deinde in reliquae scripturae ordinem reda-
 ctas atque post eius particulae textus enarra-
 tionem, ad quam ponebantur, ab ipso lo-
 catae sunt. Vnde etiam haud mirum, quod
 toties cum exemplari Complutensi graeco
 et Vulgato interprete congruat, praefer-
 tim cum ipse editor mala fide in corrigen-
 do subinde egerit. Ita in recensione loco-
 rum quorundam, in quibus exemplar HEN-
 TENII alia habebat, quam ea, quae vulgo
 circumferuntur, exemplaria, ipse loc. cit.
 p. 485. narrat, verba Luc. XIX, 15. οὐκ ἔ-
 δοξε τὸ ἀργυρίου apud EUTHYMIUM non existi-
 tisse; quod tamen, inquit, addidimus, sicut
 quibusdam aliis in locis idem fecimus, quod in
 aliis

aliis exemplaribus: et in Complut. editione beatur. Hisce necuis facile mederi possent editores, si textum Euthymii cogissent e codicibus graecis, praesertim V. sienfis et Barocciano XXVIII, qui multo quondam in conquirendis lectionibus magno adiumento fuit. Illud quoque sciendum est, EUTHYMIUM iis in locis, ubi argumentum sese offert, quod in alio Evangelista iam dilucidatum erat, transmittere lectorem ad dictam expositionem, citato nimirum iuxta Graecorum supputationem capite; cuius allegandi rationis secundum maiora κεφάλαια institutae mentionem iniiciens SIXTUS SENENSIS Bibl. S. L. III. p. 166 refert: EUTHYMIUS seu, ut quibusdam videtur ORGUMENIUS distribuit Evangelium Matthaei in titulos seu capita 86. Cuiusmodi distinctio- nes apud Marcum exstant 48; Lucam 11; Iohannem denique 18; non numerata secundo de muliere in adulterio comprehensa, quae narratio quamquam a graecis doctibus passim omissa, ab EUTHYMIO explicatur*). Neque etiam intactas relinquit sententias,

*) Addit vero EUTHYMIUS in fine cap. VII. Ioh. Scire autem oportet, quod ea, quae ab hoc loco habentur, usque ad eum, quo dicitur: Iterum ergo loquutus est illis Iesus, dicens: Ego sum lux mundi, in exactioribus exemplaribus aut non inveniuntur, aut obelo confossi sunt, eo, quod illegitima videantur et addita. Et huius argumentum est, quod nullas ex sit terpre-

ntias, quibus stant, qui Graece ecclesiae
 Idictos sese profitentur. Qualis est illa,
 ae progenit: contentionem inter graecos
 latinos, diu olim agitaram; quo scilicet
 e Christus agnum paschalem comederit?
 orro doctrinae de operum retributione, non
 atim a morte cuiusvis initium capiente, sed
 ifferenda ad diem iudicii; denique etiam
 e Spiritu S. a solo patre procedente, cui
 pinioni inhaesissa scriptorem nostrum. su-
 uunt loca, quibus Spiritum S. a patre pro-
 edere adserit, nulla filii facta mentione *),
 reliqua, quae vtrumq. mine feruntur, scri-
 ta, nondum edita, num ab eo profecta
 int, exploratum non habemus. Certe quod
 d expositionem epistolarum PAULI attinet
 a nonnullis EUTHYMIO adscriptam, RICH. SI-
 MON *bibl. crit. de du pin.* l. c. p. 323. eos EV-
 THYMIUM CUM ORCUMENIO commutasse iu-
 dicat.

§. IX,

terpretatus. Sed minus recte verborum EV-
 THYMI sensum percepisse videtur HENRE-
 NIVS, quoniam in duobus MSS. codicibus,
 huic exemplari admodum similibus, quos
 commemorat RICH. SIMON l. c. p. 422. ver-
 ba ita se habent: Μηδε τον Χρυσόστομον ὁλωε
 μνημονεύσαι αὐτῶν.

- *) Ita ad Ioh. XIV, 10. „Et datur quidem a
 patre, vtpote ab illo procedens, mittitur
 vero a filio quali cooperans et non contrarius.
 Similiter C. XV, 26.: Vide autem, quod
 mittit quidem eum et filius, tamquam eius-
 dem cum patre honoris; verum id a patre
 puta, procedentem. Procedit itaque a pa-
 tre, tamquam de eius substantia.”

dum est, κεφάλαια, quibus Evangelia cum in hoc tum in aliis editis exemplaribus distincta occurrunt, ea esse, quae apud nos obtinent, cum tamen e MSS. praeterea Vaticanis codicibus adpareat, *), THEOPHYLACTUM non interrupta textus serie scripsisse; hinc a librariis adiectas esse, quae eiusdem expositione vulgo habentur, divisiones. Iam accedimus ad commentarium in Acta Apost. THEOPHYLACTI nomine consignatum, qui e. IO. SAMBUCI codice graeco, cuius meminit LAMBECIVS l. c. p. 49. prodiit Coloniae 1567. fol. adiuncta versio ne latina LAURENTII SIFANII, Prunsfeldii V. D., quae versio etiam inserta est editioni ex officina Heruagiana per Eusebium Vescopium Basil. 1570. fol., cui THEOPHYLACTI commentarii in Evangelia, Epistola Pauli. in IV. Prophetas minores et A. insunt, adductis simul in titulo posteriores expositionis nominibus patrum, e quibus eadem collecta sit. Consilium SIFANII in adornanda hac editione ipse in epistola ad IO. SAMBUCUM ita exponit: *Te admonitum*

mendet. Ibid. verbis *primogenitus meus* Ista subiicitur Φασι δὲ τινες & glossa, quae narrat, quemadmodum mari tribuantur κόλπα ita etiam τὰ πελάγη τῶν ἀπολαύσεων, in quibus verletur Abraham, dici κόλπα Ἀβραάμ.

*) Vid. ZACAGNIUS in praefat. ad collectionem monum. vet. ecclesiae graecae et lat. p. 69.

no CCXXIV. MONTEFALCONIS bibl. Coisl.
 77. edidit hoc nomine: ἐκ τῶν Φικε-
 τῶ μακαρίῳ ἐπισκόπῳ Τριτικῆς Θεσσαλίας
 τρυφένων εἰς τὴν ἀποκαλύψιν Ἰωάννη τῷ Θε-
 οφύλῳ σύνθεσις ἀρχαίη. Quo tempore vix-
 , certo non constat. Id vnum, licet dicere,
 m ante X vel XI. saeculum fuisse. Nam
 MONTEFALC. loc. cit p. 82. catenam indi-
 t saeculi X codice XXVII. Coisl. com-
 prehensam, in qua saepissime OECUMENII no-
 e occurrant, et THEOPHYLACTVS, qui vi-
 t Saec. XI. ad finem vergente, etiam OECUMENII
 notas vsurpasse videtur; quoniam
 terque, vti diximus (p. 357.), non raro
 onsentit, vbi nullum vestigium est eius,
 uod vterque alios secutus sit. Ac etiamsi
 quis dicere posset, THEOPHYLACTVM ab OECUMENII
 uisse visum, non tamen hoc videtur pro-
 abile propterea, quod illum quidem cum
 OECUMENII consentientem reperi in obseruatio-
 nibus, quae huius sunt propriae, hunc ve-
 o in notis ab ipso THEOPHYLACTO additis
 on item. Accuratus forte posset de eius
 etate disputari, si modo verum esset, OECUMENII
 ipsam illam catenam, quae eius
 omen in fronte gerit, composuisse. In
 ua cum PHOTII notae, celeberrimi illius,
 isi fallor, Constantinopolitani Patriarchae,
 reprehendantur, consequeretur, saeculo
 ecimo OECUMENII antiquiorem esse non
 posse. At magna suspicio est, has omnes
 otas, quae PHOTII nomine ornatae cernun-
 tur,

tur, ab inferioris aetatis homine ~~velut~~
 se catenae Oecumenianae; multum
 eodibus non apparent, et ~~monum~~
 FALC. l. c. p. 150. in codice Coisl.
 eas omnino resectas esse; nec vana
 ei arbitror coniectura, existimantem.
 MENIVM nullo modo esse eum, qui
 quae eius esse dicitur, catenam consc
 rit. Neque vero cum RICH. SIMONE
 des Comment. c. 32. p. 458. et Crit. d
 PIN. T. I. p. 34.) prouocare placer
 quod saepenumero in codicibus nomen
 beat: Τὸ Χρυσόμην καὶ ἑτέραν διαφέρει
 hil enim hoc quidem efficeret prop
 quod vnius catenae nomina solent es
 uersis in codicibus diuersa: sed sunt
 alia, quae obstant plurimorum opin
 Itaque totam rem distribute proponam
 Principio, cur commentarios in Acta Ap
 stolorum, epistolasque catholicas OECUMEN
 velint esse, non video. Nam quidquid
 qui ita sentiunt, argumentorum propos
 rint, id totum est e commentariis in P.
 Epistolas ductum, nec in istis ceteris,
 quibus disputamus, vsquam nomen OECUMEN
 nit occurrit. Est quidem in epigrapha gra
 ca commentariorum in Apostolorum act
 istius iniecta mentio, sed non modo cum
 dubitatione (ἐξήγησις τῶν παλαιῶν ἀγίων ἀπο
 ὑπὸ Ἀνουμίου Ἡ καὶ Οἰκουμενίου συνελθεῖσα,
 MENTENIVS; vt fucum lectoribus faceret,
 ab OECUM. posuit), sed quaeri etiam pos
808

me haec omnis epigraphie a DONATO Venenſi conficta? Nam qui, graecam poſit lectorum admonitionem componere, gere etiam ad libidinem ipſum graecum ulum potuit, nec in iſto prooemio quidam de codicis ſui ſuper hac re teſtimonio abet, ſed, ne oratio vageretur extra terminos, argumenta ea, quibus iſta controuerſia componi potuiſſet, ſatius duxit ſilentio reſumere. Atque de hoc et vero etiam OECVMENTI in epiſtolas catholicas commentatio ſuperius diſputatum eſt (§. VII.), vtrumque paene ad verba THEOPHYLACTI eſſe. Sed ſ, qui exſtat in Paulli epistoſas, OECVMENTI tamen eſt. Rogo, quam ob cauſſam? Primum, aiunt, propter notam OECVMENTI ad Ephes. IV, 16. Tom II. p. 38. Audianus igitur. *Ὁρα, inquit, τί καὶ γὰρ ἐνόμισα. Οὗτοι γὰρ ἐχώρησα τὰ τῆ μακαρίας νοῆσαι;* tum obſeruatione legitur, qua verba Paulli citata illuſtrantur. Crederes igitur OECVMENTI obſervationem ſubiici, et propterea quidem, quod nihil ad hunc locum in CHRYSOSTOMO ceperierit; hunc enim τὸν μακάριον non raro adpellat et viſurpauit catenae fabricator paene omnibus in locis. Sed vtrumque ſi credas, falleris. Nam illum CHRYSOSTOMI notam in h. l. legiſſe, quivis videt; eſt enim ea ad hunc verſum p. 37. omnino expreſſa, poſt verba Paulli: *ἐξ ὅ παν τὸ σῶμα,* e CHRYSOSTOMI hom. XI. in illam epistoſam Ed. Montef. p. 84. 85. At iſta tamen obſervatio.

tio, quæ verbis oecv̄m subiecta legitur, CYMENII est. Darem hoc quidem, enim, contra datam fidem, adscripsisse nisi hoc ita esset; nec tamen vel sic ostendit, oecv̄m hanc collegisse catenam; tuit enim is, qui eam composuit, hanc tam ex aliquo oecv̄m libo sumere. in margine huius catene τῷ Ἰωάννῃ nomine cernitur h. e. CHRYSOSTOMI. Sed illam non apud CHRYSOSTOMVM reperiās, nec quāquam, quod tamen promiserat, ad Pauli locum oecv̄m dixerit. Tam incertum igitur cum nomina sint, quæ huius catenæ margini adiiciuntur, quisnam se eorum potest auctoritari committere? Sed clarior, ut opinantur, locum excitant in extrema parte huius commentarii in epist. Colossenses (T. II. p. 147.), ubi, oecv̄m nomine ad marginem posito, leguntur: Ἐκ τῷ ἀντιγράφῳ μὴ εὐρὺν καὶ τὰς παραγραφὰς τῷ μακαρίῳ Ἰωάννῃ τῆς ἐκ Κολοσσαίων ἐπιστολῆς, συνέγραψα αὐτὰς ἀπὸ ἡδυνάμην. Εἰ γὰρ εὐρεθῇ τι ἐν αὐταῖς ἢ κερὶ ἐπιλήψιμον, ἴσω ὁ ἀναγνώσκων, ἐμὸν ἐσται τὰς ταῖς πταῖσμαι. Hanc omnem notam non oecv̄m esse arbitror, sed, dicam enim quod sentio, eius, qui catenam descripsit. Nam quod HENRIENIVS verba: καὶ καλὰς conuerterit: non integre, male conuertit. ut, qui graeca non contulerit, putet, nihil fuisse CHRYSOSTOMI codicem, quæ catenæ auctor usurpauerit. Sed ista verba

inmodius est intelligi de male conscriptis
 templis, de quorum verbis a se forte non
 ne lectis admonere catenae confector la-
 bore voluit; id enim vult, cum dicat:
 ἐνέγραψα αὐταῖς (παράγραφαῖς) ὅπως ἡδυνά-
 νη. Ac moris est scribarum, alia ponere;
 sius rei exemplum reperias apud MONTE-
 LUC. l. c. p. 77. 78. e codice Coisl. XXV.;
 si ANDREAS presbyter se dicit συναγαγόντων
 ἢ παρὰ δέμονοι τὰς ἐμφερεμένους τῇ βίβλῳ ταύ-
 τῃ παραγράφαις; loquitur autem de catena
 Acta Apost. epistolasque catholicas, quae
 us, quam OECYMENTIO tribuant, simillima
 st. Praeterea vix quatuor sunt in commen-
 tario nostro super epistola ad Colossenses
 tholia, quae OECYV. nomen habeant; e qui-
 us duo p. 122. et 129. paene cum CHRYS-
 OST. observationibus consentiunt, quem
 tantum abest ut integrum in hanc epistolam
 non habuerit, ut fere ad verbum descrip-
 erit per omnem epistolam; una p. 120 e
 THEODORETO hausta videtur; ut profecto,
 OECYMENTIVS catenam collegisset, non ha-
 beret, quod quereretur, nimium sibi in
 hoc commentario conficiendo laborem fu-
 erandum fuisse. Sic igitur censeo: OECY-
 MENTIVM observationem perscripsisse eam,
 quae est in verba ultima epistolae: ἡ χάρις
 τοῦ θεοῦ ὡμῶν, ad quae CHRYSOST. nihil habebat.
 Sed cum is, qui exemplum, e quo catena
 dita est, descripserat, reperiret notam ex-
 usatoriam, quam paullo ante graece inte-

gram posuimus; nec eius auctorem agnosceret; putauit si recte conicio, eum OECVM. nuncupasse, quoniam eius obseruatione ante hanc admonitionem viderat, eiusq. nomen deduxit ad scholium, de quo disputat. Nihil denique dicam de argumento eo, quod SIXTVS SEMANENSIS bibl. S. lib. IV. p. m. 29. sumsit ex hoc commentario ad Ebr. VI, potius XI. p. 380. (errat enim ille), vti iam OECVMENIO assereret. In quo loco OECVM. ad suas in Octateuchum ~~expansiones~~ praeuocat; quod exstirxisse non negamus, cui catena in Genesim et Exodum ab ALOYSII PPOMANNO edita etiam notas cum OECVMENIO nomine continet. Sed illud, vti diximus argumentum non copiose disputabimus, dum nihil magis probat, quam in catenam nostram, quae OECVM. nomen ementitur, etiam OECVM. scholia congesta fuisse. Cuius quisquis sit huius catenae confector, id candide profiteor, nihil praeclarius scriptoribus graecis in N. T. conscriptum extare, praesertim in genere interpretationis grammatico, quod haec catena paene vniuersis sectatur atque veluti selectissimas opinionum veterum interpretum obseruationes exhibet; maxime e CHRYSTOSTMO et vero etiam ORIGENE. cuius nonnunquam opiniones admiscuntur, quod iam ERASMVVS obseruauit ad Ebr. VII, 25, qui hanc catenam *scholia Graeca* appellare solet. Quamuis maiorem in commentarij habituri essent et

potui

ortunitatem, si vel ii, qui eos typogra-
 iorum formis exscripserunt, cautius egis-
 set, vel ipsi cum pluribus iisque accuratius
 codicibus conferrentur. Namque
 textu graeco sacrorum librorum expri-
 endo HENTENIVS non ipsum videtur OR-
 CVM ENII exemplum secutus, quoniam (in
 epistola ad lectorem) confitetur: se, cum
 a graeco ORCVM exemplari continuatus fue-
 rit textus, eum et distribuisse in capita; istis-
 que singulis praemisisse argumenta: quidni-
 gitur et ipsum sacrum textum? qui, si cae-
 enae scholia continenti se ordine excepe-
 rint, certe non totus erat adpositus; et in
 locis iis, in quibus exemplum ORCVM a
 vulgaribus diffidebat, nec editioni (puto
 Erasmi) aut bibliis Complutensibus con-
 formis erat, ut in EUTHYMIO, textum resti-
 tuisse, ut oportuerit. Quae HENTENII au-
 dacia quemadmodum indignationem criti-
 corum meretur, sic satis cauto lectori con-
 stat, eum plerumque alteram aut postero-
 res ERASMI editiones in adiiciendo textu fuisse
 secutum. Quod non solum perpetuo fe-
 re eius cum Erasmiensis lectionibus consen-
 su doceri potest, sed pluribus etiam locis,
 in quibus adeo ORCVM commentarii ab ip-
 so textu graeco praefixo dissentiunt *). Da-
 mnan-

*) Vt Act. II, 30. in textu est, sicut in ERAS-
 MI posterioribus editionibus: Καθίσαι ἐπὶ
 τῇ θρόνῳ αὐτῆς, τὴ κατὰ ἀρετὰ ἀναστήσαι τὸν
 Χριστὸν

innanda est eo magis ista intempestiva
TENII diligentia, quod ea factum sit,
nunc carere videamur multis exquisitissimis
lectionibus, quas si solus OECUMENI-
tus exhibuit, amisimus, donec eae ex
codicibus huic catenae restituantur. Na-
mas vero tales exquisitas lectiones eum po-
posuisse, conicere licet ex eo, quod de
lectionis diuersitate huius catenae auctor sa-
pius disputet atque sic refarciat quodammodo
damnum, quod perdis ORIGENIS, THEO-
DORI TARSENSIS, THEODORI MOPSVESTEN-
aliorumque κριτατέρων interpretum labori-
bus passi sumus. Nam et multas lectiones
commemorat, quae obviae non sunt vlti-
uis, eas etiam, quas nunquam reperia-
ut Act. XIV, 26. Μίλητον pro Ἀντιοχείαι,
videtur vel ipsa ORIGENIS ac THEOD. MOPS-
scholia vsurpasse, vel codices tamen ad-
δουσαν Origenianam descriptos. Quod ma-
male colligas ex eo, quod non modo pro-
logos et κεφάλαια Euthaliana habeat, sed
etiam bene multas lectiones cum Euthalia

recedit

Χριστὸν, sed in commentario p. 21. primum
verba: κατὰ σάρκα explicantur, deinde,
quomodo Christus sederit in throno Davidis,
declaratur, Ebr. XI, 3. λαλεῖται habet tex-
tus cum ERASMI edit., sed OECUM. in scho-
lio λαλεῖ. Plura addi possent, nisi nonnun-
quam HENTENIUS contra ERASMI εἰσοδὸν ad
ipsa scholia accommodatum textum reliquis-
set, ut Ebr. XIII, 9. παραφροσθε pro π
εμφέρεσθε ERASMI et Act. XXVI, 3. ἐπισκ
ως post ζητημάτων.

censione communes; adparet autem tum
 ipso EVTHALII, Sulcensis episcopi, te-
 monio post recensionem epistolarum ca-
 olicorum posito apud ZACAGNIVM in *Col-
 lationis monumentorum vet.* p. 513., tum ex
 nota Calligraphi in Codice Coisliniano CCII.,
 quam MONTEFALCONIVS aeri incidi curavit
 ibl. Coisl. p. 262., EVTHALII ἐκδοσιν factam
 se ad codices PAMPHILI martyris, in bi-
 bliotheca Caesariensi, quos ad ORIGENIS re-
 censionem et accuratissimos codices descrip-
 sisse PAMPHILVM, satis constat. THEODORI
 tem Mopsuesteni scholia, aut alterius cu-
 usdam, facta tamen e THEODORI scholiis
 adhibuisse huius catenae parentem vix dubi-
 o. Nam et aliorum, quibus haereticor-
 um nota inusta erat, observationes vsur-
 pavit, et, ut aliquo exemplo vtar, OECU-
 MENIVS in catena nostra ad Ebr. II, 9, mo-
 net, Nestorianos pro χάριτι Θεῦ posuisse χα-
 ρις Θεῦ, ut ostenderent, Christum in cru-
 cem actum non ἔνωσιν τῷ Θεῷ λόγος habuisse;
 refert autem WETSTENIVS ad h. l. scholion
 codicis, in quo ita legatur: ὁ δὲ Μωυσεσιας
 μεμφόμενος τὴν χάριτι γράφοντας, τὸ χαρὶς Θεῦ
 λέγει, ὡς εἰδὲν πρὸς τὴν παραβλαβείσης τῆς
 διότητος. Denique de προλεγόμεναις huius
 Oecumenianae editionis pauca dicamus.
 Actis Apost. praefiguntur varia de XII. apo-
 stolis incerti auctoris; itemque peregrina-
 tiones Pauli et eius μεταύριον, quae duo po-
 steriora momenta de novo habentur ante com-
 menta-

mentarium in epistolam ad Romanos, et non apud ZACAGNIUM in collect. *manuscr.* vet. p. 425. qui etiam p. 535. monet, primam huius martyrii partem, usque ad verba ἐν αὐτῆς ἡμέραις, αἰωνύμων illi scriptori dicendam esse, qui ante EVTHALIVM epistolae Pauli in capita Saec. IV. extr. distinxerunt. Denique duplici argumento, quorum primum offert ZACAGNIUS l. c. p. 421. quamquam EVTHALIO minime tribuendum, itemque CHRYSOSTOMI praefationi, et aliis nonnullis, subiungitur ἐκθεσις κεφαλαιῶν τῶν προέξων. Omisae tamen sunt ὑποδιαίρεσις seu subdivisiones, quae una cum capitibus, variante tamen interdum lectione, recensentur a ZACAGNIO l. c. p. 428. sq. sub EVTHALII Sulcensis episcopi nomine, licet MONTEFALCONIVS bibl. Coisl. p. 78. sq. e codice Coisliniano erutam eandem ἐκθεσιν PAMPHELO Martyri vindicet, in quorum tam sententias fusius hic inquirere nostrum non est. In limine scholiorum OECUMENIVM ad epistolas Pauli pag. 189. occurrit prologus EVTHALII diaconi, omissa tamen allocutione ad ATHANASIVM; nec non capitum divisio. Eadem ratione ante singulas Paulinas aeque ac catholicas exhibentur argumenta et capita cuiusvis epistolae, quae in recensione EVTHALIANA apud ZACAGNIUM l. c. et in editione N. T. Milliana extant. lectione tamen saepius discrepante.

§. X.

Ad calcem operum OECUMENII impressa
 uaedam vel catena, vel aliquid tamen
 iae simile L. t. *Brevis quaedam explicatio
 x commentariis beatissimi Andreae Caesa-*
Cappadociae Archiepiscopi divinitus elabo-
rata, exposita ab Aretha, indigno Caesareae
padociae Episcopo. IpsiUS ANDREAE COM-
 mentarius, cuius fere epitomen *Arethas de-*
 primus e MSS. codd. Bauarico et Au-
 tano latine conuersus editus fuit a TH.
 TANO Ingolst 1584. 4. cuius interpretatio
 orta postmodum fuit variis PP. bibliothecis,
 praesertim bibl. PP. max. Lugd. Tom.
 p. 589. sqq. Alteram graecam et latinam
 tionem curauit FRID. SYLBVARIUS Heidelb.
 96. fol. quae et operum CHRYSOSTOMI
 tionem *Commelinae* et *Morellianae* adiuncta
 t. Aetatem, qua vixisse et scripsisse AN-
 REAS fertur, BELLARMINVS et, qui eius
 ntentiam amplexus est, GVIL. CAVIVS ad
 aeculum V. referunt. Quorum tamen opi-
 io cum idoneis destituatur argumentis, CA-
 IMIRVS OUDINVS, in *Comment. de scriptori-*
us eccles. antiquis. Tom. II. p. 93. sq. aliam
 riam ingressus, expositionis huiusce colle-
 ctorem sub saeculi VIII. mediam partem
 scripsisse, multis probat argumentis; in
 quibus illud grauissimum est, quod a DIO-
 NYSII Areopagitae ab ANDREA saepius cita-
 ti sententiis duxit, cuius scripta, constar,
 ante

ante Saec. VI. nemini nota fuisse, simul
 ex LAMBECIO l. c. p. 183. et MONTEBANO
 non ostendit, alios huius commentato-
 res MSS. cum ORIGENIS, alios ME-
 DII monachi, alios ANDRAE Creten-
 sium alios denique eosque plurimos ANDRE-
 Caesariensis opus profiteri. In illuminando
 autem Apocalypsin hunc modum tenuit,
 e veterum scriptorum, IRENAEI, HIPPO-
 LYTI, GREGORII NAZ, EPIPHANII aliorumque
 scriptis, quidquid ad illustrandum hunc li-
 brum pertinere videbatur: congesse-
 rit, quae addiderit, ad illustrandum sensum gram-
 maticum egregie accommodata. Sed pa-
 ne nimius est in explicandis imaginum nu-
 merorumque mysteriis, seminaque spargere
 septem periodorum Ecclesiae, in quibus
 defendendis eruendisque e septem Apocalyp-
 ticiis epistolis multi ingenium operamque
 perdiderunt *).

Prodit etiam opinio

oms

- *) Speciminis loco haec sunt: In pedibus Ch-
 sti chalcolibano similibus Apoc. I, 15. Ch-
 sti humanam naturam videt coniunctam cum
 diuina et tamquam diuini spiritus igne con-
 flatam, c. VI. init. p. 594. l. c. bibl. PP. Lugd.;
 et Apoc. VII, 8. tribum Dan omissam dicitur
 propterea quod Antichristus ex illa nasciturus
 feratur C. XIX. p. 602.; quae coniectura
 ab aliis antiquiorum interpretum propo-
 sita, sumta videtur e Genes. XLVIII, 8.
 et Satanae comparatione cum angua saepius
 in sacris libris facta. Numero septenarius
 si eum audias p. 591., omnium Ecclesiarum
 myste

et nimia forte verborum diminutione
 orietate servata; quales sunt de suppli-
 cationum post hanc vitam brevi tem-
 pore vehementioribus, post remissioribus,
 sine tamen futuris (c. XXV. init.);
 angelis a Deo rerum creatarum, aquae,
 cet. administratoribus constitutis (c.
 II. med.), aliisque similibus. Neque
 in Ecclesiae, ait, (c. LXII. init.) pro-
 coniecturam eorum, qui probos homi-
 nes ad vitam reuocatos, in terra,
 aeterna voluptate potituros usque ad om-
 nem hominum reditum ad vitam; sed ipse
 millenarium tempus alio modo inter-
 pretatur *). E septem sigillis Apoc. VI.
 seqq.

mysterium complexus est Ioannes, quoniam
 ille numerus praesentis vitae curriculo con-
 sentaneus est; habet enim hebdomas dies
 VII.; alibi p. 592. ille numerus requiritur in
 futuro saeculo innuit; sed in illo interpre-
 tando, ut sit, fluctuat. Taliaque sunt mul-
 ta; at cui non dictus Hylas?

En locum satis notabilem e Cap. LIX. p. 626.
 E. F.: „Mille annos non omnino praecise,
 „quasi tot tantum numero decursuri sint,
 „intelligere convenit. Neque enim cum Da-
 „vid ait: Verbi, quod praecepit in mille
 „generationes, decies centenas preesse acti-
 „pere debemus, sed numero multas. Ad
 „eundem itaque modum aut multum aut
 „certe perfectum numerum hoc loco signi-
 „ficatum putamus. — Mille igitur anni,
 „ut credibile sit, complectuntur totum il-
 „lud tempus, quae ad interfuit inter Christi
 „incar-

seqq. quinque trahit ad propagationem religionis Christianae atque calamitates Christianorum, maxime eas, quas a deum cultoribus acceperunt, primis Ecclesie Christianae saeculis; sextum vero ad Christi aduentum, septimumque ad vltimū mundi fata; pariterque eam, quam huius sexti septimique sigilli dixit significationem VII. tubis et phialis tribuit. In lectiosibus denique a nostris exemplis defleat saepe numero exhibetque exquisitiores pluribus quoque melioribusque codicibus contentientes; vniuersam autem Apocalypsin distinguit in XXIII. sermones et LXXII. κεφάλαια propter triplicitatem, ut ait in prologo, 24. *seniorum substantiam*, corporis videlicet et animi et spiritus. Hanc in κεφάλαια distributionem secutus est etiam ARETHAS, quem sub initium Saec. X. vixisse constat testimonio plurium codicum a MONTEFALCONIO commemoratorum *Palaeogr. graec.* p. 43. et 275.; vnde errare adparet CAVIVM et alios, qui eum in Saec. VI. coniiciant, quod vix ex eo agnoscere potuissent, quod C. XXXVI. p. 759. Saracenorum mentionem iniiciat, quorum, inquit, τὸ ἀρχαῖον ἐν Βαβυλωνίᾳ ἦν, atque cum ab eo ANDREAS dicatur C. XXI.

„incarnationem et Antichristi aduentum.
 „Vtrum ergo anni illi accipi debeant, ut
 „medo exposuimus, an verò inter decies
 „centenos absolute coerceri, an denique in
 „ter angustius spatium concludi, id soli Deo
 „cognitum opinor.

I. EXER. ὁ τῆς κατ' ἐμὲ Καισαρείας τῆς Καπ-
δοκίας ἀξίως τὴν ἐφορείαν λαχὼν, iterum
elligitur ANDREAM et verum commentariū
ea laudati auctorem et eum paullo ante
ETHAM, si recte e verbis coniicio, existit.

Sed ARETHAS noster non modo epi-
scopi ANDREAE dedit, sed paene novum com-
mentarium confecit; nam et multum dif-
ferat ab ANDREAE sententiis, veluti Cap.
p. 689. vbi in locum eorum, quae ille
24. senioribus non admodum inepte di-
xerat, longe ineptiora ipse ARETHAS substi-
tuit *), et saepe commentariis suis immi-
set ANDREAE interpretationes, additis no-
tis: Καὶ ἄλλως (p. 664.) vel ἄλλως ἐκ τῶν
8' Ἀνδρῶν (p. 707.). Plerumque tamen
commam exhibet commentariorum ANDREAE;
cuius etiam lectiones habet **) et distribu-
tionem Apocalypsis in κεφάλαια, sed di-
stinctio

*) Sanctissimam trinitatem, ait, numerum sep-
tenarium secum ipsa multiplicasse, ut nu-
merus 21. existeret, ad quem numerum si
ternarius, tamquam is, qui multiplicave-
rit, adderetur numerus, 24 produceretur.

**) Sed nonnunquam diuersas. ARETHAS c. X.
p. 692. verba Apoc. IV, 11. legit: ἀξίως ὁ
Κύριος καὶ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ ἅγιος. Andreas p.
598.: *digne es Domine Deus noster.* Cap.
XXXII. Andreas p. 609. locum Apoc. XI, 16.
ita recitat: *Et 24. seniores, qui in conspectu
Dei sedent in sedibus suis; Arethas autem sic:
Οἱ ἐκκοιτάσσοντες πρεσβύτεροι, οἱ ἐνώπιον τοῦ
Θεοῦ τῶν 24. ὁ καὶ θνήσκει ἐπὶ τοῖς θρόνοις
αὐτῶν.*

functionis in λέγας s. sermones nulla vestigia occurrunt, et in distribuendis singulorum capitum argumentis non vbiuisque ANDREA conspirat *). Ceterum dignissimus est, qui legatur, commentarius, quoniam et multa addidit de ratione grammatica: alios adhibuit interpretes, quos non usurpauerat ANDREAS.

§. XI.

Praeter has catenas pauca quaedam sunt excerpta e catena MS. in Acta Apost. et epistolas catholicas, quae e codice LVIII. bibliothecae Collegii Novi apud Oxonienses desumpta et latina versione exornata *anecdotorum graecorum* Tomo III. pag. 92. seq. et IV. p. 1. sq. inseruit IO. CHR. WOLFIVS. Absoluitur autem haec catena MS., quam omnium; quas Oxonium seruat, praestantissimam iudicat, scriptorum XXXVI. sententiis, in quibus deligendis ita versatus est WOLFIVS; ut auctorem in primis non elo-

*) Caput II., ut hoc videretur, ANDREAS incipit cum verbis Apoc. I, 10. ARRETHAS cum versu 9. Interpretatio, quae apud ANDREAM c. 3. post Apoc. I, 2. legitur, reperitur apud ARRETHAM extr. capitis antecedentis. In ANDREAE commentario cap. XIX. incipit verbis Apoc. VII, 1., sed apud ARRETHAM verbis Apoc. VII, 4. cet. Hac confusione fit, ut ANDREAE commentarius non nisi 71, ARRETHAE 72 κεφάλαια habeat, sed id librario rum magis culpa. Ipse enim ANDREAS se 7 κεφ. fecisse professus erat.

um expositiones proponeret. Huc per-
tinet e. c. *Aphanasi avudota* ex sermonibus
ius aduersus Nouatianos; porro *Papias*,
Iermae, *Didymi*, *Seueriani*, *Seueri* aliorum-
que fragmenta non contemnenda; vbi ta-
men *Seuerum* cum *Seueriano Gabalensi*, in
Syria episcopo, nonnumquam permutatum
esse monuit editor in notis textui passim sub-
iectis. Nonnumquam haec sylloge ad oecv-
MENII catenam accedit; ea ratione, vt contex-
tus OECV MENII graecus et interpret latinus ex-
imie corrigi inde possit, quinimo etiam fon-
tes, vnde sua hausit OECV MENIVS, conspiciendi
praebeantur. Sed quoniam WOLFIVS nil ni-
si excerpta dedit, non possumus rationem hu-
ius catenae et modum accuratius proponere.

§. XII.

Iam vero existit quaestio, vnde repeten-
da sit huius instituti origo, et qua ratione
istud studium creuerit? Primum huiusmo-
di collectionis auctorem quidam venditant
OLYMPIODORVM, cuius nomine catenam in
Jobum latine translatam edidit PAVLVS COME-
TOLVS Venet. 1587. adiuncta dissertatione
aduersus LAVR. CVM DEO, qui eandem an-
tea Lugduni 1586. typis mandatam NICETAE
Serrarum Episcopo vindicauerat. Sed prae-
ter ea quod OLYMPIODORI aetas non satis ex-
plorata sit, quamquam GRABIVS in *Spicilegio*
Saec. II. p. 245. eam ad Saec. V. vel VI. re-
ferat, ipsi etiam codices in designandis au-
ctori-

storibus dissentiant, et probabilius est cer-
 quod haec catena NICETAE; et adeo ad Sac-
 XI. referenda sit, quo tempore antiquiores
 sunt aliae catenae. Aequè vacillat CONTRA
 WOLFII, qui in diss. laud. §. II. OECU-
 NIVM forte primum inter eos esse arbitrat
 qui talem operam in se susceperint; neque
 enim de hoc scriptore multa sunt satis certa.
 Quare nos quidem Saeculo VI. in ecclesi-
 graeca existisse censemus primos tales, qui
 scholia e diuersorum patrum scriptis ad sa-
 crorum librorum interpretationem collige-
 rent. Nam isto tempore desierunt fere i-
 qui, subtili atque accurata liberalium disci-
 plinarum cognitione imbuti, ad exemplum
 ORIGENIS, BASILII, CHRYSOSTOMI et aliorum
 eiusdem generis magnorum virorum, Ier-
 sum grammaticum sacrorum librorum secuti;
 ipsi inquirere in eum vel potuissent et
 voluissent. Contra et sensum confunderet
 eruditio liberalis et paene neglecta iactantia
 bonarum artium omnisque humanitatis
 dia, cum Graeculorum ingenia torquent
 quaestiones spinosae magna cum animorum
 concitatione disputatae, et ita regnaret pri-
 corum doctorum auctoritas, ut plerique hos
 duces sequi, quam sensum iudiciumque
 suum adhibere mallent. Itaque post illa tem-
 pora vix quemquam reperias ipso iudicio
 suo usum, sed ii, quorum sententiae in ca-
 renis continentur, paene omnes ante hanc
 aetatem existerunt, cum ceteri vel allep-
 rici

anniis omnia inquinarent, vel om-
 nium sensu sacri codicis legitime reperi-
 titam diligentiam contemnerent.
 rem necesse erat, ut, qui melio-
 res, veterum interpretum senten-
 tias aligerent atque hoc modo vel tardita-
 tem ignorantiae mederentur, vel auctori-
 tati antiquiorum doctorum rectum interpre-
 tationis genus conseruarent. Iam inter hos,
 alicui ausi sunt, nullum reperimus anti-
 quum PROCOPIO GAZAEO, eruditissimo
 alicui VI. scriptore, cuius in Octateuchum,
 monis prouerbia aliosque libros com-
 mentarii vel editi vel in codicibus exstant.
 os catenarum nomen mereri non dubi-
 tum est, qui cogitet ipsa eius verba in
 oemio ad ἐπιτομὴν ἐκλογῶν εἰς Γένεσιν, quae
 BECVS in laudato saepius opere lib. IV.
 81. descripsit: Ἡδὴ μὲν καὶ πρότερον ταῖς
 ἐβεβλημέναις ἐκ τῶν πατέρων καὶ τῶν ἄλλων
 τὴν Ὀκτάτευχον ἐξηγήσεις συναλεξάμεθα.
 de PHOTII Biblioth. cod. 65. (p. 272.
 t. Hoeschelii). Videlicet primum e va-
 scriptoribus, praesertim ORIGENE, in-
 terpretationes, ne mutatis quidem verbis,
 ingesserat; deinceps, voluminis magnitu-
 dine deterritus, in quibus illos consentire
 debat, ea continenti ordine proposuit, et
 ubi dissidentes animaduvertebat, paucis
 ipse explicauit. Hoc institutum non
 modo imitati sunt scriptores graeci, quo-
 rum συλλογὰς supra descripsimus, sed latini
 P. III. Bb etiam,

etiam, maxime tum, cum aucta barbararumque litterarum ignorantia *marci* imposita esset doctoribus, summam *men* optimarum observationum, quas *vetes* sacrorum librorum intelligentiam con-
 fuerant. Quo non tam pertinet EVCHERI Lugdunensis Saec. V., quem SIXTVS SENE-
 SIS B. S. lib. III. p. 187. huc referri volebat is enim in *quaestionibus exegeticis in V. et I. T.* etymologica magis, antiquitates resque ad mores pertinentes tractauit; at PRIMAS-
 VS tamen saecul. VI. Adrumeti episcopus qui praeter alia reliquit commentarios optimis commentatoribus latinis, inprimis HILARIO ET AVGVSTINO etiam PELAGIO compo-
 sitos; quorum scholiis interdum sua adiu-
 scet, plerumque tamen integra ea propo-
 nit. Post alias tandem minoris pretii collectiones hanc viam ingressus BEDA Ver-
 rabilis, in conficiendis commentariis is ita verlatus est, vt, docente ipso in *prop.*
ad comment. in Marcum, ea, quae in *pauca* exemplis inuenerat, hinc inde collecta-
 ni curaret, non nulla tamen propria ad in-
 tationem sensus eorum, vbi opportunum videbatur, interponeret. Quo autem facilius dicta maiorum ab iis discernerentur, quae de suo inseruerat, quaeque potissimum ad lectionis diuersitatem spectabant, e regione cuiusuis sententiae ad designandos auctores primas nominum litteras adposuit; quae tamen notae postea librariorum incuria-
 re

erierunt, quamquam BEDA in praefat. *ad omni. in Lucam* dicat: *Per dominum legentes obtestor, ut si qui forte nostra haec, quae iacumque sunt, opuscula transcriptione digna luxerint, memorata quoque nominum signa, ut in nostro exemplari reperiunt, affigere meminerint.* Eius exemplum secutus est RABAVS MAVRVS in elaboranda catena expositionum euangelii Matthaei et epistolarum Pauli; seruatis vbique patrum dictis eorumque nominibus in margine notatis. Secuti etiam sunt alii, in primis WALAFRIDVS STRABO, PASCHASIVS RATBERTVS, LANFRANCVS, PETRVS LOMBARDVS, THOMAS AQUINAS cet., quorum consilia et methodum diligenter delineauit RICH. SIMON *hist. crit.* Tom. IV. p. 348. sq., ut de his plura dicere nobis non videatur necesse.

§. XIII.

Sed non dubito, fore aliquos, qui quaerant, qualis ex his catenis manare ad nos utilitas possit; maxime cum nos carere iis posse videamur, dum plerorumque, e quibus congestae sunt, Patrum scripta supersint. Horum igitur inuidiae ut occurramus, nunc nobis istituenda est de vsu ac praestantia harum collectionum disputatio; breuissima tamen, propterea quod iam videmus longius progressam esse exercitationem nostram, quam putaueramus. Atque hic primum admirari iuuat prouidam Dei sapien-

tissimi curam in promouendo vsu eo, quod ex his similibusque commentariis *Ecclesiastici* cepit, tum Latina, tum in primis *Greci* postquam summa barbaries ei iam longitum lumen bonarum litterarum subtraxerat. Quo tempore nisi exstitissent haec clarorum ingeniorum monumenta, publica quasi auctoritate ornata, quot tandem fuissent constituri, qui arduum illud negotium percipere et standi omnia, quae facere ad legitimam *Interpretationem* *codicis* interpretationem possunt, succiperent! Est enim illud studium ita multiplex tantaque cum difficultate, labore atque diligentia coniunctum, contra ingenium humanum ita ad ignauiam pronum maxime tum, cum nullo litterarum amore excitatur, ut maximus profecto sacrorum librorum contemptus exstiteret, nec facilius illos, nisi dicis causa et ad eos decreta *captiosisque* *conclusionibus* accommodandos, adhibuissent. Et si fuissent, qui vel ingenii bonitate vel religione ad hoc studium ducerentur, ii vel impediti fuissent litterarum ad hoc necessariorum inopia, vel nihil auctoritate sua effecissent contra communem barbariem aut auctoritatem populari consensu firmatam. Quae mala omnia siue deleta, siue imminuta fuerunt talis generis commentariis. Sed illum usum satis est nobis attigisse, quoniam de eo hic loqui constitutum est, qui ad nos adhuc durare manare possit. Is vel ad ipsos diuini voluminis

ninis libros eorumque intelligentiam per-
ner vel ad alia antiquitatis studia. De quo
posteriori vt primum dicamus, quot egre-
gia eruditae antiquitatis monumenta bene-
ficio harum catenarum tenemus? ORIGENIS,
vt hoc vtar, opera, quae tantos bonarum
litterarum thesauros complectuntur, et a
quo vno ad iuniores interpretes atque scrip-
tores ecclesiasticos tanta vel bona vel mala
defluerunt, quaeque temporis atque inimi-
corum iniquitate paene oblitterata fuere; il-
lius igitur opera quantum lucis catenis de-
bent, praesertim iis, quas COMBESISIVS Pa-
risiis, GRABIVS in Anglia contulit? quibus
studiis non modo maior atque accuratior le-
ctionis diuersitas constituta fuit, sed etiam
RVFFINI versio plenior facta, integraque lo-
ca ORIGENI restituta. Aurea illa antiquarum
versionum graecarum AQVILAE, SYMMACHI,
THEODOTIONIS aliorumque fragmenta, quo
alio beneficio quam catenarum possidemus?
Et de scriptis iis, quae, quoniam in haere-
ticis posita erant, contempta ac paene sup-
pressa jacebant, in quibus tamen nemo,
qui sapiat, negauerit multa praeclara con-
tineri vel ad errorum historiam veramque
indolem et rationem spectantia vel ad ipsam
doctrinam et disciplinarum ipsiusque sacri
codicis intelligentiam; quam multa, GRA-
BIVS in *spicilegio* aliiue congefserunt, lon-
ge licet pleniora futura, nisi vel ignauia vel
superstitio vel inuidia etiam eorum, qui ta-
lia

lia monumenta vſurpare poſſunt, ea o-
 ritate turpiſſima premeret. **Ac** ſi nec
 ſemper illuſtrium in antiquitate viro-
 ca in catenis deprehendantur, ſcrip-
 men eorum alias ignota quae exſtite-
 vel adhucdum hinc inde deliteſcunt,
 gnoſcimus, vt **SEVERI Antiocheni**, quon-
 catalogum pleniffimum **MONTEFALCONIVS**
Coisl. pag. 144. 263. et p. 53. e ſolis ca-
 nis dedit. Quot denique opera veris auct-
 ribus, quotque loca eorum reſtituta, emer-
 data, ſuppleta, illuſtrataque fuerint ab eru-
 ditis viris, catenarum ope adiutis, nem-
 ignorat, niſi qui hoc in genere litterarum
 plane hoſpes ſit.

§. XIV.

Ita breuiter a nobis deſcripto catenarum
 graecarum vſu in vario antiquitatis ſtudie-
 iam ad eum accedimus, qui in adcurate
 telligendis libris ſacris eminet, atque po-
 tiſſimum vel ad lectionis diuerſitatem vel
 ſam interpretationem redit; momenta, quae
 vti in cunctis patrum ſcriptis, ſic in cat-
 nis euoluendis praecipue tenenda ſunt. Eo-
 nim cum illae in Graecia exaratae tot compre-
 hendant ſcholia optimorum interpretum,
 in primis **DIODORI TARSENSIS**, eiusque diſci-
 pulorum **CHRYSTOSTOMI** et **THEODORI MOPSE-**
STENI, qui, quidquid boni habent, prope
 omne ab **ORIGENE** eiusque vel codicibus vel
 ἀπομνημονεύσεσσι accepta tenent; quia imo non

pauca

uca ex ipsis hisce Origenianis scholiis in
 tenas fluxerint; quod vel OECUMENII ex-
 emplum comprobat, cui tot sunt commu-
 s cum EUTHALIO lectiones, ut supra dixi-
 us: profecto haud exigua ornamenta in-
 e proficiscuntur ad omnem lectionum de-
 ctum. In primis autem catenarum grae-
 arum lectio idonea est ad euitandas falsas
 las lectiones et frequentes admodum in
 s codicibus graecis, quos ad latinam ver-
 ionem, in Africa praesertim, ut opinor,
 adulteratos esse constat. Sic locus ille cri-
 icorum contentione insignis 1. Ioh. V, 7
 neque apud OECUMENIVM ET THEOPHYLACTVM,
 neque in sex diuersis plane codicibus cate-
 narum MSS., commemoratis a RICH. SIMO-
 NE *hist. des comment.* p. 464., deprehendi-
 tur. Quae res documento est, non existis-
 se hunc locum in exemplaribus, quibus vsi
 sunt harum collectionum auctores. Pu-
 gnant vero etiam catenae graecae pro versi-
 onibus antiquis, ubi hae ad lectionem Grae-
 corum accedunt. Ita VICTORIS ANTIOCHENI
 lectio ad Marc. I, 2. ἐν Ἑσχατῇ προφητῇ, quam
 ORIGENIS auctoritate ductus eligit, non
 inepte, si quid video, magnam probabi-
 litatem conciliat lectioni versionis latinae.
 Porro multas lectiones nobis seruarunt ca-
 tenae, quae, ut bene monet Cel. ERNESTI
in instit. interpretis N. T. p. 123. impediunt,
 quo minus lectionem aliquam ab antiquis
 ecclesiae doctoribus non receptam, aut igno-
 ra-

tationis libr. sacr. grammaticae auctore. Quod cum ita sint: idem honos concedendus catenis graecis, quae ἀντιβείας grammaticae exempla offerunt traduntque plurimae recentioribus veluti noua venditata, quae vel cum deterioribus commutata fuerint vel plane obliuioni tradita *). Eam catenam

παρου

- *) Non superuacaneum fore existimamus, si aliqua huius rei specimina proponamus. In catena Corderiana in Ioh. I, 17. χάρις θεῶν et ΑΜΜΟΝΙΟΝ est Euangelium. Cap. IV, 24. πνεύματι interpretatur ΑΜΜΟΝΙΟΥ διὰ τὴν ψυχῆς, διὰ τῆς τῆς νῦν καθαρότητος, non corporis munditiae et perpetuis lauacris. Cap. V, 39. CYRILLVS haec μὴ προστακτικῶς, ἀλλ' ὡς ἐν ὑποσίγμῃ legenda esse cenlet. Cap. V, 55. ii, quibus Christus promittit vitam aeternam, THEODORO HERACLEOTAE sunt οἱ εὐκρινῶς τὴν ἐνσαρκον αὐτῆς οἰκονομίαν παραδείξμενοι, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς λογισμῷ διὰ τὴν συγκαταθεσιν, ὥστε ἀπογευσάμενοι τῆς ἀληθείας, λογικῶς ἐσθίσιν τὴν σάρκα καὶ πλῆρως λαμβάνουσι διὰ τῆς πίστεως τὸ αἷμα. Ita EUTHYMIUS. Cap. XIV, 16. παρακλητός τῆς ΡΟΜΩΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ est διδάσκαλος, optime. Porro EUTHYMIOS ad Matth. XXVI, 7. νάρκη πύριον est unguentum purum vel non temperatum seu mixtum, ut adparet, et ad puritatem seruatum. Quae expositio placet etiam THEOPHYLACTO, ad h. l. Adde locum Rom. XII, 6., ubi προφητείαν, κατ' ἀναλογίαν πίστεως vsurpandam, ORIGENES et THEOPHYLACTVS interpretantur de mandato PAULLI, ut prophetae christiani contenti sint illo dono, secundum proportionem fidei suae concessio. At quo modo illam ἀναλογίαν nostri homines de similitudine
- dine

um graecarum praestantiam bene perspicies ERASMVVS, REZA aliique melioris nominis interpretes, optimos inde flores collegerunt iisque suos exornarunt commentariis.

Praebent vero etiam catenae graecae, a interpretationum exempla, quae, quamquam iusta atque vera, multis tamen *εἰρησυχίας* suspicionem mouerunt. Qualis est CVMENII ad Aët. III. 21. p. 32. τὸ, ἐν θεῷ ὁ υἱὸν μὲν δέξασθαι τέθεται αὐτῷ τῷ, ἀνάγκη δὲ δέξασθαι αὐτὸν (necesse est ipsum suscipi) αἵτις δὴ Θεὸν ὑπάκουοντα, et aliae plures, quas attingere per breuitatem nostram non licet.

§. XV.

Cum igitur tam multiplici praestantia atque dignitate se commendent catenae graecae, quanti fructus inde redundabunt in interpretationem librorum sacrorum, modo si cum iudicio iis utatur interpretes? Satis enim constat, et in hac disputatione passim lectores admonuimus, eas laborare naeuis, quibus facile decipi possit, qui hanc viam non satis circumspecte ingreditur. Quae etsi non vbiuis obuia sunt, nosse tamen proderit catenarum vitia, ut iustum pretium singu-

dine ceperint, indeque ista significatio in omnes dogmaticorum libros transferit, ut pro typo quodam doctrinae peneretur, pluribus adnotauit S. V. D. SAMSTADIN eiusd. diff. elegantissima de ORIGENE cet. §. 30.

singulis statuere atque peccandi occasione vitare liceat. Quod principio monendum esse putamus, magna illorum vitiorum tribuenda est quarundam catenarum earum editoribus, qui tantum abest, ut sit plurimum codicum collatione iis subernerint, ut potius sua auxerint imperitia et incuria. Atque hic praecipue tenendum est, eos mala fide corrigere textum codicum, quos prae manibus habebant. Id quod cum ipsimet fateantur et observatione luculenter constet: profecto non vna cautione hic opus est. Saepe enim coniecturis temere se committunt, quarum exempla dedimus §. II. et alibi; interdum absolutis quasi decretis et praëconceptis opinionibus stant, quae nihil pretii in arte critica habent *). Quare illud in primis videndum est,

*) Eius notae est POSSINI observatio ad Matth. XII, 48. Tom. I. cat. Corder., ubi in*tempe-*stiva matris ac fratrum Christi interpellatio a CHRYSOSTOMO reprehenditur. Ad hanc ita interpretes latinus: *Nihil a Deiparae sanctissimae moribus alienius est, quam ostentatio et superbia* — Itaque haec, quae et hic et alibi attributa CHRYSOSTOMO vides, vix est, lector, ut inducere in animum possunt ab ipso scripta ac vel cogitata unquam esse, quantacumque videatur esse codicum fides. Sed sunt omnino haec et graviora alia CHRYSOSTOMI Homil. XLIV. in Matth. p. m. 467 item THEOTHYLACTI ad h. l. quamvis hic margini adiecerit editor: *Cum;* denique etiam EUTHYMI. Quare ob rem, uti iam THOMAS AQUINAS me-

quanam sit in editore litterarum, praeterea graecarum, peritia; deinde, pum istam artis criticae scientiam attulerit. At hic prima cura esse debet vniuersi textus sacri, virum eius receptio e MSto. dura sit, an ex edito exemplo, veluti in ORIGENII commentariis, vti diximus. Porro singularum lectionum in ipsis scholiis memoratarum habenda est ratio; numne, quod VITHYMI collectaneis accidisse monuimus, ad auctoritatem alicuius impressi exemplaris mutatae sint, an ipsa scholia exhibeantur integra. Exemplo sit scholion ORIGENIS in catena Cordor. Matth. II, 18. τόπον ὑψηλὴν τημαίνε τὸ Παύλ, διὸ καὶ ἐν τισὶ τῶν ἀντιγράφων βιβλίων ἔτα γέγραπται, ἐν τῇ ὑψηλῇ ἡμέσῃ; unde fere conici posset, quibusdam exemplis, ORIGENI obuiis, fuisse lectionem ἐν τῇ ὑψηλῇ, nisi RICH. SIMON in alio melioris notae codice animaduertisset hunc locum ita expressum: ἔ τισι τῶν ἀντιγράφων τῆ προφῆτε γέγραπται, φωνὴ ἐν τῇ ὑψηλῇ ἡμέσῃ. Denique etiam nosse oportet, cuiusnam indolis fuerit exemplar, ad cuius fidem impressa est catena, atque virum editores ex ingenio, an aliorum codicum auctoritate mend-

nuit Summ. theol. Vol. VII. c. 2. qu. 27., CHRYSOSTOMVM potius, si quidem ille in iudicio peccauit, dicendi impetu abreptum esse, fateri praestat, quam omnium codicum fidem infringere.

da ac naeuos emendauerint et lectionum
 ueritates diligenter expresserint. *Quod*
 rem ad versiones latinas attinet, *cum*
 earundem fides §. II. III. cet. satis super
 commonstrata sit: vix erit homo ca.
 qui illis sese committat, nec potius text.
 graecum consulat. Cum hac editorum
 curia proxime coniuncta est *ositantia* lib.
 riorum, qua illi decepti hanc *cautione*
 reddunt maxime necessariam, scilicet, i
 scriptorum partibus adscribas omnia, qu
 rum nomina sunt margini adposita prop
 rea, quod vni auctori interdum tribuant
 scholia, quae, si rem ad vium refoces,
 diuersorum sententiis ducta sunt, *quin*
 scriptorum nomina, nisi plane omnia si
 saepius tamen confunduntur. In quo pa
 tim editorum imperitia iustam reprehens
 nem incurrit, partim negligentia librari
 rum, qui cum nomina propria aliasque
 tas soleant variis scribendi compendiis
 rare, ita litterarum ductus implicat, ut
 diuinando, quid sibi velint, vix assequi
 possis. Vnde fit, ut AMMIANI ET AMMONII,
 GREGORII NAZIANZENI ET NESSENI, SEVERI
 SEVERIANI, THEODORI MOPSVESTENI ET (HIERO)
 CLEOTAE aliorumque nomina permutentur,
 adeoque interdum tribuantur scriptori ali
 cui, quae placitis eius maxime repugnant.
 Quod

*) Documento sit scholion catenae Corderianae
 ad Matth. I, 18. Tom. I. quod ORIGENIS IO-
 nane

quod autem librarii praesertim catenae com-
 paratorem aliquem venditent, cuius exposi-
 tio sub initium sese offert, eius oscitantiae
 empla in superiori tractatione a nobis sup-
 ditata sunt. Postremo ipsos catenarum
 auctores non satis bene de istis meritis es-
 se

mine consignatum ita se habet: Ἐπειδὴ ἐν
 πνεύματος ἀγίᾳ ἐλέγγοτο, ἀνάγκη καὶ πνευμα-
 τικὴν εἶναι τὴν γέννησιν. Τοῦτο δὲ καὶ τὸν αἰ-
 γασμὸν δηλοῖ καὶ τὸ ὁμοούσιον τῆς τριάδος καὶ
 τὸ μίαν εἶναι τὴν δύναμιν. Quam quidem
 interpretationem nec apud ORIGENEM offen-
 dimus, nec unquam eum ita scripsisse ar-
 guit grauis illa et diu olim agitata contro-
 versia de voce ὁμοούσιος, quae ex ORIGENIS
 auctoritate, ad quam toties prouocabant
 Ariani, hac ratione facile componi potuif-
 set. Adde, quod ORIGENES Tom. XII. in
 Ioh. eos acriter impugnet, qui dicant μὴ
 διαφέρειν τῷ ἀριθμῷ τὸν υἱὸν τῷ πατρὶ, ἀλλ'
 εἶναι, ἔ μόνον ἑσὶα, ἀλλὰ καὶ ὑποκειμένῳ τυγ-
 χάνοντα ἀμφοτέρως κατὰ τινὰς ἐπινόας δια-
 φέρεσθαι ἔ κατ' ὑπόστασιν λέγεσθαι πατέρα καὶ
 υἱόν. Quare, quemadmodum coniecit RICH-
 ARDUS loc. cit. pag. 424., editorem fefellit

nota ω margini codicis adscripta, quae spi-
 ritu leni instructa denotat ORIGENEM, aspe-
 ro autem ὡραῖον s. ὡραῖον νόημα, ut adparet
 ex indice compendiorum scribendi apud
 LAMBECIUM laudati operis lib. III. p. 176. et
 alios, ubi ad signum ω haec explicatio po-
 nitur: Τὸ σημεῖον τὸτο τὸ ὡραῖον τέτακται ἐν
 τοῖς χωρίοις. ἐν οἷς φράσις καὶ ἀλλοτρίως ἢ τὸ
 νόημα ἐξηγῆσθαι, ἢ καὶ ἀμφοτέρως ὑπερβαίνεται.

se manifestum est. Quod enim HVENIVS
 praef. ad ORIGENIS commentarios ~~scribit~~
 si quis symbolas eiusmodi non ~~time~~ ~~ut~~
 ditis et grauibz viris in vnum ~~compos~~
 arbitretur, eum vehementer falli, id
 et obseruatione confirmatur, dum alii ce-
 lectores maiori ingenio et sollertia, vben-
 ri etiam eruditionis adparatu, tales labores
 susceperunt, quam alii, qui, quidquid prae-
 sto erat, arripiebant, nullo legitimo dis-
 crimine facto. Vnde etiam tot aliorum frag-
 mentorum lectionumque diuersarum jactu-
 ram merito dolemus, vt DIODORI TARSEN-
 CER, cui ob stare ipsimet potuissent, ni-
 plerumque censuissent plane reiicienda, qua-
 cum stabilitis in ecclesia sua decretis pug-
 re videbantur. Ea autem in primis consue-
 tudo catenarum fabricatoribus valde fami-
 lis est, vt scriptorum verba non integra
 sed variis modis deformata exhibeant; dum
 patrum sententias vel contrahunt, vel ~~pre-~~
 termittis rationibus, quibus illae ~~super-~~
 stae erant, atque, neglecta mentione
 xus cum antegressis, corrumpunt vel de-
 nique subinde suis cogitatis ita amplificat
 vt sensum magis, quam verba patrum co-
 sendas. Accidit inde, quod ROSSIVS de
 catena Cordetricana in Matthaeum ait: *Epi-*
dem tumultuaria phrasis est et propter antis
us compendiis subinde cursa, quod non in li-
deramus anode praefestinatis ductibus et sig-
frequentis, sed et in sententiis non raro ha-

Uras ac mutilis nimio plus, quam necesse fuit, reperiri describendo vertendoque meminimus. Quae tamen subitanea dictionis ratio aliqua ex parte tribuenda videtur librariis, qui glossas, quas a recentiori manu adscriptas margini reperiebant, in textus seriem interdum transtulerunt; cuiusmodi quid evenisse *SYNCRITICA* collectaneis notat RICH. SIMON *cit. loc. pag. 422*. Magna, fateor, haec sunt incommoda; non tamen ea, quibus nulla parari possit medela. Quamquam enim specialiores regulae in disquirenda catenarum fide praecipi nequeant, cum profecto sint multae huius generis collectiones melioris notae: haec tamen via teneri debet, ut, ubi eas evolvere datum est, diligentem aliorum exemplarium, cum MSS., si licet, rum quoque impressorum comparisonem instituiamus, vel etiam adhibitis patrum commentariis scrutemur: utrum scholia inde translata bona fide recitentur. Id si contingat: tunc ne vero similis quidem ratio relinquitur, cur idem dubitemus concedere reliquis excerptis, quorum vel auctores ignorantur, vel fontes, unde hausta sunt, perierant. Ceterum, quem ad modum nec omnes catenae graecae ita comparatae sunt, ut istis cautionibus supersedere queas; ita profecto huius difficultatis causa, qui egregios earum usus criticos atque hermeneuticos neget, existimamus fore neminem.

§. XVI.

Atque in constituto catenarum graecarum in N. Test. vsu multiplici ac de necessaria in iis adhibendis cautione, ne oolophonem tractationi nostrae imponimus simulque non modo iis, qui ad patrum commentarios excutiendos egregio animi impetu feruntur, suasiores existimus, vt catenarum graecarum adiumento praeclaro doctorum veterum genio et commentandi rationi grammaticae adsuescant, verum etiam eos, quibus cum priscis illis magistris familiarior intercedit consuetudo, rogamus, vt, vbi contigerit facultas atque occasio, collatis codicibus prodire iubeant plures et integriores huius generis collectiones, neque illis, quibus iam vti licet, nouam lucem adfundere eos poeniteat. Quem ad modum autem celebranda est summi numinis sapientia, quae ipso hoc catenarum instituto in primis prohibuit, quo minus legitima interpretandi ratio olim in ecclesia graeca prorsus interiret: ita maxime optamus atque contendimus, vt ii, qui in interpretando proficere cupiunt, priscos illos interpretes mature sibi habeant commendatos, et ita, magis magisque incenso sacrum litterarum rite cognoscendarum studio, Dei sapientissimi laus et gloria et vniuersae Christianorum doctrinae decus promoveatur.

Einige Bücher aus Henbels Verlage.

- Aegyptus** auctore Ibn al-Vardi. Ex Apographo Escorialensi, una cum lectionibus variis e Codice Dresdenſi primus edidit, vertit, notulisque illustravit. *Chr. Mart. Frähn.* med. 8. 12 Gr.
- Aristoph.** Acharnenſes graece, edidit, varietate lectionis animadverſionibus VV. DD. ſuiſque nec non indice vocabulorum inſtruxit I. G. C. Höpfner. Pars. I. 799. 8. 10 Gr.
- Becher, E. A. E.** Abhandlung vom Sabbath der Juden und dem Sonntage der Chriſten. gr. 8. 19 Gr.
- Bernſtem, Dr. Ge. H.** Verſus ludicri in Romanorum Caesares priores olim compoſiti; collectos illustratos, recognitos, auctoritate loc. Ducal. lat. Jenenſi edidit, cum epistoſa a Dr. *Eichſtedt.* med. 8v. 810. 10 Gr.
- Büchner, Io.** Chreſtomathia patriſtica latina. Conatus primus. Chreſtomathiam Hieronymianam continens. med. 8. 12 Gr.
- Capelli, Lud.** critica ſacra, ſive de variis, quae in ſacris V. T. libris occurrunt, lectionibus libri VI. reſenſ. multisque animadverſſ. auxit. Tom. I. curavit G. I. L. *Vogel.* Tomi II. et III. cura I. G. *Scharfenbergii.* med. 8v. 3 Rthlr. 18 Gr.
- Clauserius, B. G.** ſyntagma doctrinae de fide in Ieſ. Chr. diſſertt. dogmat. XIII. in acad. Hal. expoſita. 4to. 12 Gr.
- Conjecturae hiſtor. crit. Sadducaeorum inter Judaeos ſectae. novam lucem accendentes** (auct. Schulz, Berolin.) 8v. 3 Gr.
- Critik über Titel; oder wie ſoll man die Büchertitel einrichten?** 8. 16 Gr.
- Ehrenberg, Fr.** über Denken und Zweifel. Zur Aufklärung einiger Miſſverſtändniſſe in der höhern Philoſophie. 8. 14 Gr.
- Flaminii, M. Ant.** in librum Pſalmodum brevis explanatio, et iis eorum aliquot paraphraſes luculentiffimae; ad edit. Aldini, recudi curavit et praefatus eſt S. Th. *Wald.* 8. 1 Rthlr. 6 Gr.
- Gründ-

- Gründler, C. A.** Entwicklung der Fragen die sogenannten symbol. Bücher der Kirche nach Rechts- und territorial rechtl. Grundsätzen abgeändert werden. 18
- Haife, J. M.** Materialien zum Religionsunterricht für Catechumenen aus mehreren Ständen. 8
- Hobbes, Thomas**, Leviathan, oder der kirchliche bürgerliche Staat. 2 Bände. gr. 8. 1 Thlr. 12
- Kagler, Ign.** notitiae SS. Bibliorum Judaeorum Imp. Sinens. Ed. altera, auctior. Seriem chronologicam atque diatriben de Sinicis S. S. I. Vers. addidit Chr. Theoph. de Marr. cum aen. med. 8. 8
- v. Mare, E. G.** Versuch einer Geschichte der Juden in Sina. Nebst P. Ignaz Köglers Beschreibung ihrer heiligen Bücher in der Synagoge zu Sion, su, und einem Anhange über die Entstehung des Pentateuchs. gr. 8v. 12
- Niemeyer, A. Herm.** Programmata theol. 4to. Stück. 12
- Schmieder, M. B. Fr.** Anweisung zum vernünftigen und thätigen Christenthum für die frühere Jugend. 4
- de Schurrer, Chr. Fr.** Bibliotheca arabica. A. tam nunc atque integram edidit. med. 8v. 18
- 2 Thlr. 16
- Senker, Joh. Salom.** christlich-keusche Untersuchungen über die sogenannte Offenbar. Johannis. 1776. 10
- Freymüthige Untersuchungen die Offenbarung Johannis betreffend, wider H. Prof. Schmidt. 8
- de emendandis V. T. interpretibus, cum appendice ad prog. Jenense, epistola ad clar. I. I. Griesbachium. 8. 3
- Comment. de daemoniacis, quorum in N. T. fit mentio; editio IVta; multo jam auctior 8v. 779. 6
- Stange, Dr. L. J.** Theologische Symmilita. 3 Thlr. 8. 1 Thlr. 16
- Tertulliani, Q. Sept. Flor.** opera, recensuit D. Jo. Sal. Symler. 6 Volum. c. ind., 8v. 3 Thlr. 6

